BIBLIOTECA
ISTRO-PONTICĂ
Seria
PATRIVONIUM
9

VICTOR HENRICH BAUMANN

SÂNGELE MARTIRILOR

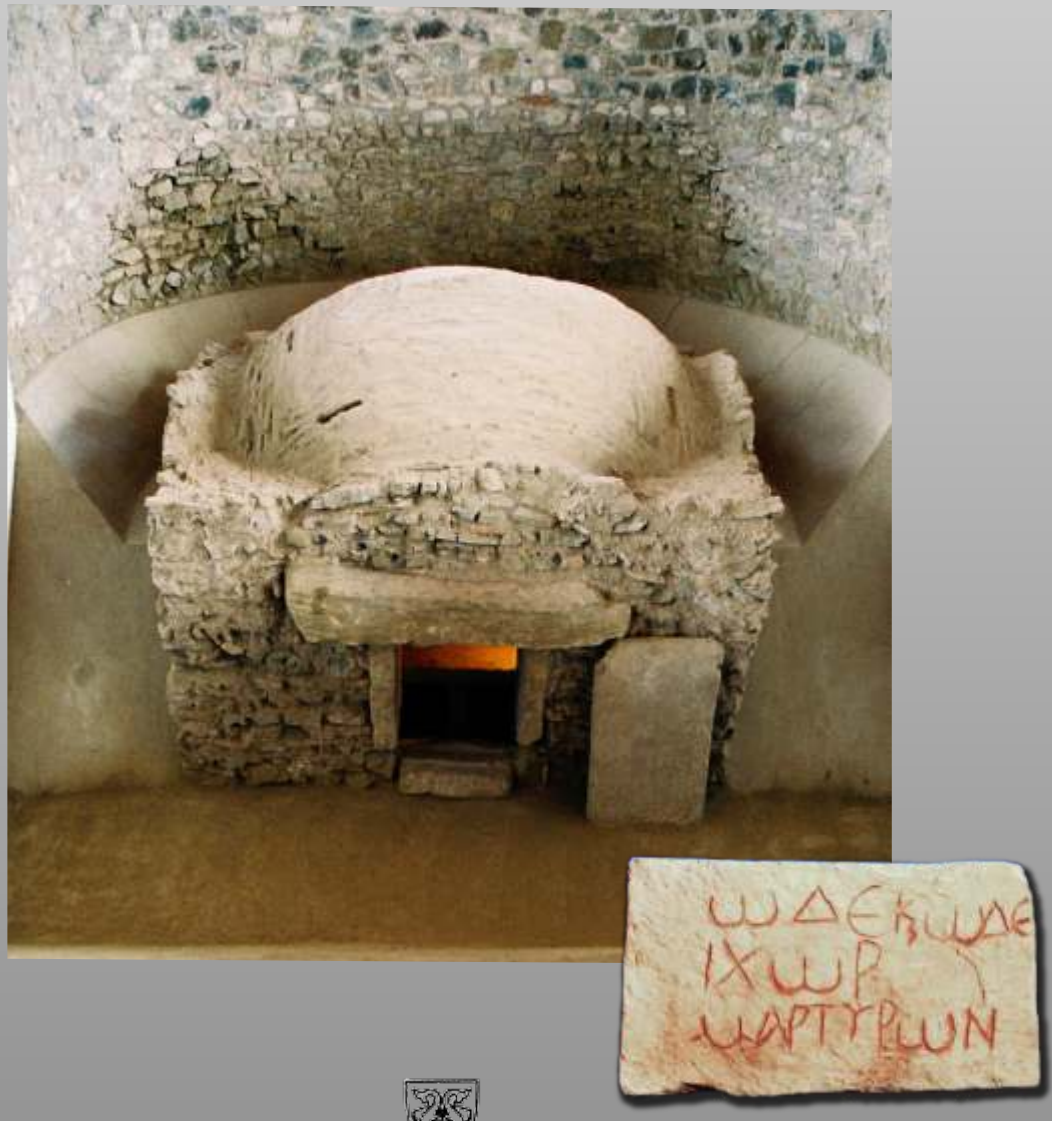

Editura Dobrogea

https://biblioteca-digitala.ro

Născut în anul 1941 în com. Horia, jud. Tulcea.

Absolvent al Facultăţii de Istorie, Universitatea Bucureşti, 1964, specialist în istorie universală veche şi arheologie.

Din 1970, muzeograf principal, şef de secţie şi director la Muzeul de Istorie şi Arheologie din Tulcea.

Între 1971 şi 1994 cercetează ansamblul paleocreştin de la Niculiţel.

Cercetător al mediului roman; publică lucrările: „Ferma romană din Dobrogea”(Tulcea, 1983); „Aşezări rurale antice în zona Gurilor Dunării” (Tulcea, 1995); „Prezenţa elenilor la Tulcea“ (Bucureşti, 2005); „Noviodunum. Şantier arheologic 1995-2009“ (Bucureşti, 2010)

https://biblioteca-digitala.ro

Sângele Martirilor

https://biblioteca-digitala.ro

INSTITUTUL DE CERCETĂRI ECO-MUZEALE
„GAVRILĂ SIMION”

Victor H. Baumann

THE BLOOD OF THE MARTYRS

https://biblioteca-digitala.ro

INSTITUTUL DE CERCETARI ECO-MUZEALE
„GAVRILĂ SIMION”

BIBLIOTECA
ISTRO-PONTICĂ
Seria
PATRIMONIUM
9

Victor H. Baumann

SÂNGELE MARTIRILOR

Editura Dobrogea

https://biblioteca-digitala.ro

Volum publicat de / Published by: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” şi Episcopia Tulcea

Adresa / Address: Str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea, România, icem@icemtl.ro

Website: http:// http://www.icemtl.ro//

Tehnoredactare / Computer graphics: Corneliu DAN, Camelia KAIM
Fotografii / Photos: Ion MICLEA, Mihale MATARANGĂ, George DUMITRIU, Mircea STOIAN, Ion MIREA, V.H. BAUMANN
Desene / Drawings: Camelia Geanbai, V.H.Baumann
Culegere text: Adina IGNAT, V.H. Baumann
Traducere în limba engleză: Iulian VIZAUER, Corneliu DAN

Coperta 1: *Martyrion*-ul de la Niculiţel şi inscripţia martirică "Aici şi acolo (se află) sângele martirilor" (foto M. Stoian şi I Mirea, 2003)
Coperta 4: Aspect din interiorul construcţiei de prezervare a monumentului paleocreştin de la Niculiţel (foto M. Stoian şi I Mirea, 2003)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
BAUMANN,VICTOR HENRICH
Sângele martirilor / Victor H. Baumann - Constanţa
Editura Dobrogea 2015
Conţine bibliografie
Index
ISBN 978-606-565-101-2

902(498 8)
28

ISBN 978-606-565-101-2

https://biblioteca-digitala.ro

Cuvânt de binecuvântare

Cinstirea marilor oameni ai credinţei creştine a constituit încă de la începutul Bisericii una dintre principalele forme de exprimare ale devoțiunii religioase.

Potrivit îndemnului Sf. Ap. Pavel *„Aduceți-vă aminte de mai-marii voștri, care v-au grăit vouă cuvântul lui Dumnezeu; priviți cu luare-aminte cum și-au încheiat viața și urmați-le credința”* (Evr.13,7) lumea creştină antică a înconjurat cu o evlavie deosebită și un cult special atât pe oamenii care au mărturisit cu prețul vieții noua credință în Hristos – Fiul lui Dumnezeu, cât și locurile în care aceștia au primit moartea martirică.

Primele trei secole de existență ale Bisericii a fost o vreme de grea încercare pentru frageda dar sublima credinţă creştină care se extindea tot mai mult în Imperiul Roman. În pofida persecuțiilor declanșate de împărații romani împotriva Bisericii și a adepților ei, noua religie câștiga tot mai multe suflete și teren astfel că, la cumpăna veacurilor II-III, cuvintele scriitorului creștin african Tertulian *„Sângele martirilor, sămânța creștinilor”* defineau și marcau profetic viața Bisericii.

Până la începutul secolului al IV-lea deja în marile centre ale lumii antice din bazinul mediteranean (Roma, Alexandria, Antiohia, Cartagina, Tesalonic, Efes, Ierusalim etc.) se aflau puternice comunități creștine care își aveau construite modeste locașuri de cult pe mormintele martirilor, unde se oficia Sfânta Liturghie și la a căror zi de pomenire aveau loc pelerinaje.

După edictul de toleranță religioasă de la Milan din anul 313, viața creştină în întreaga lume romană iese din catacombe și, bucurându-se atât de recunoaștere cât și de susținere din partea autorităților statului, înflorește tot mai mult.

Situația aceasta caracterizează din plin și viața creștină de la Dunărea de Jos care după anul 313 se desfășoară în toate cetățile importante ale Sciției Mici unde creştinii ridică bazilici, unele din ele de mari dimensiuni, fapt care implică participarea aproape a tuturor locuitorilor cetăţii sau a conducerii cetăţii la ridicarea lor. Creştinii din aceste cetăţi înscriu pe obiectele lor şi pe pietrele funerare cuvinte şi simboluri creştine. Ei au locuri special de înmormântare, cimitirele lor fiind separate de ale necreştinilor, în mijlocul cărora era ridicată o bazilică cimitierială.

https://biblioteca-digitala.ro

Aceste preţioase vestigii materiale ale cultului vechilor sfinţi din Sciţia Mică (bazilici, martyrioane, cripte şi morminte cu sfinte moaşte, inscripţii votive etc.) deşi au fost distruse şi risipite succesiv, de goţi, huni, avari, bulgari şi de alte popoare migratoare care s-au vânturat peste pământul frământat al Dobrogei, totuşi multe din ele rămân încă acoperite din voinţa divină de pământul ocrotitor. El descoperă *„la plinirea vremii”* (Gal. 4,4) prin lucrarea unor oameni cu chemare de Sus urme şi dovezi arheologice care vin să confirme ştiinţific existenţa martirilor dobrogeni atestaţi în vechile documente literare (martirologii) şi cinstirea lor în cultul oficial al Bisericilor locale respective.

Un astfel de om providenţial este şi dr. Victor Henrich Baumann care de aproape jumătate de veac, de la descoperirea *martyrion*-ului şi a Sfinţilor de la Niculiţel în vara anului 1971, este considerat fără greş cea mai avizată voce arheologică în acest sens.

Despre necesitatea scrierii unei cărţi pe tema Sfinţilor de la Niculiţel pentru istoria şi teologia ortodoxă românească nu mai este cazul să vorbim, deoarece ***„Sângele martirilor”*** acum este reeditată pentru a treia oară în decurs de numai 11 ani de la prima apariţie, ci trebuie subliniată acum pasiunea constantă şi dorinţa arzătoare a eminentului autor de a actualiza cu noi date specifice şi a face să fie „citită” *cea mai frumoasă frescă a paleo-creştinismului istro-pontic.*

Felicitându-l şi încurajându-l pe autor în nobila misiune de a face cunoscută din nou o pagină fundamentală din cartea de aur a creştinismului dobrogean, binecuvântăm apariţia lucrării şi cerem mila şi ajutorul lui Dumnezeu asupra tuturor cititorilor, fie ei specialişti în domeniul arheologiei, fie clerici sau simpli creştini.

Cu arhiereşti binecuvântări,

† VISARION

Episcopul Tulcii

Tulcea
26 oct. 2015
Sf. Mc. Dimitrie izvorâtorul de mir

https://biblioteca-digitala.ro

Binecuvântarea Sfinţilor Martiri

Sfinţii mucenici sunt înaintaşii noştri în credinţă, înţelepţii şi biruitorii, ce s-au ridicat pe scara desăvârşirii spirituale, trecând pragul morţii spre viaţa cea veşnică. Dumnezeu a binevoit ca în anul 1971, în mijlocul epocii de prigoană şi de necredinţă, să scoată la iveală sfintele moaşte ale Sfinţilor Mucenici de la Niculiţel. A fost o rânduială a lui Dumnezeu, ca atunci când eram strâmtoraţi în credinţa noastră să se arate, de Sus, puterea Celui Preaînalt, care printr-o ploaie a scos la iveală comoara nepreţuită a unui martiricon ce ocrotea moaştele mărturisitorilor credinţei dovedită prin jertfă. Ei şi-au probat vitejia distingându-se ca soldaţi în armata romană. Venind însă vremea ca cei din Imperiu să-şi arate ataşamentul faţă de împărat prin exprimarea cultului păgân, aceşti viteji ai veacului trecător au descoperit armele Luminii luptând împotriva întunericului. Astfel, au căpătat nu doar o cunună vremelnică, ci una veşnică, având atâta înţelepciune, atâta răbdare şi atâta dragoste, că nimic nu i-a putut împiedica să-şi mărturisească credinţa şi să-şi sfinţească viaţa lor jertfind-o.

Episcopul-vicar al Tomisului, de atunci, Prea Sfinţitul Gherasim Constănţeanul, actualmente episcopul Râmnicului, ca slujitor al lui Hristos, cu credinţă a ridicat sfintele moaşte şi le-a dus la mănăstirea Cocoş, unde a pregătit racle pentru a le aşeza spre cinstire. Îmi exprim sincera recunoştinţă şi îndrept rugăciuni de mulţumire lui Dumnezeu pentru moştenirea inestimabilă lăsată acestei eparhii apostolice, iar pentru Prea Sfinţitul Gherasim înălţăm rugăciuni ca slujirea să-i fie mereu vie şi anii să-i aducă cununi de bucurii.

În orice înfăptuire de credinţă trebuie să vedem purtarea de grijă a lui Dumnezeu, pentru că după 30 de ani nu mai putem vorbi doar de Niculiţel, ci şi de Halmyris şi, cu siguranţă, alţi martiri se roagă pentru noi şi pentru ca acest pământ dobrogean să fie cunoscut în adevăratele sale valenţe.

Rugăciunea lor a continuat peste milenii depăşind bariera timpului. Datorită rugăciunii lor, Dumnezeu a rânduit oameni pricepuţi care să aştearnă pe hârtie pagini grăitoare vorbind despre începutul creştin al nostru,

https://biblioteca-digitala.ro

al românilor. Victor Baumann a avut binecuvântarea lui Dumnezeu începând şi finalizând o lucrare atât pentru specialişti, cât şi pentru oamenii cu evlavie interesaţi de viaţa creştină a primelor secole. „Sângele Martirilor" este cel care a sfinţit această lucrare până când s-a contopit în însuşi titlul sugestiv pe care autorul, cu multă dibăcie, i l-a atribuit.

Această carte este rezultatul trudei de arheolog şi, mai presus decât atât, al jertfei de creştin. Este descoperirea cu care istoricul şi cercetătorul se contopesc în chip minunat în creştinul V. Baumann. Îi mulţumim pentru ceea ce a făcut ca această descoperire să fie cunoscută pe plan naţional şi internaţional.

Aşadar, să ne rugăm sfinţilor şi să le zicem: „Sfinţilor Mucenici înţelepţi şi ostaşi viteji a lui Hristos, care aţi biruit păcatul, care aţi înfruntat moartea, care aţi primit suferinţele sabiei, nu vă depărtaţi de la noi, ci ajutaţi-ne în tot ceasul, în toată vremea şi chemaţi-ne pe toţi să fim următori vouă, precum voi aţi fost următorii lui Hristos!".

†TEODOSIE,

†Teodosie

Arhiepiscopul Tomisului

4 iunie 2002 – de ziua Sfinţilor Martiri de la Niculiţel

https://biblioteca-digitala.ro

Cuvânt înainte

Au trecut mai bine de trei decenii de la senzaţionala descoperire a *martyrion*-ului de la Niculiţel, din judeţul Tulcea.

S-au făcut cercetări arheologice, s-au scris articole şi s-au emis ipoteze, în special asupra martirilor de la Niculiţel.

Cercetările arheologice s-au încheiat în anul 1994, după mai multe campanii de săpături, efectuate la distanţe mari în timp. Cele din anii 1971 şi 1984-1985 au avut un caracter de salvare; în 1975 a fost stabilită suprafaţa ocupată de edificiul paleocreştin. Ultimele săpături, efectuate în anii 1993-1994, au permis finalizarea proiectului de conservare a ansamblului bazilical de la Niculiţel şi întocmirea unui proiect de restaurare a vestigiilor antice scoase la lumină. Proiectul de conservare, realizare a arhitectelor Prascovia Andreev şi Mioara Gălăţeanu din Tulcea s-a concretizat în construcţia de prezervare a întregului ansamblu bazilical, mai puţin a *atrium*-ului, aflat la sud-vest, sub o construcţie modernă. Se poate spune că edificiul de protecţie, a cărui planimetrie preia corect forma monumentului paleocreştin, este o reuşită. Eleganţa şi caracterul aerat al spaţiului interior creează o plăcută atmosferă ambientală. Galeria perimetrală destinată fluxului de vizitare asigură, de asemenea, un permanent contact vizual cu monumentul.

Proiectul de restaurare, finanţat de Ministerul Culturii şi Cultelor, este creaţia arhitectei bucureştene Anişoara Sion şi a avut în vedere reîntregirea planimetrică a edificiului bazilical, cu accent pe valorificarea la maximum a criptei-*martyrion*.

Folosirea tuturor vestigiilor rezultate din cercetarea arheologică a ansamblului a impus arhitectului o riguroasă selecţie a elementelor disponibile, rezultatul fiind o reconstituire ştiinţifică a planului bazilical în toate etapele evoluţiei sale.

Finanţarea lucrărilor a fost asigurată de Ministerul Culturii şi Cultelor şi Consiliul Judeţean Tulcea.

https://biblioteca-digitala.ro

Terminarea edificiului de protecţie în anii 1993-1994 şi lucrările de restaurare din anii 1997-1998 au fost executate de firma SC CORAL SA Tulcea – director general ing. Cornel Georgescu.

După 33 de ani de la descoperire şi după 10 ani de la includerea sa printre monumentele cele mai căutate de vizitatorii din întreaga lume, monumentul paleocreştin din Niculiţel rămâne piesa de rezistenţă şi de referinţă pentru întreaga protoistorie a creştinismului românesc.

Dar acest monument, unic ca valoare istorică şi arhitecturală, se înscrie în fenomenul larg de răspândire a creştinismului la gurile Dunării, şi întreaga sa importanţă se desprinde din contextul istoric general. Sămânţa creştinismului, a acestei religii atât de umană, izvorâtă dintr-o profundă nevoie de mântuire, a rodit în ogoarele udate cu sângele martirilor creştini.

De aceea, am intitulat această modestă contribuţie ştiinţifică, care a strâns pentru prima dată rezultatele cercetărilor din domeniul arheologiei, istoriei, antropologiei şi arhitecturii, referitoare la bazilica martirică de la Niculiţel – *Sângele martirilor*.

Această carte apare prin bunăvoinţa Înalt Prea Sfinţitului Arhiepiscop al Tomis-ului – prof. dr. Teodosie Petrescu, către care se îndreaptă întreaga noastră recunoştinţă.

Tulcea, 15 mai 2004 *Autorul*

https://biblioteca-digitala.ro

Despre „Sângele Martirilor”

Cercetarea întreprinsă de-a lungul multor decenii, referitoare la cunoaşterea romanităţii din regiunile Dunării de Jos şi implicit a difuzării şi acceptării pe scară largă de către autohtoni a creştinismului, a obţinut, după cum se ştie, rezultate de prestigiu care au contribuit hotărâtor la clarificarea unor importante şi interesante aspecte de cultură materială şi de viaţă spirituală.

În acest context, evidenţierea rolului aparte pe care creştinismul l-a jucat în amplul şi complexul proces de romanizare din zonele amintite, precum şi aportul substanţial pe care l-a adus la transformările vechilor mentalităţi religioase, au facilitat formularea unor valoroase concluzii menite să ofere o corectă înţelegere a evenimentelor derulate în timp, definitorii pentru destinele romanităţii orientale.

În ansamblul implementării noii religii în zonele sud-estului european, o însemnătate cu totul deosebită o are Scythia Minor, posesiune a Imperiului roman, care a cunoscut încă din primul secol al mileniului I p.Chr. o intensă viaţă creştină.

Cunoaşterea vieţii spirituale creştine din aceste regiuni ale Imperiului roman a beneficiat, pe lângă unele ştiri din izvoarele scrise ale vremii, mai ales de aportul cercetărilor arheologice întreprinse în ultima jumătate de secol cu rezultate notorii, între care se numără şi excepţionala descoperire a martirionului de la Niculiţel, judeţul Tulcea.

Acest remarcabil monument al religiei creştine, scos la iveală prin săpăturile întreprinse în anul 1971, şi cercetat ulterior cu intermitenţe până în anul 1994, beneficiază acum de o temeinică monografie întitulată sugestiv *Sângele martirilor*, elaborată de dr.Victor Henrich Baumann, unul dintre cei mai avizaţi specialişti ai epocii romane din zonele Dunării de Jos şi unul dintre cei mai buni cercetători ai creştinismului daco-roman.

https://biblioteca-digitala.ro

Lucrarea este structurată judicios în patru principii, completate cu o bogată bibliografie, indice de nume și locuri, ilustrații și cu un cuprinzător rezumat în limba engleză.

Autorul acestei valoroase sinteze și-a propus mai întâi să prezinte, într-o succintă introducere istorică, situația *limes*-ului dunărean în secolul al IV-lea, informațiile despre autohtonii și migratorii din zonele menționate, și din cele de la stânga Dunării. De asemenea, este înfățișată în linii generale evoluția creștinismului timpuriu de la Dunărea de Jos, etalându-se numeroase date noi de ordin arheologic, informațiile transmise de izvoarele scrise privitoare la viața creștină și la martirii noii religii din Dacia Pontică, precum și existența bazilicilor și martirioanelor din mediul rural al zonei, completate și de știrile despre biserica goților, și în final cu datele despre basilica martirică de la Niculițel.

Toate acestea alcătuiesc un veritabil și util tablou al derulării vieții creștine din Dobrogea, din prima jumătate a mileniului I p.Chr., formulându-se puncte de vedere și concluzii noi, menite să clarifice multe din aspectele încă puțin cunoscute din istoria acestui inegalabil fenomen de spiritualitate care a fost creștinismul daco-roman.

Deosebit de interesante și binevenite pentru specialiști și deopotrivă pentru toți cei interesați de problemele religioase, considerăm că sunt și cele două capitole finale ale cărții, în care se prezintă istoricul cercetărilor arheologice, elementele tehnice, propunerile de restaurare și studiul de arhitectură. Cartea de față ni se înfățișează astfel ca un excelent model de valorificare științifică și muzeistică a unui monument, având nu numai o deosebită semnificație istorică și religioasă, ci și o complexitate aparte, în comparație cu alte vestigii arheologice.

În acest context trebuie să subliniem, mai ales, clarificările pe care dr. Victor Henrich Baumann le aduce, privitoare la datarea martirionului de la Niculițel, locul lui în ansamblul monumentelor de acest gen din zonă, contextual politic în care s-au petrecut martirizările unora din discipolii și propovăduitorii noii religii în societatea păgână din stânga Dunării, numărul și semnificația culturală a jertfelor umane și, nu în

https://biblioteca-digitala.ro

ultimul rând, consecințele directe ale acestor sacrificii pentru biruința creștinismului, în general.

De aceea, considerăm că titlul sugestiv *Sângele martirilor*, pe care autorul l-a ales pentru sinteza de față, ilustrează cât se poate de elocvent una din perioadele tragice din istoria creștinismului de la Dunărea de Jos marcată de agresiunea lumii păgâne.

Completată cu o bogată și instructivă literatură de specialitate, cu o listă de lucrări referitoare în special la basilica martirică de la Niculițel, cu un interesant indice de nume și locuri și cu o ilustrație adecvată, sugestivă și de un excelent nivel tehnic, lucrarea elaborată de dr. V. H. Baumann își dovedește pe deplin utilitatea, de a valorifica științific și muzeistic un monument religios de excepție, evidențiindu-i, cu deosebită competență, importanța și semnificația sa istorică și culturală în ansamblul desfășurării creștinismului din zonele sud-est europene.

Scrisă cu talent, pe baza unei documentări exhaustive, lucrarea *Sângele martirilor* reprezintă, neîndoielnic, o temeinică contribuție științifică la cunoașterea unui fenomen de spiritualitate unic, derulat și în această parte a lumii romane, și care a impulsionat pe scară largă acceptarea noii religii în sânul populației locale și chiar a unora dintre migratorii stabiliți în zonă. Tipărită într-o formă grafică remarcabilă, lucrarea constituie nu numai un eveniment științific și editorial, ci și o expresie elocventă a unor înalte simțiri spirituale.

Iaşi, 2004

Prof. univ. dr. Dan Gh. Teodor

https://biblioteca-digitala.ro

Notă la ediţia actuală

Apariţia cărţii *Sângele Martirilor* în anul 2004, a fost un eveniment cultural-ştiinţific care nu a trecut neobservat. Dimpotrivă, cartea a fost primită cu interes, atât de specialişti, cât şi de cititorii din rândul tuturor categoriilor sociale.

Se poate afirma că, prima ediţie a cărţii, a fost un succes editorial, datorat, atât tehnoredactorului – d-l Corneliu Dan, căruia îi adresăm încă o dată mulţumirile noastre, cât şi editurii *Nou Print* Bucureşti, cartea fiind tipărită în condiţii grafice deosebite, sub auspiciile Arhiepiscopiei Tomisului, şi cu binecuvântarea †ÎPS Arhiepiscop Prof. dr. Teodosie Petrescu.

Am putea adăuga, cu modestie, şi meritul autorului, volumul fiind premiat, în acelaşi an, la Salonul Internaţional de Carte, ediţia a III-a (19-24 sept.2004), organizat de Universitatea „Ovidius" Constanţa, cu <*Premiul special pentru cartea de ştiinţă – Arheologie creştină*> .

În anul 2005, cu sprijinul financiar al Societăţii *SC. CORAL SA.* Tulcea, al directorului general al acesteia – ing. Cornel Georgescu, *Sângele Martirilor* a fost tipărită într-un nou tiraj, epuizat, ca şi cel dintâi, la nivelul anului 2006.

După aproape două decenii de la realizarea muzeistică a monumentului paleo-creştin de la Niculiţel, modernizarea şi refacerea construcţiei de prezervare în 2015, prin redimensionarea spaţiilor interioare şi realizarea pasarelei de vizitare a criptei, corespunde unei noi etape de punere în valoare a excepţionalelor sale vestigii arheologice.

Reeditarea cărţii despre vechii martiri creştini din spaţiul istro-pontic, şi în mod special din zona Gurilor Dunării, lucrare închinată însă, tuturor creştinilor, o consider în aceste condiţii, nu numai necesară,

https://biblioteca-digitala.ro

ci, un act de dăruire și de pietate, din partea celui, căruia destinul i-a acordat marea șansă și onoare, de a scoate la lumină, după aproximativ 1600 de ani, moaștele martirilor, adăpostite cu multă grijă în cripta bazilicii niculițene.

Noua ediție actualizată, prezintă un text îmbunătățit și îmbogățit, în special paragrafele III-V ale capitolului B, în care au fost introduse și trei subparagrafe noi, despre gnosticii și creștinii militari și civili de la Gurile Dunării, și despre simbolistica paleo-creștină, probleme de interpretare, legate indisolubil de înțelegerea diverselor aspecte ale creștinismului primar.

Mulțumesc conducerii celor două instituții, Episcopia Tulcii și ICEM Tulcea, personal, Preasfinţitului Părinte Episcop dr.† Visarion Bălțat și d-lui dr. Sorin Ailincăi, care au acceptat demersul nostru, făcând posibilă retipărirea cărții în forma actuală.

Urez cititorilor lectură plăcută şi instructivă !

Tulcea, 28 decembrie 2014

Autorul

https://biblioteca-digitala.ro

Cuvânt înainte

Vechiul meu coleg de facultate Victor Henrich Baumann, devenit un eminent muzeograf și cercetător, publică acum o nouă ediție a cărții sale mai vechi cu un titlu sugerat de una dintre inscripțiile grecești găsite în *martyrion*-ul bazilicii de la Niculițel.

Găsim în „Sângele martirilor" un peisaj cvasi-complet al începuturilor creștinismului istro-pontic, vechea Scythia Minor a epocii lui Diocletian și a lui Licinius, cea care pe plan european ne furnizează mai ales galeria de sfinți militari veneraţi în toate bisericile Apusului și Răsăritului.

Este peisajul în care prin secolele III și IV, daco-romanii, vizigoții sau taifalii se întâlneau – propovăduită prin misionari – cu tot mai emergenta „*iudaica superstitio*" în numele căreia se jertfeau ca „martori" (de unde și numele de „martiri") ostași și episcopi, femei și bărbați care mărturiseau pe acel Iisus Hristos la care se va fi închinat, alături de Orfeul greco-romanilor și de Abrahamul evreilor, un împărat precum Severus Alexander (nu mai puțin, în timpul său, era jertfit la Durostorum veteranul Iulius!)

Mureau, la acel teribil final de secol III, preotul *Epictet* și ucenicul său *Astion* la Halmyris, *Priscus* la Tomis, *Dasius* la Axiopolis, nenumărați alți creștini ce refuzau să jure pe statuia împăratului – ei având un alt împărat în ceruri –, la Dinogetia, la Beroe, într-o provincie unde se întâlnesc urmele monumentale ale noii credințe, acceptată odată cu Constantin cel Mare, precum încă neglijatul hypogeu pictat de la Constanța (în analogie cu cel de la Silistra publicat de G. Atanasov).

În acest ținut „scitic" din care pleca spre Occident faimosul cărturar creștin Ioan Cassian, în care se va resimți cumva reacția păgână a vremii lui Iulian Apostatul – are loc și evanghelizarea, în formă ariană, a goților germanici de către episcopul *Wulfila*. Aceasta a provocat o altă

https://biblioteca-digitala.ro

reacție, cea a „regilor” barbari din spațiul nord-muntean, precum Atanarich – cel de care Odobescu a legat tezaurul de la Pietroasa –, moment de care se leagă martiriul unui *Sava Gotul* în părțile Buzăului și de care au fost legați, la un moment dat, cei patru martiri ale căror schelete și nume se păstrau în acel unicat european care este *martyrion*-ul de la Niculițel datat în jurul anului 400.

Acest important monument creștin care deschide seria altora dintr-un centru nord-dobrogean de mare pietate – precum biserica treflată dinainte de 1200 cu analogii la Pliska, Ohrida și Castoria, apoi biserica cruciformă a Sf. Atanasie pe care eu o datez într-a doua parte a veacului al XIII-lea și o leg tipologic de biserica Argeș I (ceea ce leagă simbolic viitoarea capitală munteană de încă negăsita Vicina, poate lângă Isaccea, de unde va porni spre cetatea Basarabilor mitropolitul Iachint) – constituie obiectul unei analize atente a autorului nostru, cea mai completă, după știința mea, de până acum.

Cartea lui Victor Henrich Baumann înseamnă o contribuție științifică notabilă la istoria genezei creștinismului din aria românității.

Acad. Răzvan Theodorescu

https://biblioteca-digitala.ro

ABREVIERI

ActaMN	*Acta Musei Napocensis,* Cluj-Napoca
AUB	*Analele Universităţii Bucureşti*
BAC	*Biblioteca de Autores Cristianos*, Madrid
Bibl.Thrac.	*Bibliotheca Thracologica,* Bucureşti
BMI	*Buletinul Monumentelor Istorice*, Bucureşti
BOR	*Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti
Bull.AEISÉE	*Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen*, Bucureşti
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Viena
Dacia, N.S.	*Dacia. Revue d archéologie et d histoire ancienne*. *Nouvelle Série. Institut d archéologie*„V.Pârvan", Bucureşti.
DACL	Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Litourgie, Paris
FHDR	Fontes Historiae Daco-Romaniae, Bucureşti
FHDRCh.	Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis, Iaşi
GB	*Glasul Bisericii,* Bucureşti
ICEM	Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
ICR	Izvoarele Creştinismului Românesc, Constanţa
LRBC	Late Roman Bronze Coinage, London
Materiale	*Materiale şi Cercetări Arheologice*, Bucureşti
MIA Tl	Muzeul de Istorie şi Arheologie Tulcea
MO	*Mitropolia Olteniei*, Craiova
Not.Dign.Or.	Notitia Dignitatum imperii Romani, pars Orientis, Berlin
Peuce	*Peuce*, ICEM Tulcea
Pontica	*Pontica,* Muzeul de Istorie naţională şi arheologie, Constanţa
PSB	Părinţi şi scriitori bisericeşti, Bucureşti
RMI	*Revista Monumentelor Istorice*, Bucureşti
SCIV(A)	*Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie)*, Institutul de Arhheologie „V.Pârvan", Bucureşti.

https://biblioteca-digitala.ro

A. INTRODUCERE ISTORICĂ

0.0 În secolul al III-lea p.Chr. statul roman nu-şi mai poate îndeplini funcţiile de bază. Războaiele interne şi externe, atacurile populaţiilor „barbare" secătuiesc populaţia imperiului, care are de suferit atât din pricina recrutărilor şi cantonamentelor, cât şi a violenţei soldaţilor şi pustiirilor barbare în regiunile de graniţă.

Chiar din prima jumătate a secolului, regiuni din ce în ce mai mari, în special de la graniţele de nord, sunt pustiite, populaţia luată în captivitate, ogoarele lăsate în paragină. Drumurile devin nesigure din pricina tâlharilor şi a piraţilor[1]. Decăderea căilor de comunicaţie, rutiere şi maritime, atrage după sine dezorganizarea legăturilor normale între provincii. Procesul de separare economică a acestora se accentuează sub presiunea evenimentelor politico-militare.

Anarhia militară generează o situaţie de nesiguranţă în tot imperiul. Prestaţiile în bani cresc; este împiedicată perceperea normală a veniturilor, moneda se devalorizează.

În acest context istoric puterea imperială tinde să capete, din timpul lui Gallienus şi a împăraţilor „ilirieni" care i-au urmat, un caracter monarhic tot mai făţiş.

Claudius al II-lea Goticul (268-270) şi Aurelian poartă lupte victorioase la Dunăre, primul zdrobind la Naissus în anul 269 p.Chr. pe goţi, cel de-al doilea învingând pe carpi la 273 p.Chr., lângă Carsium (Hârşova). În ultimul deceniu al secolului al III-lea criza politică este, în general, biruită, invaziile populaţiilor „barbare" sunt stăvilite, un mare

[1] Cyprianus, *Ad Donatum*, 6, – apud Maşkin 1951, 388.

https://biblioteca-digitala.ro

număr de prizonieri sunt aşezaţi în calitate de coloni pe pământurile imperiale şi patriciale. Cu o parte din triburi sunt încheiate tratate; armata de frontieră este întărită cu unităţi „barbare", ceea ce contribuie la renaşterea temporară a forţei militare a imperiului.

Un rol precumpănitor în depăşirea crizei secolului al III-lea l-a avut instaurarea *Dominatului,* ca formă finală de organizare a statului sclavagist, şi reformele care i-au urmat.

„O monarhie de drept divin, care nu ţinea seama de rolul jucat de armată în originile sale şi care părea să ignore tradiţiile păstrate de Senatul din Roma" – definea W. Seston regimul instaurat de Diocletian[2]. În noul sistem politic, împăratul este *dominus et deus*, stăpân absolut, de origine divină, faţă de toţi supuşii săi.

0.1 Din anul 287 p.Chr., Diocletian începe reorganizarea administrativă a imperiului, a fiscalităţii şi a armatei, care, împreună cu transformarea puterii imperiale, ocupă întreaga sa domnie.

Împarte imperiul în 12 dioceze a câte 7-12 provincii fiecare. În provincii separă puterea militară de cea civilă. Măreşte considerabil efectivul trupelor (la 59 legiuni, după W. Seston). Dublează efectivele cavaleriei şi măreşte cu jumătate pe cele de infanterie. Împarte armata în două părţi distincte: trupele de graniţă (*limitanei* sau *ripensis*) şi armata mobilă de manevră din interior (*comitatenses*). Reforma militară începută de Diocletian s-a desăvârşit în timpul lui Constantin cel Mare şi al urmaşilor săi[3].

Începând cu Diocletian capătă o mare însemnătate impozitele directe, mai ales pe pământ. Noul impozit instituit poartă denumirea de c*apitatio humana*[4] şi este de fapt o *annona* reformată, impozit mai mult

[2] Seston 1946, 55.
[3] *S. Aurelius Victor, Caesares,* XLI, în Popa-Lisseanu 1943, vol. I; Zosimus II, 34,1.
[4] Seston 1946, 274.

https://biblioteca-digitala.ro

în natură, stabilit după numărul de jugăre de pământ pe care îl putea cultiva un cap de familie pentru întreţinerea întregii familii.

În anul 303 p.Chr., Diocletian stabilizează moneda de aur cu valoare integrală (*aureus*) la 1/60 dintr-un funt roman = 5,45 g şi moneda de argint (*siliqua*) la 1/96 dintr-un funt = 4,55 g, identică denarului neronian[5] şi bate o masă enormă de piese de bronz. Moneda romană capătă o stabilitate deplină abia după reforma monetară a lui Constantin cel Mare, când asistăm la o consolidare deplină şi totodată la o depăşire a programului tetrarhiei.

0.2 Constantin a fost un mare reformator, în adevăratul înţeles al cuvântului, acţionând ferm, în baza unui concept politic bine definit, încă de la începuturile domniei sale şi acest lucru a fost sesizat şi de mari istorici ai vremii[6]. Dezvoltă reforma administrativă concepută de Diocletian, împărţind imperiul în patru prefecturi: Orientul, Illyricum, Italia şi Gallia. Desăvârşeşte reforma în armată. Începând cu Constantin, armata mobilă este compusă din *comitatenses* şi *scholae palatinae* – unităţi de cavalerie de elită, alcătuite în cea mai mare parte din germani[7]. Începând cu Constantin, barbarizarea armatei capătă caracter de masă.

În politica fiscală urmăreşte sporirea numărului de contribuabili şi perceperea cât mai regulată a impozitelor. În acest sens trebuie privit actul de fixare a curialilor. La fel şi transmiterea ereditară a obligaţiilor lor, act realizat prin edictele imperiale din anii 316 şi 325[8], cât şi legarea meşteşugarilor[9] şi a colonilor de condiţia lor[10].

---

5 Piganiol 1926, 295.

6 Ammianus Marcellinus, XXI, 10, 8, îl numeşte răsturnător al vechilor datini – *novator turbatorque priscorum rerum*.

7 Stein 1959, 123 – cf. Aricescu 1977, 121; pe teritoriul Dobrogei nu a avut cantonamentul principal nici o unitate de *milites comitatenses* sau *palatini.*

8 Maşkin 1951, 401.

9 *Cod. Th.,* X, 20, 1; Cod. Just. XI, 8, 1, – cu privire la meşterii curţii imperiale de la monetării.

https://biblioteca-digitala.ro

Şi în politica financiară, Constantin s-a dovedit a fi cel mai vrednic continuator al operei lui Diocletian. Reforma monetară a lui Diocletian demonstrase că imperiul promova în continuare plata în bani şi nu în natură[11]. Această măsură, cunoscută sub numele de *aderatio*, este caracteristică şi politicii financiare a lui Constantin. Statul percepe în aur şi argint o importantă parte a veniturilor sale: impozitul de la negustori, senatori şi curiali. Constantin scade la 4,55 g greutatea monedei de aur, numită acum *solidus aureus* – piesă care va rămâne neschimbată până la Comneni şi va contribui la întâietatea economică a Bizanţului. Siliqua de argint a lui Diocletian este transformată în anul 324, prin emiterea din abundenţă a unei monede de argint numită *miliarense*, cu aceeaşi greutate ca şi solidus. Masa circulaţiei monetare era compusă din monede de aramă = *numus centenionalis* de 2,60-3,55 g[12]. În urma reformelor monetare ale lui Diocletian şi Constantin I, moneda romană îşi recapătă cursul în tranzacţiile comerciale ale timpului.

Dintre marile transformări întreprinse de Constantin, demnă de reţinut este politica lui religioasă. În măreţul său program de consolidare a statului roman, Constantin a găsit un puternic sprijin ideologic în noua religie creştină. Persecuţiile din timpul tetrarhiei nu-şi atinseseră scopul. Creştinismul a ieşit întărit, căpătând o organizare proprie, câştigând pături tot mai largi ale populaţiilor din imperiu. Galerius murise în 311, câteva zile după ce semnase un edict de toleranţă în favoarea creştinilor. Succesorul său, Maximinus Daia, a revenit asupra acestei decizii[13], dar şi el a murit în anul 313, învins de Licinius, an în

[10] *Cod. Th.*, V, 91 – Constituţia imperială din 332 p.Chr. oprea trecerea colonilor de pe o proprietate pe alta – vezi, Piganiol 1932, 109.
[11] Vezi Condurachi 1957, 20.
[12] *Ibidem*, 18.
[13] Vulpe 1938, 292.

https://biblioteca-digitala.ro

care Constantin îşi inaugura domnia prin celebrul edict din Mediolanum (Milano), prin care creştinismul era recunoscut oficial.

Cancelaria lui Constantin ordonă tuturor monetăriilor imperiale să graveze pe monede legenda *Soli invicto comiti* şi *claritas reipublicae*, alături de imaginea soarelui şi diferite reprezentări alee crucii. Istoricul A. Piganiol este de părere că în această vreme Constantin dorea să absoarbă în cultul solar formele creştine[14]. În orice caz, atitudinea sa deosebit de binevoitoare faţă de creştinism şi campania de calomnieri la adresa lui Licinius, pornită de scriitorii şi oratorii creştini ai timpului, a redeschis conflictul dintre cei doi împăraţi. În acest conflict, Constantin a primit un real sprijin din partea creştinilor. După înlăturarea lui Licinius, Constantin se apropie tot mai mult de noua religie, căutând în ea susţinătorul ideologic al puterii sale monarhice. Conciliul din Niceea, desfăşurat în prezenţa împăratului la 20 mai 325 p.Chr., demonstra că acesta era interesat în a subordona statului biserica creştină, asigurându-i totodată unitatea de credinţă. De altfel, Constantin pretinde creştinilor respectarea hotărârilor sinodului, luând măsuri de izolare şi exilare a celor ce le încalcă.

Evenimentele din secolul III arătaseră că, pe plan extern, pericolul principal venea din partea populaţiilor nord-dunărene.

Fondarea Constantinopolului şi mutarea centrului de greutate din Occident în Orient, îl obligă pe Constantin să completeze sistemul de fortificaţii dunărene, prin construirea şi refacerea unui număr impresionant de cetăţi şi bastioane de apărare. Noile condiţii îi permit să treacă din apărare la ofensivă şi să impună pacea la graniţa dunăreană pentru aproape o jumătate de secol, în care timp raporturile imperiului cu lumea nord-dunăreană cunosc o multitudine de aspecte.

[14] Piganiol 1932, 120.

https://biblioteca-digitala.ro

I. Limes-ul dunărean în secolul al IV-lea p.Chr.

1.0 Din punct de vedere geografic, în Dobrogea se disting patru zone diferite: ţărmul Mării Negre, câmpia, regiunea de dealuri şi Delta Dunării împreună cu limanele. Privită în ansamblu, Dobrogea se aseamănă cu o piramidă neregulată, în trepte, părţile cele mai joase fiind fâşia litoralului şi un segment din câmpia Dunării. Zona centrală, ocupată de horstul dobrogean, este alcătuită din două mari compartimente distincte. La nord de linia Topalu-Taşaul se întinde podişul nord-dobrogean, cu dealuri netede care se prelungesc din fragmentul montan al Pricopanului. Podişul de sud este o platformă calcaroasă cu înălţimi care ating 200 de metri. Ambele zone de podiş sunt fragmentate de o reţea hidrografică rară.

Zona sud-dobrogeană prezintă trăsături de stepă şi de silvo-stepă, cu cernoziomuri levigate şi degradate. Horstul nord-dobrogean este caracterizat printr-un relief înalt de eroziune, reprezentat de Munţii Măcinului, dealurile Niculiţelului, culmile Tulcei şi podişul Babadag, mărginite de un teren vălurit cu altitudini şi aspecte diferite, acoperit de loess, teren care face trecerea spre regiunile joase, inundabile din apropierea Dunării şi Deltei.

În prezent, pădurile ocupă o suprafaţă relativ redusă, datorită defrişărilor masive efectuate de-a lungul secolelor, din antichitate şi până în epoca modernă. Informaţiile de care dispunem (istorice, arheologice, din paleofaună şi paleobotanică) fac dovada că în antichitate pădurile şi păşunile acopereau cea mai mare parte a Dobrogei.

Dobrogea formează o unitate geografică, aspectul ei fiind acela al unui coridor cuprins între Dunăre şi Marea Neagră. Acest coridor se lăţeşte spre sud, sfârşindu-se pe linia Turtucaia-Balcic. Aspectul de coridor natural – scria în 1940 P.P. Panaitescu – a fost hotărâtor pentru

https://biblioteca-digitala.ro

soarta populaţiei din spaţiul istro-pontic. Căci Dobrogea a fost întotdeauna o mare răscruce de drumuri. Cine vrea să treacă din stepele nord-pontice spre Bosfor şi spre ţărmurile calde ale Mediteranei – scria în 1920 Simion Mehedinţi – acela n-are alt drum mai scurt şi mai uşor decât pe la rădăcinile Deltei, prin vadul îngust de la Isaccea şi pe la capătul Balcanilor spre valea Mariţei, în vreme ce Dunărea asigură cel de-al doilea drum în curmeziş, spre centrul Europei. De aceea, adaugă marele învăţat român, Dobrogea şi Dunărea de Jos au căpătat cu vremea o însemnătate continentală. Aşadar, Dobrogea a fost de-a lungul veacurilor o *via gentium*, un drum de trecere pentru popoarele năvălitoare, dornice să ajungă în regiunile bogate şi civilizate ale Mediteranei orientale.

Cine studiază problema aşezării populaţiilor pe teritoriul istro-pontic, distinge în acest spaţiu trei zone paralele, de la nord la sud. Regiunea apuseană a malurilor Dunării a fost şi este dependentă, din punct de vedere etnografic, de şesul Munteniei. Regiunea centrală, drumul cel mai sigur şi mai lesnicios de la nord la sud, a fost calea nomazilor. A treia zonă, aceea a litoralului maritim, a fost şi este legată de comerţ. Această tratare diferenţiată a spaţiului istro-pontic este esenţială pentru înţelegerea proceselor istorice derulate la Dunărea de Jos.

Cercetarea atentă a istoriei antice a acestei provincii relevă că romanii erau conştienţi de existenţa celor trei zone paralele, fapt consfinţit în vremea lui Traian, printr-o împărţire administrativ-teritorială care delimita teritoriile cetăţilor pontice de cele ale cetăţilor dunărene, prin constituirea unor circumscripţii aparte de tip *regio* în zona centrală a Dobrogei, de o parte şi de cealaltă a principalului drum care unea nordul cu sudul[15].

[15] Baumann 1983, 38-40, în special nota 75.

https://biblioteca-digitala.ro

1.1 După retragerea aureliană (271-275 p.Chr.), teritoriul Dobrogei actuale devine avanpostul lumii romane în „Barbaricum". În vremea lui Diocletian acest teritoriu este transformat într-o provincie aparte – Scythia Minor, a cărei metropolă devine Tomis. Rolul său strategic creşte în secolul IV, în măsura în care centrul statului roman se deplasează în răsărit, pentru a se fixa definitiv la Bizanţ. În aceste condiţii, Scythia Minor este transformată într-o adevărată citadelă, cu puternice fortificaţii pe malul Dunării şi în interior.

Secolul al IV-lea p.Chr. a însemnat pentru Dobrogea o perioadă de activitate constructivă febrilă, în care timp provincia şi-a recăpătat liniştea vreme de cinci decenii.

Având de apărat două fronturi dintre cele mai ameninţate, unul la nord, între Dinogetia (Garvăn) şi mare, altul la vest, în faţa Bărăganului, noua provincie a fost dotată cu trupe necesare unei asemenea misiuni.

Frontul de vest, din faţa Bărăganului, era apărat de *Legio II Herculea* cu sediul principal la Troesmis (Igliţa-Turcoaia) unde se găsea *praefectus ripae* cu cinci cohorte din *pedatura inferior* şi o unitate de *milites secundi Constantiani*[16].

Comandamentul pedaturii superioare îşi avea centrul în importantul punct strategic de la Axiopolis (Cernavodă), unde funcţiona şi o unitate auxiliară de *milites superventores*. Pe acelaşi front, la Capidava (Topalu), Carsium (Hârşova), Beroe (Piatra Frecăţei), Cius (Gârliciu) şi Arrubium (Măcin) staţionau unităţi de cavalerie (*cunei equitum*), iar la Flaviana (probabil Rasova)[17] o unitate de marină (*milites nauclarii*) necesară într-o zonă a Dunării mărginită de insule şi predispusă, ca şi Delta, loviturilor „barbare"[18]. În acest sector, din faţa

[16] <*Not. Dign. Or*.> 1839, ed. Böcking, 98-100.
[17] Vulpe 1938, 300.
[18] Aricescu 1977, 130.

https://biblioteca-digitala.ro

Bărăganului, se remarcă prioritatea cavaleriei în distribuirea trupelor, motivată de atacurile cavaleriei sarmate şi taifale, care se puteau produce aici în orice moment, cu multă uşurinţă.

Fortificarea sectorului nordic al Scythiei Minor, veşnic ameninţat de atacurile populaţiilor în migraţie, a stat în permanenţă în atenţia împăraţilor romani, de la Diocletian şi până la Justinian. Acest lucru explică stabilirea în această zonă a principalelor forţe navale de pe Dunăre şi numărul mare de forturi şi castre construite sau refăcute între Dinogetia şi golful Halmyris (lacul Razim)[19].

Izvoarele arheologice au confirmat tradiţia istorică referitoare la apărarea graniţei de nord de către *Legio I Iovia* cu sediul la Noviodunum (Isaccea), principala staţiune a flotei dunărene. Aici se afla *praefectura ripae legionis primae joviae, cohortis quintae pedaturae superioris* şi o unitate auxiliară de *milites prime Constantiani*[20]. Noviodunum constituia pivotul apărării acestui sector. La Aegyssus (Tulcea), punct dominant al ramificaţiilor Deltei şi vechi teatru de lupte, se afla *pedatura inferioris* a Legiunii I Iovia şi un *cuneus equitum armigerorum*. În porţiunea cuprinsă între Aegyssus şi mare, pe braţul Sf. Gheorghe se aflau importante fortificaţii la Salsovia (Mahmudia) şi Halmyris (Murighiol) care, din punct de vedere militar, atârnau de cartierul general de la Noviodunum[21]. În Deltă, la Plateypegiis (localitate neidentificată)[22] staţiona flota principală din sectorul scythic al Dunării, compusă din unităţi de marină (*cohortes musculorum scythicorum et classis)* detaşate din cele două legiuni şi puse sub

[19] Aricescu 1977, 110-127.
[20] <*Not. Dign. Or*.> XXXVI.
[21] Vezi, în acest sens, Pârvan 1906, 24.
[22] Despre care Aricescu 1977, 120, consideră că <*Not. Dig.Or*.> XXXIX, 35 indică tipul de ambarcaţiune cu fundul plat al flotei, dar pe care noi o socotim a fi cetatea Zoporojeni de la Dunavăţul de Jos.

https://biblioteca-digitala.ro

comandamentul unui *praefectus ripae* care îşi avea foarte probabil sediu în importanta cetate a Halmyris-ului, în vecinătatea căreia se afla şi o aşezare civilă a corăbierilor (= *vicus classicorum)*[23].

Începând cu Diocletian şi apoi cu Constantin cel Mare, imperiul acordă o mare atenţie fortificării cetăţilor interioare din Scythia Minor[24] (***Fig. 1***). În anul 316 p.Chr., „ ... după ce neamurile barbare au fost pretutindeni biruite (…) a fost zidită din temelii cetatea tropaeenilor”[25], operă comună a celor doi împăraţi – Licinius şi Constantin. Printre toate cetăţile dobrogene din secolul al IV-lea, numai Tomis-ul, capitala provinciei întrecea în strălucire şi putere fortificaţiile Tropaeum-ului, cetatea lui Traian, restaurată în vechea ei splendoare, pentru a simboliza în faţa lumii „barbare” prestigiul puterii romane[26]. La fel ca Tropaeum, alte două cetăţi de pe artera principală, care unea cetatea Noviodunum cu sudul provinciei – Ibida (Slava Rusă) şi Ulmetum (Pantelimonul de Sus) au fost refăcute în secolul al IV-lea, cele trei cetăţi având o deosebită însemnătate strategică în sistemul defensiv roman.

Este vremea când şi pe malul mării cetăţile pontice, distruse de invaziile barbare din secolul III p.Chr., îşi reconstruiesc zidurile de incintă. Prin grija ducelui provinciei – C. Aurelius Firminianus, se zideşte la Tomis o nouă poartă – *praesidiaria*, în vremea lui Diocletian[27]. Cam în aceeaşi vreme, Callatis-ul capătă înfăţişarea care va dăinui până în secolul al VII-lea[28]. Histria, bătrâna cetate pontică,

[23] Suceveanu, Zahariade 1986, 110, nr. 1-111, nr. 3; Suceveanu şi colab. 2003, 116-117, fig. 45, 47.
[24] Suceveanu, Barnea 1991, *passim.*
[25] CIL, III, 13.734 – vezi Pârvan 1912, 58.
[26] Vulpe 1938, 293.
[27] CIL, III, 14.450.
[28] Preda, Popescu, Diaconu 1959, 441.

https://biblioteca-digitala.ro

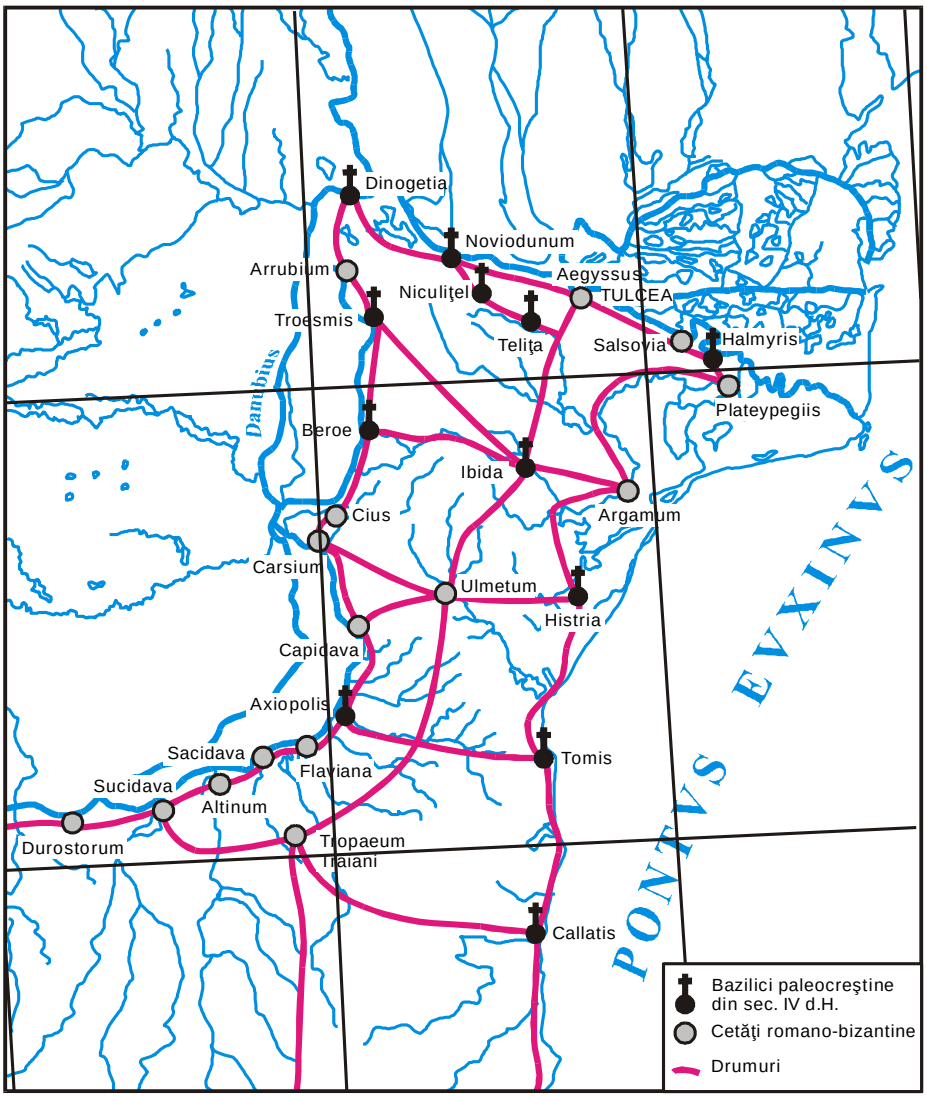

Fig. 1. *Harta Dobrogei romano-bizantine (Scythia Minor) în sec. al IV-lea p.Chr.*

Fig. 1. Dobrudja map (Scythia Minor) in the 4th century AD.

https://biblioteca-digitala.ro

este definitiv refăcută în timpul lui Constantin cel Mare[29], restrângându-şi aria locuită la 1/3 din suprafaţa anterioară.

Politica de fortificare a *limes*-ului scythic cunoaşte o nouă etapă în epoca lui Valens, când Dunărea reîncepe să fie serios ameninţată de goţi. *Notitia Dignitatum Orientiis* aminteşte la gurile Dunării o nouă fortificaţie denumită Gratiana, după numele nepotului lui Valens, întărită cu o unitate de *milites primi Gratianenses*. O fortificaţie numită Valentiniana, în onoarea împăratului Valentinian, fratele lui Valens, apare la Procopius[30], situată între Tomis şi Callatis. O inscripţie descoperită la Gârliciu (Cius) arată că cetatea a fost reconstruită de Valens după supunerea lui Athanarich[31].

1.2 Un rol deosebit în cadrul sistemului defensiv dunărean l-a avut flota fluvială. Capacitatea militară a garnizoanelor de pe *limes* era susţinută de legătura permanentă dintre ele, facilitată mult de mobilitatea flotei. Staţiunile flotei erau amplasate, de obicei, în punctele cheie de pe Dunăre. Astfel de staţiuni se găseau şi la gurile Dunării, la Noviodunum şi Plateypegiis, atestate fiind de Notitia Dignitatum Orientiis. Flota fluvială avea o funcţie strategică, dar şi un important rol comercial, corăbiile fiind folosite atât pentru transportul trupelor, cât şi al alimentelor necesare garnizoanelor romane. Prezenţa flotei este atestată în secolul IV de Zosimus[32] – anul 361 p.Chr.; Codex Theodosianus (7, 4, 15, ed. Mommsen) – anul 369 p.Chr.; Ammianus Marcellinus[33] – anii 369, 376, 378. De asemenea, funcţionarea flotei este bine atestată în secolul al IV-lea. Corăbiile romane se mişcau probabil cu ajutorul pânzelor, deoarece Zosimus[34] se referă la vânturi

[29] Condurachi 1957, 247.
[30] Procopius, *De edificiis*, IV, 2.
[31] CIL, III, 7.494.
[32] Zosimus, *Hist.*, III, 10, 2.
[33] Ammianus Marcellinus, XXVII-XXXI, în G. Popa-Lisseanu, XIII.
[34] Zosimus, *Hist.*, III,10, 2.

https://biblioteca-digitala.ro

prielnice. În anul 369 prefectul Auxonius, din ordinul lui Valens, a trimis alimente pentru trupele dunărene, preluate la gurile Dunării de flota fluvială[35]. În acelaşi an, Valens trece Dunărea la Noviodunum, pe un pod de vase[36]. În anul 376 p.Chr. flotila dunăreană îi transportă pe goţii lui Fritigern pe malul drept al fluviului.

Numeroase produse aduse din provinciile imperiului erau preluate la gurile Dunării pentru a fi vândute apoi în târgurile mixte de pe Dunăre, ofiţerilor, păturii înstărite din aşezările civile şi căpeteniilor „barbare" de la nordul fluviului. Din acea perioadă ne-au parvenit informaţii referitoare la comerţul din zona cetăţii Noviodunum, pe unde se efectuau periodic intense şi fructuoase schimburi de mărfuri. Themistius (*Oraision*, X), care în anul 369 p.Chr. se afla la gurile Dunării, aminteşte de târgurile şi târguşoarele sezoniere organizate în vecinătatea cetăţilor romane de pe malurile Dunării. Autorul aprecia ca foarte mari veniturile rezultate din tranzacţiile comerciale. Exceptând schimburile locale dintre soldaţi, pagani (vicani şi fermieri) şi „barbari", negustori veniţi din diferite provincii romane, interesaţi în câştigurile mari pe care le puteau realiza aici, aduceau din imperiu vin, grâne, uleiuri, sare şi arme[37]. Ammianus Marcellinus se referă deseori la negustorii din Asia Mică care cumpărau robi de dincolo de Dunăre[38]. Pieţe de graniţă pentru întregul spectru de populaţii care alcătuiau „lumea gotică" din secolul IV p.Chr. se aflau, foarte probabil, la Durostorum (Silistra), Axiopolis (Cernavodă) şi Noviodunum (Isaccea). Statul roman a instituit o politică protecţionistă, stabilind locuri unde negustorii romani erau autorizaţi să-şi schimbe produsele cu „barbarii", fiind interzis exportul anumitor articole de care avea neapărată nevoie

[35] *Cod. Th.*, 7, 4, 15.
[36] Ammianus Marcellinus, 5, 2, 6.
[37] Piganiol 1926, 29.
[38] Velkov 1959, 119.

https://biblioteca-digitala.ro

(exportul fierului şi al bronzului, de la începutul secolul IV, al aurului, vinului şi uleiului, după 374 p.Chr.)[39].

Funcţionari speciali erau angajaţi în controlul relaţiilor comerciale cu lumea „barbară". Un *comes comercianonum*, căruia trebuia să i se prezinte toţi negustorii[40], dispunea de un birou special de vameşi şi era ajutat, în reglementarea negoţului, de armata de graniţă.

1.3 Masarea unor forţe militare numeroase la Dunăre şi necesitatea unor acţiuni rapide şi energice care implicau o mare mobilitate în vehicularea trupelor în caz de primejdie, explică de ce împăraţii secolului al IV-lea p.Chr. au acordat foarte multă atenţie întreţinerii căilor de comunicaţie. Lăsând de-o parte importanţa lor strategică, crescută ca urmare a transformării Balcanilor într-o citadelă a noii capitale, drumurile terestre au avut un important rol comercial în pendularea elementelor de civilizaţie romană în lumea „barbară" de la nordul Dunării. Majoritatea căilor de comunicaţie urmau în antichitate cursul apelor sau se strecurau prin văile şi trecătorile munţilor şi dealurilor. Paralel cu *limes*-ul dunărean, o şosea întinsă unea toate punctele fortificate de pe malul drept al fluviului până la vărsarea lui în mare. De la Halmyris pornea un alt drum care făcea legătura cu cetăţile pontice şi se îndrepta apoi spre Constantinopol. De la Noviodunum pornea o importantă arteră prin mijlocul Scythiei Minor, care trecea prin Marcianopolis şi Anchialos, îndreptându-se spre capitala imperiului. Alte drumuri uneau *limes*-ul dunărean cu litoralul; cele mai importante întretăiau artera nord-sud la Ibida (Slava Rusă), Ulmetum (Pantelimonul de Jos) şi Tropaeum Traiani (Adamclisi), mari aşezări de tip urban, fortificate la începutul epocii romano-bizantine.

Începând cu Diocletian, toţi împăraţii din secolul al IV-lea s-au preocupat de întreţinerea acestor şosele. În acest sens, deţinem un număr

[39] Apud Piganiol 1926, 30
[40] *Not. Dign. Or.*, 98-110.

https://biblioteca-digitala.ro

apreciabil de *milliaria*, stâlpi care indicau prin numărul de *millia passum* distanţele dintre localităţile importante ale provinciei. S-au păstrat din timpul lui Diocletian, la Arrubium (Măcin), Dinogetia (Garvăn), Carsium (Hârşova) şi Flaviana (Rasova?) – de-a lungul Dunării[41]; la Tomis şi Corbu, pe drumul Tomis-Histria[42]. De la Licinius şi Constantin I s-a păstrat un stâlp milliar, probabil din anii 317-324, cu numele celor doi împăraţi[43]. Din anii 324-326 un stâlp miliar din Constanţa menţionează numele lui Constantin I şi al lui Crispus[44]. Din vremea împăratului Iulianus datează miliarul de la Niculiţel[45], iar din timpul domniei lui Valens, miliarii de la Mirişlea, Rasova[46] şi Constanţa[47]. Un stâlp miliar descoperit în sud, la Abrittus, în Bulgaria, relevă refacerea drumurilor din Scythia Minor între anii 383-392 p.Chr., sub domnia comună a împăraţilor Theodosius I, Valentinian II şi Arcadius[48].

1.4 Sistemul defensiv roman la Dunărea de Jos se prezenta în secolul al IV-lea p.Chr. cu o reţea deasă de fortificaţii sprijinită de o flotă puternică, având în faţă o zonă liberă, adâncă de 20-30 km, în care „barbarii" nu puteau intra decât cu armele în mână. Această zonă era continuu supravegheată de armata de limitanei din garnizoanele romane, care îşi aveau locuinţele şi familiile în aşezările din vecinătate, împreună cu loturile agricole. Până în anul 378 p.Chr., când se produce dezastrul de la Adrianopol, marcat de moartea împăratului Valens şi înfrângerea armatelor romane de către vizigoţii răsculaţi, eveniment urmat de aproape două decenii de stăpânire „barbară" a teritoriului istro-pontic, sistemul defensiv roman a asigurat o perioadă de dezvoltare paşnică Scythiei Minor.

41 CIL, III, 7 610; 7 603; 13.755; 76.066.
42 CIL, III, 14.463; 7.614.
43 Tudor 1956, nr. 163, inv. L-255, MINA Constanţa.
44 Ibidem, nr. 160, inv. L-128, menţionat şi de Vulpe 1938, 299.
45 CIL, III, 7.611.
46 CIL, III, 12.518; 3.755.
47 Tudor 1953, 620.
48 CIL, III, 14.464.

https://biblioteca-digitala.ro

Această perioadă este marcată de înflorirea vieţii economice şi culturale în cetăţile şi în aşezările rurale din interior. Se construiesc edificii importante cu caracter public sau privat, bazilici cu caracter juridic şi comercial, se înmulţesc bazilicile paleocreştine, apar palatele de tip *domus*, băi publice, sunt pavate şi prevăzute cu canale de scurgere principalele artere urbane, se construiesc apeducte şi cisterne, portice acoperite, susţinute de coloane cu capiteluri artistic lucrate etc.[49] Se reliefează astfel existenţa a numeroase ateliere meşteşugăreşti, atât în cetăţile pontice şi-n centrele romane de pe linia Dunării – Halmyris, Aegyssus, Noviodunum, Dinogetia, Troesmis, Beroe, Capidava, Axiopolis, Sacidava, Durostorum, cât şi în marile aşezări urbane fortificate din interiorul provinciei: Ibida, Ulmetum, Tropaeum.

Toate acestea aveau urmări pozitive în relaţiile imperiului cu populaţiile transdanubiene care, înainte de a pune piciorul pe pământ roman, se găseau deja sub influenţa civilizaţiei romane.

II. Autohtoni şi migratori în teritoriile din stânga Dunării, în sec. al IV-lea p.Chr.

„Aproape de acesta (de Rhin) *izvorăşte, având un curs lung, Istrul care, îndreptându-se spre răsărit, ajunge în apele Pontului Euxin, îmbrăţişând prin cinci braţe Peuce, pe care o udă. În partea sa nordică este pământul barbar şi cuprinde în sânul său retras nenumărate ginţi care sfârşesc la gurile vastei Meotide. Aici sunt grozavii Germani şi Sarmaţia războinică şi Geţii, precum şi seminţiile neamului Bastarn şi cetele de Daci şi piepturile marţiale ale Alanilor…”* (Priscianus, *Periegesis*, 288).

[49] În acest sens, vezi Sâmpetru 1994, cu bibliografia.

https://biblioteca-digitala.ro

2.0 În vreme ce imperiul trecea prin transformări profunde de ordin intern, care afectau întreaga sa capacitate economică şi socială, politică şi militară, la nordul Dunării noi schimbări cu caracter etnic fac ca evenimentele din secolul al IV-lea p.Chr. să se desfăşoare în împrejurări deosebite.

Încă din prima jumătate a sec. III p.Chr., în teritoriile din câmpia munteană, locuite de dacii liberi din cultura Chilia, încep să se infiltreze grupuri de sarmaţi[50]. Între populaţia carpică şi sarmaţi se produce un contact strâns pe teritoriul Moldovei, în cadrul căruia au loc influenţe culturale reciproce[51]. La mijlocul secolului II p.Chr. are loc o creştere a puterii carpilor în detrimentul sarmaţilor, care-şi pierd supremaţia politică. Din podişul central moldovenesc pornesc puternice invazii care pârjolesc provinciile romane de la sudul Dunării. Întinzându-se spre est şi sud, populând masiv câmpia munteană şi regiunile moldoveneşti, carpii dezvoltă noi aspecte culturale – „Militari-Mătăsaru" în Muntenia şi „Poieneşti-Gabăra" în Moldova.

Cam în aceeaşi perioadă, în regiunile de nord şi de nord-est ale Moldovei „goţii" reuşiseră să formeze o coaliţie de populaţii germanice, o forţă considerabilă a cărei greutate o simt romanii cu prilejul pustiitorului război din anii 249-251 p.Chr. Acest război, care a ruinat provinciile sud-dunărene, a înlăturat orice autoritate romană în Muntenia şi Moldova, care cad cu totul în stăpânirea năvălitorilor. Şesurile din sudul Moldovei, apărate până atunci de castrul de la Barboşi, devin coridor deschis înaintării primelor populaţii germanice care pătrund în Muntenia, aducând la remorca lor noi grupuri de sarmaţi. Încercând să se sustragă dominaţiei unor triburi până nu demult aliate, o parte a carpilor presează linia Dunării, fiind înfrântă de Galerius în anii 295-297 şi colonizată la graniţa de nord-est a

[50] Diaconu 1963, 323-345; Diaconu 2003, 97-118.
[51] Bichir 1961, 268.

https://biblioteca-digitala.ro

imperiului. Cei rămaşi în vechile lor teritorii au atacat din nou imperiul, în timpul lui Constantin cel Mare, care poartă lupte cu ei în anii 315-319 p.Chr. Ultima ştire referitoare la aceşti autohtoni războinici o avem de la Zosimus (IV, 34, 6) care, la sfârşitul secolului IV, pomeneşte printre populaţiile confederate hunilor şi pe carpo-daci.

Evenimentele din secolul al IV-lea se desfăşoară, deci, în regiunile de la nordul Dunării de Jos, într-o configuraţie etnică nouă, caracterizată prin aşezarea unor triburi germanice în vechile teritorii dacice şi prin dominaţia politico-militară a goţilor = *thervingi* asupra acestor teritorii.

Secolul IV p.Chr. este perioada înfloritoarei culturi Sântana de Mureş-Cerneahov, prima cultură de sinteză romanică de pe teritoriul României. Cu toată diversitatea elementelor etnice care au participat la geneza acestei culturi şi s-au făcut purtătorii ei, cultura Sântana de Mureş-Cerneahov este unitară pe vasta ei întindere. Caracterul ei unitar se datorează faptului că s-a format printr-un proces în care factorii principali pe care s-au grefat celelalte elemente au fost fondul autohton pregotic şi civilizaţia romană[52].

Descoperirile arheologice nu atestă un grup etnic sau altul, ci o convieţuire a mai multor populaţii în acelaşi loc. Pe baza riturilor şi ritualurilor de înmormântare, în cultura Sântana de Mureş-Cerneahov se disting trei componente principale: componenta goto-sarmatică (aspectul Sântana); componenta carpo-dacică (aspectul Târgşor-Gherăseni) şi componenta taifalică (aspectul Târgşor-Olteni)[53].

Triburile taifalilor au coborât de-a lungul Prutului şi au pătruns în regiunea Dunării de Jos. În Muntenia au găsit populaţii carpo-dacice şi sarmatice, ale căror influenţe reciproce se resimţeau în cultura lor materială. Carpii, puternic slăbiţi de lovitura de graţie a imperiului din anii 295-297 p.Chr., au acceptat convieţuirea cu taifalii[54]. Taifalii au

[52] Diaconu 1976, 543.
[53] În acest sens, Diaconu 1964, 467-483; Diaconu 2003, 125-140.
[54] Diaconu 1961, 278.

https://biblioteca-digitala.ro

adus cu ei în câmpia română noi contingente de sarmaţi-alani din regiunile în care au luat contact, înainte de pătrunderea pe teritoriul României, acelaşi lucru fiind făcut de vizigoţi în Moldova[55]. Relaţiile dintre taifali şi sarmaţi trebuie să fi fost deosebit de strânse, avându-se în vedere şi faptul că ambele populaţii luptau călare, spre deosebire de vizigoţi, care erau prin excelenţă pedeştri. Alături de taifali şi sarmaţi, populaţia autohtonă (aspectul Târgşor-Gherăseni) continuă să-şi ducă viaţa în forme tradiţionale, convieţuind, în noile condiţii cu noii veniţi.

Bine organizaţi din punct de vedere militar, într-o puternică confederaţie de triburi, goţii-thervingi sau *vizigoţii* îşi extind în secolul al IV-lea p.Chr. dominaţia de la Nistru până în Carpaţii Răsăriteni, din nordul Moldovei până la Dunăre şi Olt. Toate populaţiile cuprinse în acest spaţiu geo-istoric se supun vizigoţilor, însoţindu-i în incursiunile lor de pradă, atacând la îndemnul şi în conformitate cu interesele păturii de războinici. Pe imensul spaţiu stăpânit în secolul IV p.Chr., vizigoţii nu au reprezentat decât o minoritate conducătoare care se sprijinea pe munca şi pe concursul marelui număr de populaţii locuitoare ale acestor ţinuturi[56]. Întregul spaţiu controlat de vizigoţi era socotit un domeniu al lor din care puteau îndepărta, la nevoie, orice altă populaţie (un exemplu îl constituie alungarea sarmaţilor din Caucaland)[57].

Aparţinând aceleiaşi comunităţi politico-militare, taifalii aveau un teritoriu propriu şi o oarecare autonomie. Împreună cu sarmaţii, reprezentau avangarda goţilor în coasta imperiului roman, fapt documentat istoric şi surprins arheologic. Referindu-se la mişcările bruşte de populaţii, provocate de invazia hunilor, Ambrosius[58] relatează: „hunii au năvălit peste alani, alanii peste goţi, goţii peste taifali şi

[55] Diaconu 1963, 186.
[56] Vulpe 1957, 355.
[57] Ammianus Marcellinus, XXXI, 4.
[58] Ambrosius, X, 10.

https://biblioteca-digitala.ro

sarmaţi" (= *Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos et Sarmatos insurexerunt*).

2.1 Întărirea *limes*-ului dunărean şi cuceririle lui Constantin cel Mare la nordul Dunării au strâmtorat populaţiile „barbare" din spaţiul carpato-dunărean în acţiunile lor şi le-au silit, în cele din urmă, să încheie tratate de pace în virtutea cărora deveneau federaţi ai imperiului.

Teritoriile de la Dunărea de Jos au continuat în secolul IV să fie ocupate de triburi ale dacilor, taifalilor şi sarmaţilor, dar locurile cheie de pe linia Dunării erau controlate de vizigoţi încă de la jumătatea secolului IV[59]. Fenomenul se poate constata urmărind itinerariile celor trei campanii militare ale lui Valens, din anii 367-369 p.Chr. În primii ani Valens a vrut să-i înfrângă pe goţii din imediata vecinătate a imperiului şi abia în al treilea an trece Dunărea prin vadul de la Noviodunum, pentru a-i lovi în centrul puterii lor, aflat de-o parte şi de alta a Prutului.

Ordinea asigurată de vizigoţi pe aceste vaste teritorii vreme de un secol a fost prielnică sporirii activităţii comerciale cu lumea romană. Populaţiile din regiunile nord-dunărene au realizat în această perioadă de timp un progres puternic şi continuu, bazat pe folosirea elementelor culturale autohtone şi ale celor romane provinciale. Aceasta explică omogenitatea culturii Sântana de Mureş-Cerneahov, nivelul său relativ superior, elementele sale de tradiţie locală şi proporţia mare a elementelor de import romane.

Oprite în înaintarea lor şi silite să respecte pacea cu imperiul, triburile germanice de la nord de fluviu, ocupând aceleaşi teritoriu vreme de un secol, manifestă tendinţe de sedentarism. Locuirea îndelungată şi contactul permanent cu lumea romană consolidează puterea politică a conducătorului confederaţiei vizigote. Dintr-un şef militar se transformă spre sfârşitul secolului într-un conducător politic

[59] Diaconu 1964, *passim*.

https://biblioteca-digitala.ro

cu puteri „princiare”, transmise ereditar şi largi atribuţii judecătoreşti. Probabil, în a doua jumătate a secolului al IV-lea p.Chr., şeful vizigot Athanarich a preluat atribuţiile judecătoreşti ale adunării poporului. Ambrosius *(De spiritu sancto*, I) şi Ammianus Marcellinus îl numesc *judex*, iar Themistius *(Oratio de pace*, 10) ne informează că acest titlu era chiar voit de Athanarich[60].

V. Pârvan considera că denumirea de *judex* e de origine nord-dunăreană, provenind de la o populaţie nemilitară, cum era populaţia daco-romană, pentru care stăpânul străin era un judecător în litigiile cu „barbarii” [61]. Se pare că Athanarich şi-a însuşit şi anumite prerogative ale preoţimii păgâne care-i măreau considerabil influenţa. Acest fapt a fost probabil facilitat de slăbirea acestei instituţii, ca urmare a pătrunderii creştinismului la nordul Dunării.

Prigoana împotriva creştinilor evidenţiază faptul că noua religie se infiltra într-unul din sectoarele foarte sensibile ale societăţii „barbare”, în care şeful avea tot interesul să-şi menţină influenţa cu ajutorul religiei păgâne (după Tacitus, preoţimea păgână deţinea controlul disciplinar asupra războinicilor). Concomitent cu tendinţele de consolidare a autorităţii centrale se produce şi o întărire a aristocraţiei militare, ale cărei interese încep să difere de cele ale lui Athanarich, mai ales după creştinarea unei părţi importante a aristocraţiei taifalo-vizigote.

Aceste disensiuni se vor adânci cu vremea, constituind unul din punctele slabe folosite de imperiu şi o cauză a prăbuşirii confederaţiei vizigote în faţa pericolului hun.

[60] Vezi, Iorga 1936, 58.
[61] Pârvan 1911, 153.

https://biblioteca-digitala.ro

B. SÂNGELE MARTIRILOR

III. Creştinismul timpuriu la Dunărea de Jos

3.0 Romanitatea s-a impus şi a impus o varietate de forme în cele mai diverse domenii de activitate, realizând prin aceasta o desăvârşită unitate structurală şi spirituală pe întinse spaţii geografice. Ivindu-se şi dezvoltându-se în contextul acestei unităţi, dar în condiţiile unor noi necesităţi spirituale, creştinismul a cunoscut o evoluţie de excepţie, fiind indisolubil legat de realităţile lumii romane.

Creştinismul a luat naştere şi s-a dezvoltat în structuri elenistice şi romane care i-au uşurat atât răspândirea *ex toto orbe romano*, cât şi transformarea în religie universală. Apostolul Pavel afirma că *„Evanghelia lui Hristos a fost vestită de la Ierusalim şi împrejurimi până în Illyricum”*[62], iar Eusebiu din Caesareea[63], citând comentariile lui Origene la Cartea Facerii, referitoare la Sinodul de la Ierusalim (49-50 p.Chr.) scria următoarele: *„Când Sfinţii Apostoli şi ucenici ai Mântuitorului nostru s-au răspândit peste întreg pământul, lui Toma, după spusele tradiţiei, i-a căzut la sorţi Ţara parţilor, lui Andrei, Scythia”*. Propovăduirea Sfântului Andrei în Scythia şi-a găsit ecou şi la goţii din nordul Dunării care, în cel mai vechi calendar al lor, alcătuit la sfârşitul secolului al IV-lea p.Chr., la 29 noiembrie, „se face pomenirea Sfântului Apostol Andrei”[64].

De la începutul secolului al XX-lea, istorici ai creştinismului, precum Carl Auner, au considerat probabilă predicarea, de către

[62] Apostolul Pavel, *Romani*, XV, 18-19.
[63] Eusebius, III, 1, 1-3.
[64] Delehaye 1912, 276.

https://biblioteca-digitala.ro

Sf.Apostol Andrei, a conceptelor religioase legate de viaţa, moartea şi Învierea Mântuitorului, în porturile maritime de pe coasta de vest a Pontului Euxin, ne-excluzând posibilitatea pătrunderii acestora în interiorul spaţiului istro-pontic[65]. Pe aceeaşi poziţie se situa în 1934, şi I.Popescu-Spineni[66]. O analiză atentă a izvoarelor referitoare la opera misionară a Sfântului Andrei, îl îndemna pe profesorul Emilian Popescu să afirme, în 2001[67]: „menţionarea Scythiei ca arie de propovăduire a Sfântului Apostol Andrei în trei din cele mai valoroase martirologii occidentale *(Florus* din Lyon, sec. IX; *Rabanus Maurus,* sec. IX; *Usuard*, sec. IX), reprezintă un temei puternic în argumentarea prezentată mai sus, în favoarea aceleiaşi teze. Trebuie spus că aceste martirologii au constituit baza *Martirologiului roman*, definitivat în anul 1584, deci a unui document eclesiastic oficial al Bisericii Romano-Catolice… şi stau la baza reconstituirii vieţii sale bisericeşti până în secolul al IX-lea…”[68]. Mai nuanţat, Prof. Mircea Păcurariu considera în 2007 că Sfântul Apostol Andrei a propovăduit Evanghelia la geto-dacii din Sciția Mică, „dar și în teritoriile de dincolo de Prut, în nordul Mării Negre.”[69].

O părere diferită, enunţată în 1997, reluată şi comentată pe baza analizei textelor şi izvoarelor istorice şi hagiografice, în 2008, o întâlnim la Nelu Zugravu, care consideră apostolatul în Scythia Minor al Sfântului Andrei, o „fabulaţie”[70], popularitatea acestuia în spiritualitatea

---

65 Auner 1912, 277-291.

66 Popescu-Spineni 1934, 43.

67 Popescu 2001, 204.

68 Em. Popescu consideră că aceşti autori s-au informeat din mai multe izvoare, şi datele respective au valoarea surselor. Pentru părţile răsăritene ale imperiului este utilizat *Martyrologium Hieronymianum*, alcătuit iniţial pe baza izvoarelor mai vechi, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* şi istorici creştini precum: Eusebiu, Rufin, Ieronim etc.

69 Păcurariu 2007, 12-13

70 Vezi, Zugravu 1997, 143-174; Idem 2008, în <FHDRCh.>, 22-53.

https://biblioteca-digitala.ro

românească fiind legată, după părerea d-sale, de răspândirea creştinismului în spaţiul românesc, în secolele II-IV.

Creştinismul balcanic din primele secole ale mileniului I p.Chr. era legat de coastele mării, de staţiunile mari ale drumurilor imperiale, de existenţa unor sinagogi evreieşti, scria N. Iorga în 1936[71]. Aceeaşi idee este reluată în 1989 de I. Barnea, care afirma că: „datorită uşurinţei circulaţiei pe reţeaua de drumuri bune care împânzea tot imperiul, religia creştină s-a putut răspândi cu uşurinţă pe uscat şi pe mare…”[72].

Adoptarea creştinismului de către daco-romani reflectă unul dintre cele mai complexe fenomene petrecute în plan spiritual la începutul Antichităţii târzii. În zona Dunării de Jos, unde creştinarea s-a desfăşurat în paralel cu romanizarea autohtonilor, creştinismul s-a propagat prin militari, colonişti şi negustori veniţi, în special, din provinciile răsăritene ale imperiului[73] .

3.1 În problema genezei creştinismului în zona romanităţii de la Dunărea de Jos, arheologia ultimei jumătăţi de veac a avut un rol decisiv. Din primele secole ale mileniului I p.Chr., ne-au parvenit, pe cale arheologică, o serie de obiecte – ceramică, piese vestimentare şi de podoabă, cu simboluri creştine, descoperite în teritoriul istro-pontic. Importanţa acestora constă în faptul că atestă prezenţe creştine, atât în centrele de pe litoralul vest-pontic, cât şi din zona *limes*-ului danubian. Studierea lor contribuie totodată, la decriptarea simbolisticii paleo-creştine, şi la o mai bună cunoaştere a conceptelor de bază ale creştinismului primar.

Pe ţărmul vestic al Pontului Euxin, în necropolele tomitane şi callatiene, au fost descoperite obiecte creştine, în morminte datate în

71 Iorga 1936, 87.
72 Barnea 1989, 167.
73 Baumann 1990, 9.

https://biblioteca-digitala.ro

secolele III şi IV p.Chr.[74]. Inventarul acestora ne dezvăluie existenţa a numeroşi creştini în oraşele greceşti de pe litoral.

Fig. 2. *Scena mesei rituale din hypogeul tomitan (apud V.Lungu)*
Fig. 2. Scene of a ritual meal in Tomis hypogeum (*apud V.Lungu)*

În acest context, trebuie menţionat *hypogeul* pictat din Tomis, cu celebra frescă a mesei rituale, de pe peretele nordic, probabil agapa ce preceda euharistia cu pâine şi vin[75], într-un decor paradisiac, cu pereţii

[74] Lungu 2003, 34-47.

[75] Masa, redusă la o cupă de vin şi la azimi, era precedată şi urmată de o binecuvântare – Vezi, Daniélou 2008, 91. *„Iar pâinea pe care Eu o voi da pentru viaţa lumii este trupul Meu": Ioan, VI*, 50-51, Biblia 1968, 1205. O scenă asemănătoare, cu acelaşi număr de personaje (5+2), o întâlnim în sec. al IV-lea, la Roma, în Catacomba Sfinţilor Petru şi Marcellinus (vezi Bisconti 2006, 94).

https://biblioteca-digitala.ro

împodobiți cu motive florale, cu arbori, animale și păsări[76] . Nu se poate să nu ne gândim, că întreaga compoziție reflectă imaginea unei comunități creștine, în plină desfășurare, la începutul sec. al IV-lea p.Chr.[77] (***Fig. 2***).

Cel mai timpuriu obiect, un opaiț decorat cu simboluri paleo-creștine, (crucea, porumbelul și delfinul), descoperit la Tomis – a fost datat la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului III p.Chr.[78] (***Fig. 3/2***). În simbolistica Sfintei Treimi, unul din cele mai vechi simboluri creștine, *porumbelul,* se identifica Sântului Duh[79], după cum *delfinul,* ca simbol al lui Hristos, era legat de nădejde, de renaștere, de salvare[80].

Într-un mormânt din Tomis, din ultimul sfert al secolului al III-lea p.Chr., a fost descoperit un opaiţ decorat pe disc cu doi peşti afrontaţi. Fiind vorba de orientarea mormântului şi a scheletului cu picioarele la răsărit, autorii descoperirii au considerat, pe bună dreptate, că este vorba de un creştin[81].

Imaginea peștelui, ca simbol creștin[82], apare pe piese vestimentare la Callatis, și la Argamum[83].

Dintr-un alt mormânt tomitan, de la jumătatea secolului al III-lea p.Chr., provine un opaiţ, pe a cărui bază au fost imprimate trei „*croces*

---

[76] Din bogata simbolistică a imaginilor pictate, ne reține atenția: porumbei sorbind apă din cupe, păuni ciugulind fructe, coș cu struguri răsturnat, din care iepurele încearcă să se înfrupte, boabele de struguri simbolizând viața, iepurele fiind asociat morții (apud Evseev 1994, 76, s,v. *Iepurele*).

[77] Scheletele din interior, orientate est-vest, ca și inexistența ofrandei funerare, relevă identitatea creștină a defuncților. Singurele obiecte găsite au un caracter personal: două brățări de bronz, o cutiuță din argint pentru păstrarea talismanelor (*filacterium*) și câteva mărgele; apud Lungu 2000, 16. În privința datării monumentului, vezi, Lungu, Chera 1988, 12; Lungu 2000, 16; Miron 2008, 287-289 – prima jumătate a sec.al IV-lea p.Chr..

[78] Băjenaru 2003, 221-222, fig. 1-2 (crucea în forma *„crux quadrata”*) .

[79] Evseev 1994, 148-149, s.v. *porumbel*.

[80] *Ibidem,* 51, s.v. *delfin*; Leclercq, s.v. *Dauphin*, <DACL>, IV/1, col. 293-295.

[81] Lungu, Chera 1984, pl. 3/29, M-7.

[82] Peștele, străvechi simbol al regenerării și fecundității, preluat de creștini ca emblemă a lui Hristos, reprezintă, împreună cu porumbelul și mielul, cele dintâi simboluri din perioada creștinismului primar (Evseev 1994, 138, s.v. *pește).*

[83] Iconomu 1969, 105, fig. 124; Barnea 1977, 231, fig.89/2.

https://biblioteca-digitala.ro

monogrammaticae"[84] (***Fig. 3/1***), reprezentând simbolic Trinitatea creştină[85].

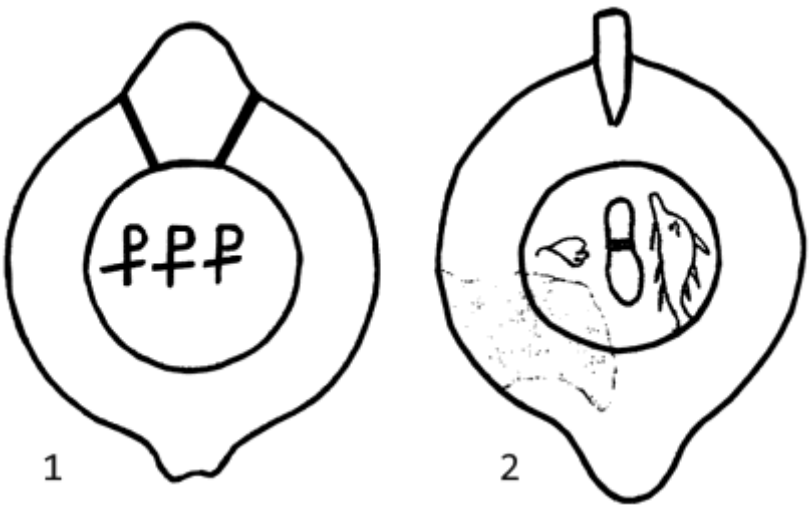

Fig. 3. *Cruci cu simboluri paleo-creştine, imprimate pe baza unor opaițe din Tomis, sec. al III-lea p.Chr.*
Fig. 3. Crosses with Paleo-Christian symbols printed on the base of some lamps in Tomis, 3rd century AD.

Suntem în măsură să afirmăm că, prezenţa creştinilor în rândul militarilor şi peregrinilor, negustori răsăriteni, de obicei greco-orientali, mulţi dintre ei stabiliţi în secolul al II-lea p.Chr., în perioada împăraților Antonini, în centrele romane importante de la Dunărea de Jos, nu mai poate fi pusă la îndoială.

În acest sens, aducem ca mărturii, descoperirile arheologice de la Noviodunum, centru renumit pentru înfloritorul comerţ de tranzit care se desfăşura prin vadul din dreptul cetăţii, și din teritoriul său, cu convingerea că aceste vestigii aruncă o nouă lumină asupra începuturilor creştine la fruntariile de nord-est ale imperiului.

[84] Lungu, Chera 1984, pl. 5/44.
[85] Lungu 2003, 35.

https://biblioteca-digitala.ro

În 1977, prof. I. Barnea publica o placă ovală de cataramă din bronz pe care se află imaginea unui peşte, marcată la intervale egale de trei cerculeţe – pe cap, aripă şi coadă, simbol al Trinităţii creştine[86]. Decorul „en pointillés", realizat prin ştanţare, este întrebuinţat în toreutica romană încă din primele secole după Hristos. Tipologic, piesa se încadrează în secolele IV-V p.Chr, cu analogii aproape perfecte la Callatis [87]. (***Fig.6/1***).

În anul 2000, în turnul mare al cetăţii a fost descoperit un opaiţ ceramic decorat cu doi delfini stilizaţi şi afrontaţi[88]. Acest tip de opaiț este specific perioadei cuprinse între mijlocul secolului I şi prima jumătate a secolului al II-lea p.Chr.[89](***Fig.4***). Imaginea celor doi delfini apare sprijinită pe o *crux commissa* în forma literei T, cruce cunoscută în perioada creştinismului primar[90]. Prezentarea cruciformă a delfinilor şi folosirea triunghiului în redarea schematizată a capetelor şi a decorului pe corpurile animalelor marine ne sugerează existenţa extrem de timpurie a conceptului Sfintei Treimi, în care simbolistica triunghiului se identifică cu simbolistica numărului[91].

---

86 Barnea 1977, 231, fig. 89/2.

87 Idem 1979, 235, pl.99/3; Oppermann 2010, 94, Taf.76/7-8.

88 Delfinul este asimilat cu peştele în simbolistica creştină, în simbolistica funerară păgână este purtătorul defuncţilor spre lumea subpământeană; apariţia lui ca element decorativ pe opaiţele romane este firească, opaiţul având şi o întrebuinţare ritual funerară (Leclercq, s.v. *Dauphin*, <DACL>, IV/1, col. 293-295 – cf. Băjenariu 2002-2003, 220.

89 Opaiț de tipul „cu cioc ogival flancat de volute duble" şi cu concavitate pronunţată a discului. Kuzmanov 1992, 19, nr. 65 <70> - *tip XVIII*, sec. I-II p.Chr.., Riahovo, Ruse (Bulgaria). În România, la Tibiscum este datat în prima jumătate a secolului II p.Chr.. – cf. Benea 1990, 141- *tip II*. La Noviodunum este încadrat în *tipul A 2-III*, începsec.II p.Chr. (Baumann 2009, 227, nr.17).

90 <DACL> III, 2, col. 3061-3062. Crucea în T (*tau*-ul grecesc) are origini în *tav*-ul ebraic care simboliza numele lui Dumnezeu – apud Daniélou 2008, 90. Comunitatea iudeo-creştină folosea acest semn încă din sec.I p.Chr., pe morminte, ca simbol al salvării – Cf. Iezechiel, 9,4 < Biblia> 1968, 801: *„Și i-a zis Domnul: Treci prin mijlocul cetății, prin Ierusalim, și însemnează cu semnul crucii pe frunte, pe oamenii care gem și plâng din cauza multor ticăloșii care se săvârșesc în mijlocul lui"*.). Vezi, Testini 1980, 295 și Lungu 2000, 22.

91 Chevalièr, Geerbrant 1995, 367-372.

https://biblioteca-digitala.ro

Decorul, revelat iniţiaţilor, reflectă cunoaşterea dogmei fundamentale a Trinităţii, încă din secolul I p.Chr. Dacă ţinem seama de simbolistica paleo-creştină a primelor secole după Hristos[92], piesa de la Noviodunum se încadrează printre cele mai timpurii vestigii creştine din zona *limes*-ului nord-scythic[93], relevând în zonă prezenţa unor practicanţi creştini.

Fig. 4. *Opaiţ paleo-creştin, Noviodunum, sec. II p.Chr.*
Fig. 4. Paleo-Christian lamps, Noviodunum, 2nd century AD.

Fenomenul a fost evidenţiat în ultimii ani şi de vestigiile paleo-creştine descoperite într-o aşezare rurală autohtonă de epocă romană, din teritoriul noviodunens, situată pe Valea Amzei, în apropierea localităţii Teliţa, judeţul Tulcea[94].

92 Vezi Ionescu 1994, 243-247, pl. 9/3.
93 Baumann 2003, 172.
94 Vezi, în acest sens, Baumann 2003, 169-183; Baumann 2003 (1), 155-232.

https://biblioteca-digitala.ro

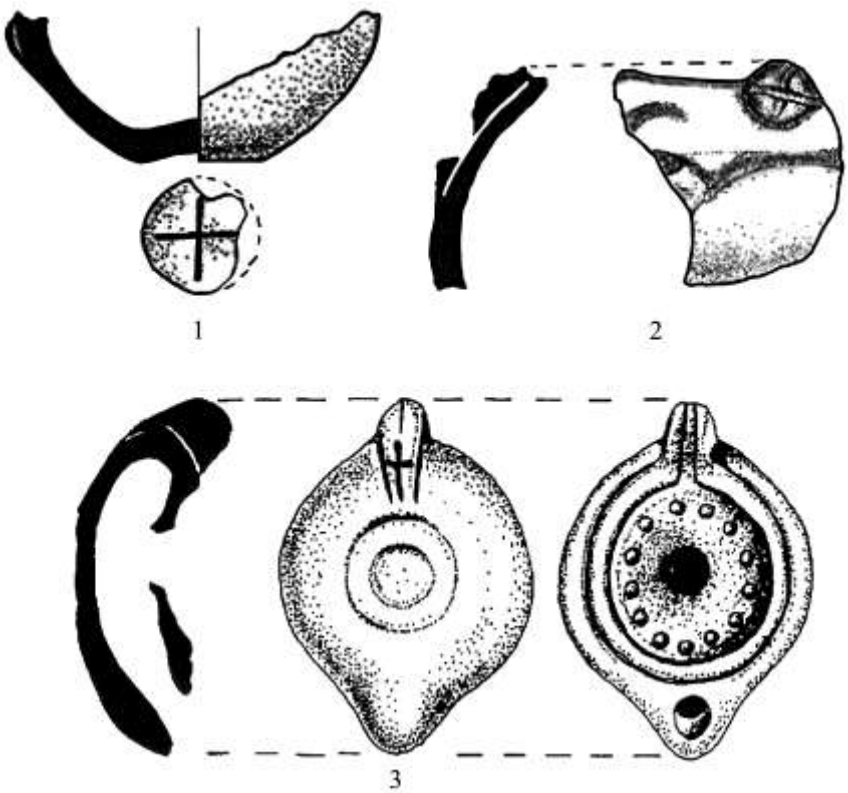

Fig.5. *Ceramică încreştinată, din aşezarea de la Teliţa/Amza*
Fig. 5. Christianized pottery in the settlement of Teliţa/Amza

Aici, într-o locuinţă îngropată, a fost recoltat un fragment din pansa unei oale cu decor aplicat, categorie ceramică încadrată cronologic la Dunărea de Jos în perioada de sfârşit a secolului II şi de început a secolului al III-lea p.Chr. Fragmentul păstrează urma meandrică a unui şarpe sau, mai degrabă, a unui vrej de viţă-de-vie, alături de care se află o pastilă ceramică aplicată, pe care a fost adânc incizat, înainte de ardere, semnul crucii în forma sa latină, *immisa* sau *capitata* (***Fig. 5/2***).

În conformitate cu structura pastei, avem de-a face cu un produs local, probabil al oficinelor din Noviodunum.

https://biblioteca-digitala.ro

Pâinea marcată cu semnul crucii este un simbol frecvent întâlnit, în cursul secolelor II şi III p.Chr., pe lespezile funerare ale creştinilor din Dacia[95].

Într-o altă locuinţă îngropată, din aceeaşi perioadă cronologică, a fost descoperită baza unei ceşti lucrată la roată înceată, aparţinând ceramicii cenuşii de factură locală (***Fig. 5/1***). Baza îngustă şi concavă este decorată cu o cruce „greacă" cu braţe egale, în forma *quadrată*, incizată de olar înainte de ardere. Produsul ceramic căruia îi aparţinuse fragmentul se datează în secolele II-III p.Chr.[96], fiind realizat în aşezarea de la *Amza* în secolul al III-lea p.Chr.[97].

Gnosticii de la Gurile Dunării [98]

3.2 În secolele II şi III p.Chr., Noviodunum devenise un veritabil oraş roman[99], cosmopolit, ca mai toate oraşele de graniţă, cu o populaţie pestriţă, interesată, mai ales, de câştigurile mari pe care le aducea negoţul cu populaţiile de dincolo de fluviu. Africani, greco-orientali, anatolieni, italici şi gallo-romani, militari, negustori, meseriaşi şi fermieri, cetăţeni romani şi peregrini din provinciile răsăritene şi din cele apusene, se întâlneau lângă marea cetate a *classici*-lor de la Noviodunum[100].

Este firesc, deci, ca o serie de artefacte provenite din această mare zonă arheologică să fi avut un caracter strict personal, şi ca atare, să reflecte ideile şi concepţiile religioase ale acelora cărora le aparţineau. Este şi cazul gemelor paleo-creştine[101], în special a celor gnostice, care

95 Ionescu 1994, 242.
96 Popilian 1980, 132, pl. 9, M 52; Opaiţ 1991, 161, tip II.
97 Baumann 2003, 173.
98 Baumann 2008, 219-227; Idem 2009 b, 64-82; Idem 2010, 337-367.
99 Ptolemeus, III. 10,2,5
100 Simion 1994, 90-105.
101 Gemele de la Noviodunum au fost publicate de Simion 2005-2006, 173 – 182.

https://biblioteca-digitala.ro

ocupă un loc aparte, gnosticimul fiind un aspect particular al concepţiilor paleocreştine ale vremii.

Ce informaţii ne transmit aceste artefacte? Prezenţa lor în centrele romane dunărene este încă o dovadă a vehiculării cultelor orientale prin intermediul celor veniţi din provinciile orientale ale Imperiului.

Printre aceştia s-au aflat şi purtători ai doctrinelor creştine, în toate aspectele pe care le-a cunoscut noua religie în interiorul sau în afara Bisericii primare[102].

În 1984, în revista *Peuce* 9, a MIA Tulcea, este publicată o gemă descoperită la Noviodunum, fără a se preciza caracterul său creştin[103].

Gema, din piatră roşie (jasp?), are gravat un grifon (animal fantastic), cu corp şi picioare de pasăre, cap de cabalină şi coadă de şarpe încolăcită în jurul unui obiect cruciform (***Fig.6/2***). Pasărea, pe care sunt grefate celelalte elemente, și care pare să fie un cocoș, reprezenta, în simbolistica paleo-creștină, lumina și inteligența supremă de la Creator[104].

[102] Vezi, Marucchi 1933, 197. După Kosidowski 1983, 149, noua religie a apărut imediat după moartea lui Iisus, în cadrul unui fenomen de fuzionare sincretică a elementelor iudaice şi greceşti, iar perioada dintre anul 36 p.Chr. (revolta „eleniştilor") şi 70 p.Chr. (distrugerea Ierusalimului) a reprezentat graniţa ce desparte istoria Bisericii în două etape distincte: în *faza iudeo-creştină* şi în *faza universală*, de propagare a creştinismului în lumea greco-romană. A se urmări, în acest sens, rolul activităţii misionare şi al învăţăturilor pauliene, victorioase, mai ales, după martiriul apostolului Pavel, din anul 68 p.Chr. O analiză detaliată a evenimentelor și fenomenelor desfășurate în sec. I p.Chr., în mediul iudeo-creștin și în lumea elenistică și romană, din afara acestuia, o realizează Jean Daniélou, 2008, 7-52. La p.51, Daniélou marchează momentul rupturii definitive dintre Biserică și iudaism, în anul 66 p.Chr., la începutul *războiului iudeu*, când Simeon, vărul lui Iisus, se retrage cu întreaga comunitate creștină în Transiordania, desolidarizându-se de „destinul național al Israelului".

[103] Barnea 1984, 102.

[104] Evseev 1994,43, s.v. *cocoș*.

https://biblioteca-digitala.ro

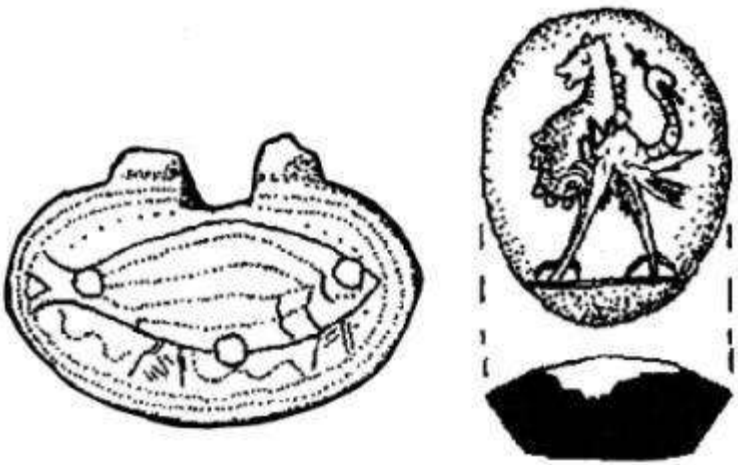

1 2

Fig.6. *Obiecte cu simboluri paleo-creştine descoperite la Noviodunum*
Fig. 6. Items with Paleo-Christian symbols found in Noviodunum

Şarpele este încarnarea raţiunii supreme, a *Logosului* divin, sau a inteligenţei satanice, ca în paradisul biblic. Totodată, ca încarnare a sufletelor celor dispăruţi, şarpele este asociat cu moartea şi învierea[105]. De asemenea, calul, consacrat de greco-romani Soarelui, şi purtător al unor divinităţi, printre care se număra *Eroul-Cavaler*, numit convenţional *Cavalerul Trac*, şi apoi Sfântul Gheorghe, era asociat morţii[106]. Cu oarecare rezerve, datorate faptului că nu cunoaştem piese similare, considerăm piesa de la Noviodunum, o posibilă gemă paleo-creştină, din secolul II p.Chr.[107].

O gemă, din onix roşu, a fost descoperită întâmplător în apropierea cetăţii, în anul 1991[108]. În câmpul compoziţional al gemei se

[105] *Ibidem*, 180, s.v. *şarpe*.
[106] În unele mitologii, calul era purtătorul sufletelor de pe un tărâm pe altul – vezi, Kernbach 1980, 96, s.v. *calul.*
[107] Baumann 2003, 171.
[108] Gema (*MIA-Tl, inv.42.962*) a fost publicată iniţial, de Simion 2005-2006, la p.176, nr.5, într-un articol întitulat *Gemele din colecţia ICEM Tulcea*, p.173-182. Autorul

https://biblioteca-digitala.ro

întâlnesc trei elemente perfect individualizate: şarpele, încolăcit de trei ori pe un arbore, în plan central, flancat de cocoş, în dreapta, şi de ţap, în stânga, aşadar, două elemente afrontate unui element central (***Fig.7/2***). Copacul, care pare să fie un măslin, are coroana alcătuită din trei ramuri. În primele secole creştine, reprezentarea artistică a măslinului, respectiv a ramurii de măslin, ca expresie a arborelui cosmic totem parţial[109], face parte din seria celor mai frecvente simboluri mesianice ale creştinilor nesemiţi, alături de viţa-de-vie cu struguri, de peşte şi de delfin[110]. Şi-n acest caz, simbolistica numerelor sacre, prin prezenţa cifrei trei, este relevantă pentru mitofilosofia paleo-creştină.

În procesul transformării Bisericii primare într-o Biserică universală, spunea Mircea Eliade, cea mai veche tendinţă a acesteia a constat în asimilarea şi revalorizarea simbolismului şi scenariilor de origine biblică, orientală sau păgână[111]. În acest context are loc şi asimilarea simbolismului *Arborelui lumii* – simbol arhaic larg răspândit în toate religiile antice. De remarcat că, în soteriologia gnostică, o parte din *sufletul divin*, adică din Lumină, este întemniţat în trupul fiinţelor vii şi în speciile vegetale. Mai ales copacii conţin o mare cantitate de *suflet divin* = Lumină, şi au servit drept cruce lui Hristos în momentul pătimirii sale[112]. Şarpele este un simbol arhetipal şi totalizator[113], întruchipare a materiei primordiale ca şi Cosmosul[114]. Adepţii sectei

---

a descifrat în gravură o scenă bucolică. Compoziţia, în aparenţă pastorală, are gravată în zona centrală imaginea unui copac, pe trunchiul căruia, de la bază în sus, este încolăcit de trei ori un şarpe gros, care pare să protejeze copacul, contopindu-se şi identificându-se cu acesta. Partea superioară a arborelui este încununată de o coroană înfrunzită. La stânga se află un ţap ridicat pe labele din spate, cu botul îndreptat spre coroana de frunze a copacului. În dreapta compoziţiei este gravat un cocoş uriaş, cu picioare puternice, aripile strânse şi capul întors.

109 Vulcănescu 1987, 89-90.

110 Tristan 2002, 46 şi 93. Încă din religia iudaică măslinul este privit ca arbore mesianic – vezi, Chevalier, Gheerbrant 1995, 462.

111 Eliade 1986, 387

112 Eliade 1986, 379 (*Jesus Patibilis*)

113 „În acest context ideativ - enunţă Evseev, şarpele este cosubstanţial cu arborele cosmic, cu pământul şi cu apa. De aceea îl găsim în iconografia primară a lumii încolăcit pe arborele cosmic…" (Evseev 1994, p.180).

114 Vulcănescu 1987, 522

https://biblioteca-digitala.ro

gnostice a *peraţilor* credeau că, aidoma şarpelui care, prin încolăcire, îşi poate muşca coada, tot astfel, *Logosul* divin prezent în corpul şarpelui revine asupra lui însuşi[115]. Gnosticii *ophiţi* sau *naasian*i au atribuit şarpelui biblic chiar rolul de eliberator al omenirii[116].

Cocoşul, întruchipare a luminii cosmice şi spirituale, este un simbol solar în mitologii, semnificând, în simbolistica creştină, lumina şi inteligenţa supremă care emană de la Dumnezeu, identificându-i-se uneori Mântuitorului[117]. Ca animal demonic şi lubric, reprezentând răutatea şi brutalitatea, ţapul este, în mitologia creştină, opusul mielului[118].

Gema de la Noviodunum prezintă o compoziţie gnostică cu simboluri dintr-un scenariu soteriologic menit să releve iniţiaţilor eliberarea de către Lumină (= *Sufletul divin*) a părţii sale întemniţate în trupul fiinţelor vii şi în materia vegetală. Ea este un document paleocreştin de excepţie şi o realizare excelentă a epocii romane timpurii.

Într-un tezaur de denari romani imperiali, descoperit în localitatea Alba, din sudul teritoriului noviodunens, alcătuit în prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr., cu emisiuni monetare de la Septimius Severus, Caracalla, Macrinus, Elagabal şi Severus Alexander, din anii 193-235 p.Chr.[119], se afla şi un inel din argint cu piatră în montură[120].

---

115 *Supra*, n.103.

116 Vezi, Kernbach 1989, 206 (s.v. *gnostici*). Denumirea de sectă *naasiană* a acestui grup de gnostici vine de la numele şarpelui în limba ebraică. Ni se pare că aceşti gnostici se constituiseră în sec.al III-lea d.H., într-o comunitate destul de puternică şi pe litoralul vest-pontic, prezenţa şarpelui *Glykon*, la Tomis, printre piesele sculpturale descoperite la Gara veche din Constanţa, fiind o dovadă, credem, în acest sens. Cf. şi Lungu 2000, 17, cu n.46.

117 Asociată curajului, cocoşul este o pasăre apotropaică, apărătoare împotriva răului de orice fel, investită cu darul cunoaşterii secretelor vieţii şi ale morţii (Evseev 1994, 43).

118 Creştinismul a remodelat profilul daimonologic al caprei şi ţapului, transformându-le în unelte ale diavolului (Vulcănescu 1987, 518).

119 Determinări efectuate de Cristina Opaiţ, înainte de 1990. Inv. nr.: *10.835 -10.877; 11.206-11.241; 11.406-11.449; 39.502-39.507*. Cele mai multe piese provin din timpul lui Severus Alexander, relevând că îngroparea tezaurului a survenit imediat după moartea acestuia, în vremea lui Maximin Tracul.

120 MIA Tulcea, inv.nr. *11.217*.

https://biblioteca-digitala.ro

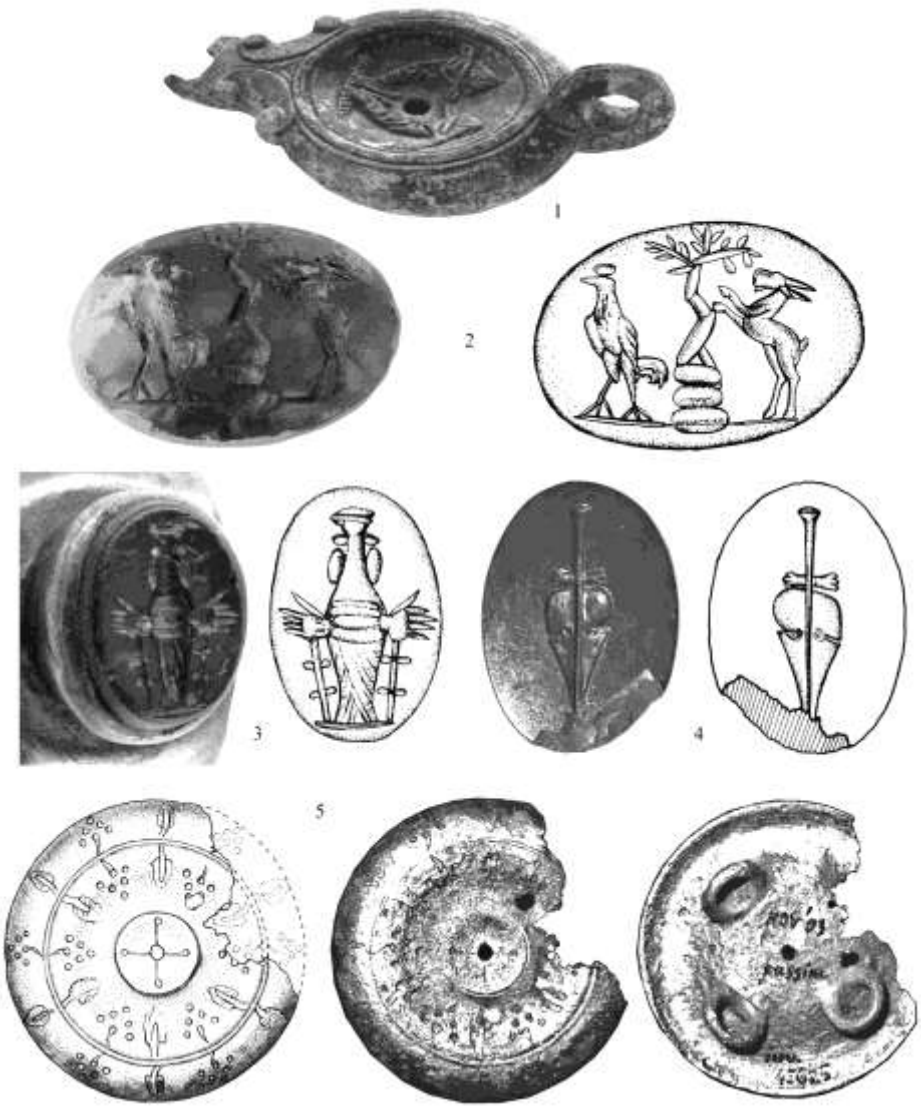

Fig.7. *Obiecte paleo-creştine descoperite la Noviodunum:*
2-4. geme gnostice, sec. II –III p.Chr.
Fig. 7. Paleo-Christian items found in Noviodunum:
2-4. Gnostic gems of the 2nd-3rd century AD.

https://biblioteca-digitala.ro

Aceasta, un onix de culoare roşu-gălbuie, este o gemă gravată prin excizie, cu un personaj fantastic reprezentat cruciform (**Fig.7/3**). Personajul, umanoid, este înzestrat cu trup fusiform, acoperit cu o mantie cu falduri în partea inferioară şi cu bustul înfăşurat de trei ori cu o eşarfă lată. Două palme deschise, supradimensionate, în atitudine de rugăciune, pornesc direct din mijlocul bustului, sprijinite fiind pe două bastoane cu câte patru protuberanţe vegetale, simetrice. În partea superioară, capul este redat sub forma unui cilindru, prevăzut cu două urechi clăpăuge şi ochi oftalmici, mult ieşiţi în afară, şi acoperit cu un gen de bonetă, în formă de capac; personajul nu are gură. Întreaga compoziţie, în atitudine de orantă, se sprijină pe un piedestal.

Fără îndoială, suntem în faţa unei geme gnostice extrem de rare, care o reprezintă pe *Achamoth* (gr.**Αχαμώθ**; ebr. **hahậchmộth** = înţelepciune, iluminare)[121], care, în mitofilosofia gnosticilor *valentinieni*[122], este o ipostază a înţelepciunii dumnezeieşti (*Sophia*)[123]. Achamoth este substanţa spirituală captivă care a contribuit la crearea cosmosului material cu cele şapte Ceruri, cu Pământul şi Omul, fiind pentru gnosticii valentinieni „ *Maica Lumii*". Considerând *adevărata fiinţă a omului de origine şi de natură divină*, dar ostatecă în trupul material, valentinienii militau pentru o „renaştere" de ordin pur spiritual, având certitudinea eliberării (= *mântuirii*) prin *gnosă*[124].

---

[121] Kernbach 1989, 1 (*s.v. Achamoth*) – cf. Irinaeus, I, 2-4.

[122] Sectă gnostică întemeiată de Valentinus, originar din Egipt, mort în anul 161 p.Chr. (apud Kernbach 1989, 11).

[123] Născută fără participarea principiului masculin şi, ca atare, substanţă informă, nefinisată şi nearmonizată, existentă în afara fiinţelor divine.

[124] Aceasta cuprindea învăţături ezoterice (secrete, dedicate iniţiaţilor), menţionate şi în *Evanghelia după Marcu* (cf. 4: 10 sq.; 7: 17 sq.;10: 10 sq.) şi de Clement din Alexandria care remarca că învăţătorii săi au păstrat *„adevărata tradiţie a fericitelor învăţături venite toate direct de la sfinţii apostoli Petru, Iacov, Ioan şi Pavel, transmise din tată în fiu [şi care] au ajuns până la noi prin graţia lui Dumnezeu"*, şi care constituie tradiţia gnostică (apud Eliade 1986, 358).

https://biblioteca-digitala.ro

Reprezentarea cruciformă a substanţei primordiale, a elementelor vegetale din palmele sale şi a capului în formă de coloană, ne relevă fenomenul de asimilare de către gnosa creştină a valentinienilor a simbolismului *Arborelui Lumii*, simbol arhaic şi universal răspândit. *Imaginea Crucii ca Arbore al binelui şi răului* îşi are originea în tradiţiile biblice ca şi *Arborele Cosmic, coloana spre cer* care asigură „salvarea" Universului, înnoirea perpetuă, regenerarea cosmică[125].

O piesă asemănătoare, dar cu imaginea mult stilizată, a fost descoperită în anul 2003 pe faleza inundabilă a cetăţii. Gema, din jaspis roşu, tronconică cu suprafeţe ovale, prezintă o mică spărtură laterală în baza mare care, de obicei, se introduce în *chaton*-ul inelului (***Fig.7/4***). Atrage atenţia gravarea suprafeţei interioare a gemei, care nu era expusă, ceea ce presupune că proprietarul nu dorea să facă cunoscută apartenenţa sa la grupul gnostic.

Gravura, executată prin excizie, prezintă un element vegetal: o frunză lanceolată cu peţiolul prevăzut cu teacă. În punctul de îmbinare a peţiolului cu frunza, au fost gravate două palme cu câte trei degete, fapt care imprimă imaginii un aspect cruciform.

Credem că, şi-n acest caz, suntem în faţa unei geme gnostice care, într-un mod stilizat, o redă pe **Achamoth**, peţiolul cu teacă

Gnosticismul paleocreştin diferă însă de gnosa care desemna curentul apocaliptic evreu și iudeo-creștin, ca și de concepțiile dualiste ale unor comunități evreiești ca cea de la Qumran. Apariția sa are loc după căderea Ierusalimului, în zonele limitrofe ale iudaismului și iudeo-creștinismului. Creștinismul heterodox naște gnosticismul propriu-zis (Daniélou 2008, 72-73), care se va dezvolta, în secolele II și III p.Chr., răspândindu-se și în mediul roman, în special datorită școlii valentiniene, creatoare a unei puternice sinteze, ale cărei elemente esențiale erau: trascendența absolută a Tatălui, producerea Pleromei celor 30 de eoni, ultimul fiind *Sophia*, și căutarea Tatălui prin aceasta, trimiterea Domnului care aduce gnosa izbăvitoare. Prin calitate și moderație, curentul gnostic valentinian atrăgea oamenii inteligenți, fiind o mare problemă pentru Biserica creștină (apud Daniélou 2008, 122-124).

[125] Eliade 1986, 388.

https://biblioteca-digitala.ro

reprezentând-o sub forma coloanei cosmice, a *Arborelui Lumii* adânc înfipt în materia vegetală, depozitară a unei părţi din *Sufletul divin*, corpul „Mamei" fiind imaginat ca o frunză străbătută de coloana cruciformă.

După *gemma abraxea*, descoperită în turnul 5 de la Dinogetia[126], cele patru geme gnostice, prezentate mai sus, demonstrează că, în primele secole după Hristos, lumea creştină era divizată. Fenomenul impune o cercetare a vestigiilor gnostice, în egală măsură, alături de celelalte vestigii paleocreştine. Spre această concluzie, sperăm corectă, ne îndrumă şi faptul că, în tezaurul de la Alba, ascuns în timpul împăratului Maximin Tracul, despre care ştim că a fost un duşman declarat al creştinilor[127], şi a confiscat şi veniturile păturilor mijlocii şi de jos ale populaţiei din provincii, a fost introdus şi inelul cu simboluri gnostice. Posesorul, posibil fermier roman, proprietar al unei *villa rustica*, trebuie să fi fost unul dintre acei exponenţi ai sectelor gnostice care aveau la bază învăţătura creştină, chiar dacă nu recunoşteau adevărurile revelate[128]. Fiind consideraţi creştini de către autoritățile romane, gnosticii erau persecutaţi şi suportau aceleaşi represalii, ca toţi ceilalţi adepţi ai acestei religii.

[126] Publicată de Ştefan 1937-1940, 419-421, fig. 28 (desen – personaj cu cap de pasăre, corp uman terminat în două cozi de balaur, ţine în mâna dreaptă un bici şi în stânga un scut) şi preluată de Popescu 1976, 258, nr. 241 A, care citeşte pe scut I = Iahve: *„Eu sunt A şi "*, din Apocalipsa lui Ioan.

[127] Vulpe 1968, 227.

[128] Rusu 1991, 93. Spre deosebire de gnostici, creştinii glorifică *Creația* și binecuvântează viața, acceptând istoria – vezi Eliade 1986, 334.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig.8. *Opaiț creștin din Tomis, cu imaginea lui Iisus înconjurat de Apostoli, sec.al IV-lea p.Chr.*
Fig. 8. Christian lamps in Tomis displaying Jesus surrounded by the Apostles, 4th century AD.

3.3 În sec. al IV-le p.Chr. numărul simbolurilor creștinede pe monumente și obiecte, crește și se diversifică[129]. Secolele III și IV p.Chr, sunt marcate de importante descoperiri. Într-un sarcofag din Tomis a fost găsit un opaiț creștin de la sfârșitul sec. al IV-lea., cu reprezentarea lui Iisus Hristos în mijlocul Apostolilor[130] (***Fig.8***).

El binecuvântează cu mâinile ridicate în lateral, în gest de orantă, dar și prin textul cu care-și însoțește gestul: „***Pacem meam do vobis****, (pacem mea comendo vobis, non sient mundus dat, pacem do vobis*”)[131]. Imaginea cruciformă și aeriană, a lui Iisus Hristos, întruchipează Crucea universală[132], ca desemnare a gloriei sale divine.

[129] Lungu 2000, 18.
[130] Barnea 1979, 92, pl. 28
[131] *Apud* Biblia 1968, 1218, *Ioan, XIV, 27*: *„Pace vă las vouă, pacea Mea o dau vouă, nu precum dă lumea vă dau Eu. Să nu se tulbure inima voastră, nici să se înfricoșeze.”*
[132] Ory 1981, 338, *apud* Adolphe Dupront: *„Semnul crucii a apărut, la origine, nu ca o aluzie la patimile lui Hristos, ci ca o desemnare a gloriei sale divine…Cele patru brațe ale crucii apăreau ca simbolul cosmic al acestei acțiuni de mântuire”*. Vezi,

https://biblioteca-digitala.ro

Fig.9. *Gemă din Tomis cu reprezentarea lui Iisus pe Crucea cosmică, sec.III p.Chr.*
Fig. 9. Tomis gem depicting Jesus on the Cosmic Cross, 3rd century AD.

Fig.10. *Relicvarium din tezaurul euharistic de la Sucidava – Izvoarele, sec. IV p.Chr.*
Fig. 10. *Relicvarium* of the Eucharistic treasure in Sucidava-Izvoarele, 4th century AD.

„Ea…(Crucea, scria în sec. al II-lea p.Chr., Sfântul Irineu la Lugdunum[133]*) este Logosul și de aceea cuprinde lumea întreagă… Căci prin Logosul lui Dumnezeu toate lucrurile sunt conduse în ordine și fiul lui Dumnezeu este răstignit în ele, punându-și pe toate amprenta sa în formă de cruce…El e cel ce luminează cerul, care atinge profunzimile pământului, care așterne întinderile de la răsărit și până la apus și desfășoară îndepărtările din nord până la sud…"*

Cea mai timpurie reprezentare a Mântuitorului cu Apostolii, în aceeași poziție cruciformă, dar cu statura monumentală, sprijinit pe crucea gloriei divine, în formă de **T,** de tipul *crux comissa,* este întâlnită pe o gemă de cornalină, din sec. al III-lea p.Chr., descoperită în condiții necunoscute la Constanța, în sec. al XIX-lea[134] (***Fig.9***).

Zugravu 1997, 247, despre amploarea cultului Sfintei Cruci și al Mântuitorului, la începutul sec. al IV-lea p.Chr., la Dunărea de Jos.

133 Irineu din Lugdunum, *Epideixis*, I, 34 – *apud* Ory 1981, 351.

134 Popescu 1976, 89-90, nr. 53, cu bibliografia. Autorul datează gema în sec.IV-V p.Chr. Pentru datarea timpurie, vezi discuția la Lungu 2000, 19-22.

https://biblioteca-digitala.ro

Din a doua jumătate a sec. al IV-lea p.Chr. ne-au parvenit 17 piese din argint, dintr-un *tezaur euharistic*, descoperit cu mai bine de un sfert de veac în urmă la Sucidava (Izvoarele), în jud. Constanța[135]. Șase, din cele 17 piese din argint, sunt marcate cu sim-boluri creștine: *crucea latină*, cu brațe inegale, apare pe o ștampilă rotundă din interiorul piciorului unui **bol**, însoțită de inscripția HC(Y)XIOY, și pe o ștampilă dreptunghiulară de pe fundul unei **căni,** cu text în relief, respectiv numele „Costantin" la genitiv – K CTAN/ TINOY.

Crucea greacă, cu brațe egale, este imprimată pe capacul în formă de trunchi de piramidă, al unui ***relicvarium*** (***Fig.10***)**.** Pe centrul cupei unei **patere**, în interiorul unui medalion, sunt imprimate un *kantharos și doi porumbei* care beau apă (***Fig. 11***).

Fig. 11. *Patera din tezaurul de la Sucidava, cu simboluri paleo-creștine pe medalionul central*
Fig. 11. *Patera* of the Sucidava treasure, with Paleo-Christian symbols on the central medallion

[135] Rădulescu, Cliante 1986, 129-137, pl. I-VIII.

https://biblioteca-digitala.ro

Apucătoarea unei **strecurători** în formă de lingură, se aseamănă unei frunze cu marginile zimţate. Interi-orul cupei prezintă simboluri creştine: un *kantharos* din care se adapă *doi păuni,* care suprapun, fiecare, *imaginea unui peşte.* Păunul, ca simbol al fertilităţii şi ipostază a *Pomului Vieţii*, deţine, în mitologiile antice, un simbolism cosmic. În reprezentările creştine, este simbol al reînvierii[136]. În cazul de faţă, păunii apar cu coada lăsată în jos, în semn de umilinţă faţă de peşte – emblema lui Hristos[137].

Toarta unei **căni**, cu *capete de grifoni* la extremităţi, prezintă în partea superioară un decor în formă de *viţă-de-vie*, simbolul imortalităţii şi al Mântuitorului[138].

Din prima jumătate a sec. al IV-lea p.Chr., ne-a parvenit o piesă rotundă de bronz aurit, descoperită în aşezarea civilă din vecinătatea cetăţii Noviodunum (***Fig.7/5***). Piesa este decorată pe margini şi-n registrul interior, concav, cu şiruri de câte şase ciorchini de strugure, stilizaţi triunghiular, realizaţi din câte cinci boabe rotunde fiecare, şi despărţiţi de şase frunze de viţă-de-vie. Partea centrală, concavă, este decorată cu crucea greacă – *crux quadrata*, cu braţe egale, având la capete boabe de strugure, identice celor din compoziţia generală a piesei[139]. Crucea din centrul compoziţiei este *Crucea cosmică care se identifică cu Hristos*[140]. Întreaga compoziţie sintetizează conceptul nemuririi[141].

---

136 Lungu 2000, 67.

137 Evseev 1994, 135-136, s.v. *păun*. O frumoasă scenă cu păuni ciugulind dintr-un *kantharos* se află pictată pe unul din pereţii unui mormânt creştin din sec. al IV-lea, descoperit în necropola cetăţii Durostorum – vezi, Atanasov 2007, pl. I, fig.5.

138 *Ibidem*, 202, s.v. *viţa-de-vie*.

139 Baumann 2009a, 72 (2.0); 81, fig.4/1; *Idem*, 2010, 364; 368 (5).

140 Această cruce reprezintă sufletul lumii, inteligenţa şi puterea fiului lui Dumnezeu.Vezi, Ory 1981, 351.

141 Viţa-de-vie este simbolul imortalităţii, identificată în vechiul Orient cu Arborele Vieţii, în creştinism cu Mântuitorul Iisus Hristos *(„Eu sunt viţa-de-vie cea adevărată şi tatăl meu este lucrătorul”*, spune acesta – *apud* Ioan,XV,1 Vezi,. *Biblia* 1968, 1212.

https://biblioteca-digitala.ro

Fenomenul răspândirii creştinismului în sec. al IV-lea în mediul rural este evidenţiat de vestigiile paleo-creştine descoperite în fermele (= *villae rusticae)* din vecinătatea aşezării de la Teliţa/*Amza*.

Printre materialele arheologice descoperite în ferma rurală din punctul *La Pod*, situată în zona de nord a localităţii Teliţa se află gâtul unei amfore din argilă bej-cărămizie, rugoasă, acoperită cu angobă bej-gălbuie[142] (**Fig.12/1**). Gâtul înalt, cilindric, cu gura prevăzută cu buză groasă, inelară, relevă un exemplar caracteristic secolelor III – IV p.Chr.[143]. La baza gâtului şi pe umăr s-au păstrat *dippinti*: o inscripţie în limba greacă, dispusă în două registre, cu litere pictate cu vopsea roşie, respectiv ΠΡ în cruce, şi ΒΟΗΤ, cu O + H în ligatură. Inscripţia poate fi citită: *π(ατή)ρ βοήθ(ι)= „Doamne, ajută”*[144].

Pe ultimul nivel al unei construcţii rurale din secolul al IV-lea p.Chr., din punctul *Pomăsita*, aflat în vecinătatea de NV a fermei de mai sus, a fost descoperită o amforă globulară, în stare fragmentară[145]. Pe umărul amforei a fost incizat după ardere, semnul crucii, executat într-o manieră aparte. Incizia cruciformă, care a *încreştinat* recipientul, este o cruce cu baza în forma unei ancore stilizate (***Fig.12/2***). Ancora, unul din cele mai vechi simboluri creştine, apare rar în spaţiul istro-pontic, şi numai ca sincretism simbolic[146]. Imaginea metaforică a ancorei,

[142] Amforă de *tip pontic*: Bjelajac 1996, 66-67 – *tip 19*.

[143] Opaiţ 1980, 301-304 – *tip VI*, amfore întâlnite în cursul secolelor III – IV p.Chr.,în nordul Dobrogei, la Aegyssus, Beroe şi Troesmis.

[144] Baumann 1983, 191, nr.6 şi 129, fig.53/7; *Idem* 1984, 54; 471, pl.14/3. ΠΡ în cruce, întâlnit pe o amforă la Edificiul cu mozaic din Tomis, în secolele V – VI p.Chr., a fost întregit de Em. Popescu, în *IGLR*, 67, prin cuvântul *πρ(εσβύτερος)*. Semnul apare însă, sub forma unui trident purtat de un delfin, în catacomba iudaică de pe Via Nomentana din Roma, în sec. al III-lea p.Chr. (*apud* Ionescu 1994, pl. 9/1), unde, întregirea de mai sus este exclusă.

[145] Vezi, Baumann 1983, 125 şi 271, pl.38/2. Tip de amforă, încadrat la Iatrus, pe Dunăre, în nordul Bulgariei, între anii 370-420 p.Chr.(Böttger 1967, pl.16, <Klio> 48 – *amforă tip C*).

[146] Lungu 2001,31.

https://biblioteca-digitala.ro

simbolizând crucea, este legată de Biserică = corabia condusă de Fiul lui Dumnezeu[147]. Cercetările efectuate în *officina* romană de prelucrare a ceramicii din marginea de SV a localității Telița, de pe *Valea Morilor*, au stabilit originea locală a amforei și încadrarea cronologică a acestui tip de recipient, folosit în a doua jumătate a sec. al IV-lea, pentru depozitarea apei potabile[148].

La începutul secolului al IV-lea p.Chr., se crease deja o comunitate creştină la Telița/*Amza*. O dovedeşte și descoperirea într-un bordei, a unui opaiţ creştin cu semnul crucii imprimat la baza apucătorii, înainte de ardere (**Fig.5/3**). Este vorba de o imitaţie locală după un produs corinthic[149], care circula la gurile Dunării, fiind cerut de comunităţile creştine din aceste locuri.

De menționat este și fragmentul de amforă, descoperit în așezarea de la Amza, într-un edificiu de cult creștin, din prima jumătate a sec. al IV-lea p.Chr., pe care a fost incizat după ardere, ceea ce presupune *încreștinarea* obiectului, crucea monogramată specifică perioadei constantiniene, *chrismon*-ul sau monograma *chi-rho*[150] (***Fig.12/3***). Cele mai apropiate analogii cu chrismon-ul de la Amza, se întâlnesc la Tirighina-Barboși, pe o amfora cu *dippinti*[151] (vezi, ***Fig.13/3***), și la Roma, în *Catacomba di Calepodio*, pe un fragment de cană cu *graffiti*, din aceeași perioadă[152].

147 Tristan 2002, 124-125; Neculai 2014, 413.

148 Baumann 1995, 418-420, *tip I*, tip de amforă prezentă în sec. IV p.Chr., numai în spațiul istro-pontic.

149 Bovon 1966, 68 – 71 şi pl. 12, 480.

150 Baumann 1995,171, pl.70/9. Fragmentul a fost găsit în ruinele bazilicii paleo-creștine descoperite în așezarea de la Amza, despre care urmează să vorbim într-un alt capitol.

151 Vezi la Barnea 1979, 46-47, pl. 5.

152 Nestori 1972, II, 228-229, fig.110-111 (*a* și *b*).

https://biblioteca-digitala.ro

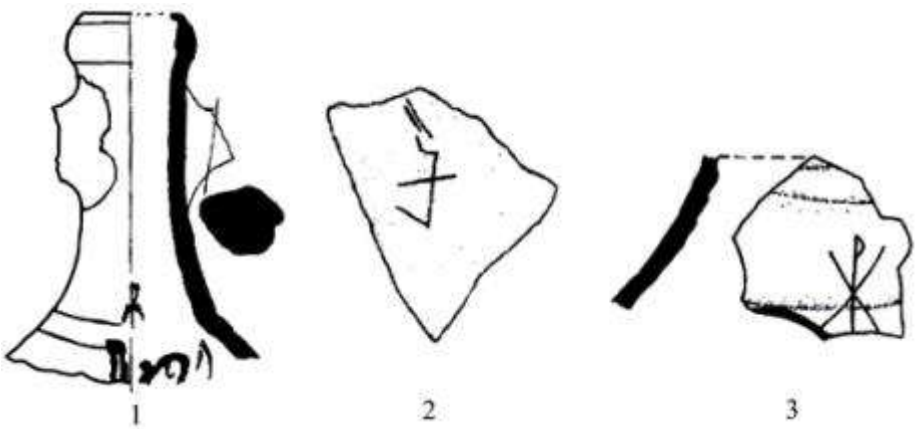

Fig. 12. Reprezentări ale simbolului crucii pe ceramică, în sec.IV p.Chr., pe Valea Teliţei
Fig. 12. Representations of the symbol of the cross on pottery, in the 4th century AD., on Valea Teliţei

Militari și civili – creștini la gurile Dunării

3.4 Este locul să subliniem rolul important al unităţilor militare romane de pe *limes*-ul dunărean, în mijlocul cărora creştinismul s-a răspândit laolaltă cu celelalte culte cu caracter eschatologic venite din Orient, credinţe legate de nemurire şi mântuire. Credinţa în nemurire şi veşnica nevoie de mântuire şi de ocrotire, a populației romanizate din Pontul Stâng, vor sfârşi prin a se încorpora celui mai uman şi mai profund cult al mântuirii care este creştinismul.

În aşezarea de pe valea Amzei au fost descoperite fragmentele unei diplome militare care a aparţinut unui veteran al flotei moesice, Caius Iulius, lăsat la vatră spre sfârşitul domniei lui Traian[153]. Acesta s-a aşezat printre sătenii autohtoni, împreună cu membrii familiei sale – soţia Iulia

[153] Baumann 2003, 210-211, fig.127

https://biblioteca-digitala.ro

şi cei doi copii, Longus şi Secundus, din motive pe care nu le cunoaştem, dar le bănuim a fi de natură economică sau/şi de ordin spiritual.

Apropierea de marele centru dunărean Noviodunum, cu populaţia sa cosmopolită şi stabilirea unor peregrini sau cetăţeni romani, posibil creştinaţi, de genul lui Caius Iulius şi ai familiei sale, în mijlocul autohtonilor, din ce în ce mai puternic contaminaţi de civilizaţia romană, contribuie la răspândirea ideilor creştine. Acest fenomen are ca urmare constituirea de grupuri şi comunităţi creştine a căror prezenţă o surprindem arheologic în secolele III şi IV, şi în mediul rural, mai tradiţionalist şi mai conservator.

3.2 O inscripţie descoperită în Frigia (în Asia Mică), şi comentată de descoperitorul ei – epigrafistul american Thomas Drew-Bear[154], ne prezintă un militar creştin, Aurelius Gaius, care a activat ca subofiţer (*optio comitum imperatoris*) în Legio I Iovia Scythica, staţionată la Noviodunum la sfârşitul secolului al III-lea p.Chr. Stela funerară a lui Aurelius Gaius, militar creştin recrutat în Galatia anatoliană, într-un oraş situat la graniţa acestei provincii romane cu Frigia, în ultimul pătrar al secolului al III-lea p.Chr., este un document de o excepţională importanţă pentru izvoarele creştinismului timpuriu la Dunărea de Jos. Este şi un argument în favoarea tezei cu privire la rolul armatei în răspândirea religiei creştine în primele veacuri după Hristos, dar şi pentru geografia istorică a teritoriilor din stânga Dunării, în textul inscripţiei fiind menţionate *Carpia, Gothia şi Sarmatia*.

Comentând aceste informaţii, prof. Em. Popescu localizează *Gothia* în nord-estul Munteniei şi sudul Moldovei[155]. De asemenea,

[154] Vezi discuţia la Popescu 2001, 29-40.

[155] „Spaţiul geografic al Gothiei romane, ca formaţiune politică, cuprindea sudul Moldovei, al Basarabiei şi nord-estul Munteniei, cu centrul militar-administrativ pe zona Buzăului" –Popescu 1994, 157-162.

https://biblioteca-digitala.ro

plasează *Carpia* „în regiunea apropiată din Moldova”, apelând în acest caz şi la localizarea făcută de Gh. Bichir[156].

Militarii din garnizoanele dunărene ocupau un loc important în procesul complex al relaţiilor imperiului cu lumea nord-dunăreană, constituind factorul intermediar în transmiterea elementelor de civilizaţie romană la nordul fluviului şi a celor „barbare” în teritoriul „*Romaniei*”. În cadrul raporturilor dintre imperiu şi populaţiile transdanubiene, problema pătrunderii creştinismului la nordul Dunării ocupă un loc aparte, constituind o dovadă a contactului spiritual al celor două lumi. Legăturile oraşelor greceşti de pe ţărmul dobrogean al Pontului Euxin cu lumea egeeană şi microasiatică şi numărul mare de militari, aflaţi în rândurile armatei romane de la Dunărea de Jos, originari din ţinuturi ale Orientului Apropiat, deja atrase la creştinism, îndreptăţesc afirmaţia conform căreia noua religie începuse să fie cunoscută în părţile dunărene, încă din primele secole ale erei noastre.

Descoperirea unor obiecte paleo-creştine din secolul al III-lea p.Chr. în mediul romanic al castrului de la Tirighina-Barboşi, situat pe malul stâng al Dunării, în apropiere de vărsarea Siretului, vine să întărească afirmaţiile de mai sus. Aceste obiecte provin din cercetări arheologice sigure, ceea ce înlătură orice dubiu privitor la cronologia descoperirii[157].

[156] Bichir 1973, 162 –„între apa Moldovei, la nord, şi râul Putna sau Trotuş, la sud, carpii s-au extins spre est şi sud, ocupând regiunea cuprinsă între Siret şi Prut şi au pătruns şi la răsărit de acest râu, până la Nistru…”. cf. Popescu 2001, 34, nota 30.

[157] Sanie 1981, 220-221.

https://biblioteca-digitala.ro

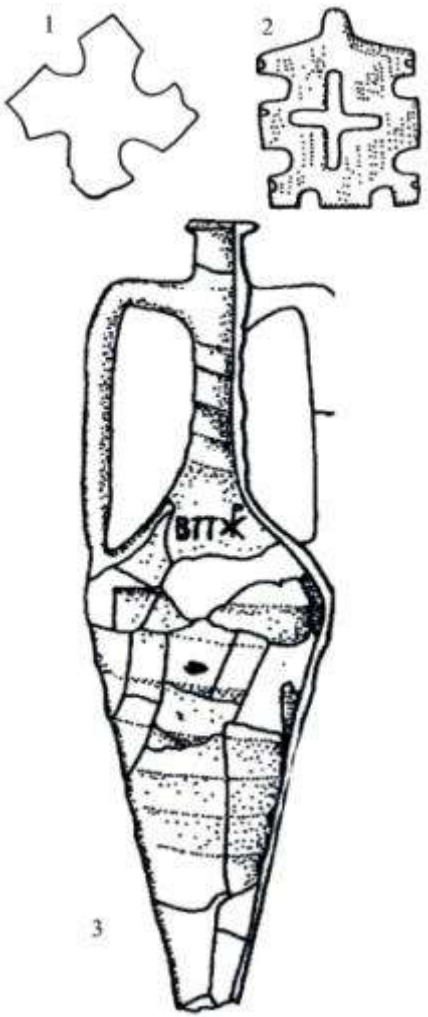

***Fig. 13.** Reprezentări ale crucii în sec. III şi IV p.Chr., la Tirighina-Barboşi , apud S.Sanie*

Fig. 13. Representations of the cross in the 3rd and 4th centuries AD in Tirighina-Barboşi, *apud S.Sanie*

În 1974, într-o locuinţă de la sud-est de castru, în care, ne încredinţează prof. S. Sanie, „toate materialele descoperite care prezintă elemente utile pentru stabilirea unei cronologii, nu depăşesc limitele secolului al III-lea”, a fost descoperită o cruciuliţă din sidef, lucrată minuţios la fiecare extremitate. Cruciuliţa nu prezintă orificiu de prindere (***Fig. 13/1***), fiind probabil aplicată pe un material perisabil (lemn, pânză, piele).

Pe baza monedelor descoperite, locuinţa îşi încetează existenţa în vremea împăratului Aurelian[158].

În acelaşi an, în cuprinsul unei locuinţe care aparţinuse unei familii de autohtoni romanizaţi, laolaltă cu „numeroase materiale dacice de epocă romană”, a fost găsit un pandantiv din sidef care prezintă o cruce dreaptă cu braţe egale, traforată în zona centrală cu o cruce grecească în forma *quadrata* sau *immisa*[159] (***Fig. 13/2***).

[158] Sanie 1981, 220.
[159] Martigni 1889, 212 – cf. Sanie 1981, 220, nota 130.

https://biblioteca-digitala.ro

Pe baza monedelor descoperite, cea mai târzie din vremea lui Severus Alexander, locuinţa a fost datată în prima jumătate a sec. al III-lea. Fiind găsită sub pereţii dărâmaţi ai locuinţei, „crucea pandantiv” de la Barboşi „este printre cele mai timpurii exemplare din această zonă a Europei”.

În 1966, într-un mormânt de inhumaţie a fost descoperită o amforă cu *dippinti* la baza gâtului, cu litere greceşti pictate cu vopsea roşie, între care se remarcă „chrismon”-ul sau monograma „*chi-rho*”, de epoca constantiniană (***Fig. 13/3***).

Fig. 14. *Fibulă de aur cu inscripţie creştină, Barboşi, sf. sec.III p.Chr.* (foto G. Dumitriu)
Fig. 14. Gold fibula with Christian inscription, Barboşi, end of the 3rd century AD.

https://biblioteca-digitala.ro

Amfora este specifică secolelor II-III p.Chr., fiind probabil „încreştinată" la Barboşi în prima jumătate a secolului al IV-lea p.Chr.

O descoperire de excepţie a avut loc în campania anului 1978, în inventarul unui bogat mormânt de inhumaţie. Este vorba de o fibulă de aur cu inscripţia *Innocens* (***Fig. 14***), nume care ar putea exprima calitatea morală a defunctului[160], foarte probabil un creştin de la Barboşi din a doua jumătate a secolului al III-lea p.Chr.[161].

Cine sunt aceşti creştini, posesori ai obiectelor descoperite prin cercetările noastre arheologice ? Din relatările lui Clement Romanul de la sfârşitul sec. I p.Chr., şi din *Epistola către Diognet*[162], aflăm că, împreună cu ceilalţi locuitori, creştinii trăiesc *„cum le-a venit soarta fiecăruia*", urmând obiceiurile băştinaşilor şi în îmbrăcăminte şi în hrană şi în celălalt fel de viaţă, dar *„arată o vieţuire minunată şi recunoscută de toţi ca nemaivăzută…**iau parte ca cetăţeni, dar pe toate le rabdă ca străini".***

În general, viaţa creştinilor, şi ne referim, mai ales, la creştinii din primele secole după Hristos, care trăiau într-un mediu păgân, în grupuri restrânse, era legată de viaţa cetăţii, şi, după moarte, erau înmormântaţi în cimitirul cetăţii, alături de ceilalţi concitadini. În primele secole după Hristos, creştinii care nu-şi mărturisesc credinţa, nu pot fi deosebiţi de restul populaţiei, dar uneori pot fi identificaţi. Exemple, în acest sens, ne sunt oferite la Tomis, de *hypogeul* pictat, şi la Barboşi, de mormântul de înhumaţie M-7, în care a fost găsită fibula de aur cu inscripţia *Innocens*, nume care ar îndreptăţi ipoteza apartenenţei creştine a defunctului.

---

[160] Alföldy 1969, 222 – *Innocens şi Innocentius* – cf. Sanie 1981, 221.

[161] Cf. Ilie 2000, 50, nr. 9; 22, cat. 10 - mormântul a fost datat cu monede de la Claudius al II-lea Goticul, anii 268-270 p.Chr.

[162] Clement Romanul, II,3, 95; V, 4-5, PSB, 1, 340.11

https://biblioteca-digitala.ro

Acceptând veridicitatea acestei ipoteze, readucem în discuţie o inscripţie funerară din secolul al II-lea p.Chr., descoperită în anul 1956 la Noviodunum[163], care sună în felul următor:

„D(is) M (anibus) / Maria Ing /enua vix (it) / an (nis) L et Au / fidius Aq /[vila]…”

„Zeilor Subpământeni ! Maria Ingenua a trăit 50 de ani şi Aufidius Aqvila…”

Aşa cum precizam şi cu altă ocazie[164], prezenţa Aufidiilor la Noviodunum evidenţiază aspectul colonizării timpurii a acestei zone cu elemente etnice greco-orientale, de recentă cetăţenie romană la începutul secolului al II-lea p.Chr.[165]

Nu se poate să nu şocheze însă, numele *Maria*, cu semnificaţii profunde în onomastica creştină a tuturor timpurilor, ca şi cognomenul său – *Ingenua.* S-ar putea să ne aflăm în faţa unuia dintre primele monumente funerare din provincia istro-pontică, care a aparţinut unei familii de creştini. Lipsa oricărui simbol creştin de pe monument şi închinarea către zeii subpământeni nu contrazic afirmaţia de mai sus, deoarece în secolul al II-lea p.Chr., *Biserica* creştină era în plină organizare, iar adepţii noii religii nu căutau să se deosebească de concetăţenii lor[166].

Ca şi în cazul familiei veteranului flotei moesice, *Caius Iulius*, stabilită în satul de pe Valea Amzei, din teritoriul noviodunens, avem

[163] Inscripţia a fost publicată iniţial de Barnea şi Mitrea în *Materiale*, 5, 1959, 469-470, fig. 8, fiind reluată apoi, cu ocazia realizării corpusului de inscripţii dobrogene, de Doruţiu-Boilă 1980, 288-289, nr. 278, fără comentariu.

[164] Baumann 1983, 95-97

[165] Vezi, Doruţiu-Boilă 1980, 252; cf. Aricescu 1973, 273; Aricescu 1972 (în *Actes de la XII-e Conférence «Eirene»),* 695, autorul considerând că numele de *Aufidius* din inscripţiile dobrogene se datorează guvernatorului Cappadociei şi Galatiei din anii 100-101, *Aufidius Umber*.

[166] Vezi *supra*, 63.

https://biblioteca-digitala.ro

probabil de-a face cu personaje care au îmbrăţişat creştinismul primar, aceştia din urmă anatolieni la origine, ceilalţi, cu nume autentic romane, posibil localnici romanizaţi[167].

În teritoriile romane de la Dunărea de Jos, unii fermieri de origine anatoliană, greco-orientali romanizaţi, şi descendenţii unor veterani, erau atraşi de noua religie creştină, pe care o practicau în familie, sub aspecte diverse, şi-n forme pe care abia le intuim, într-o perioadă în care aceste practici nu contraveneau cultului imperial, sau nu avuseseră încă ocazia să fie remarcate, datorită exclusivismului cultual specific creştinismului primar.

IV. Martiri creştini în teritoriul istro-pontic

4.0 Creştinismul timpuriu s-a consolidat în spaţiul istro-pontic şi s-a călit în focul persecuţiilor religioase din primele secole după Hristos. Se justifică această afirmaţie ?

Dacă avem în vedere toleranţa afişată de autorităţile civile şi militare romane faţă de religiile orientale, militarii creştini, care aveau obligaţia de a participa la ritualul legat de cinstirea zeilor şi a împăratului, asistau de obicei pasiv la asemenea servicii. De altfel, nu toţi împăraţii romani au fost persecutori, cei mai mulți fiind toleranți[168], unii dintre ei (de exemplu Marcus Aurelius) conducându-se după propriile lor convingeri filozofice şi morale. „Ostilitatea – ne spune Daniélou, referindu-se la primele două secole după Hristos – venea din partea populațiilor păgâne și iudee”[169].

[167] Baumann 2003**(1)**, 155-232; Idem 2003, 169-183.
[168] Daniélou 2008, 108.
[169] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro

În epoca Antoninilor, creştinismul era încă văzut ca o erezie iudaică, creştinilor aducându-li-se grave acuzaţii: adorarea unui cap de măgar, uciderea şi mâncarea unui copil în ceremoniile de iniţiere, relaţii incestuoase[170], ceea ce producea reacţii negative, mai ales în sânul intelectualităţii păgâne romane[171].

Situaţia confuză şi dicriminantă în care se afla noua religie, a provocat însă, un fenomen uluitor, de reacţii, din partea creştinilor, din rândul cărora s-au ridica „apologeţii", scriitori de limbă greacă, cu o vastă cultură şi pregătire filozofică, ca *Iustin,* filozof grec convertit la creştinism, şi martirizat în 165 p.Chr. la Roma, *Atenagoras* din Atena, *Miltiade* din Asia, *Tatian*, discipol al lui Iustin, *Meliton*, „cel mai rafinat dintre scriitorii creştini ai timpului"[172]. Scriitori – filozofi, formaţi la şcolile greceşti şi romane, ei denunţă toate aspectele negative şi moravurile societăţii păgâne romane, contrapunându-le doctrina creştină, învăţăturile acesteia bazate pe monoteism şi Înviere, considerând creştinismul adevăratul continuator al elenismului, căruia îi aparţineau prin origine, cultură şi mod de viaţă[173].

Aşadar, înainte de marile persecuţii, teologi şi polemişti creştini au încercat să justifice şi să apere noua religie în faţa autorităţilor romane şi a elitei culte păgâne. Eşecul – spune Mircea Eliade – era previzibil. Creştinismul era mult prea abstract pentru spiritul religios păgân, iar contradicţiile născute din intransigenţa sa, greu de înţeles. Pentru autorităţi, creştinismul se făcea vinovat de ateism şi lesmajestate şi de tot felul de crime, iar pentru elita păgână, esenţa teologiei creştine

[170] Ibidem, 109, vezi Minucius Felix.
[171] Ibidem. A se urmări această atitudine la Fronton, Celsus, Minucius Felix, Iustin.
[172] Daniélou 2008, 117, se referă la secolele II și III p.Chr. Vezi cronologia scriitorilor apologeți la Grant 1955, 22-23.
[173] Daniélou 2008, 115-116.

https://biblioteca-digitala.ro

– întruparea Mântuitorului, Patimile şi Învierea – era pur şi simplu de neînţeles.

Conflictul se va declanşa în armata romană, în vremea marei crize din sec. al III-lea p.Chr., în momentul când militarii creştini vor refuza să aducă jertfe zeilor şi împăratului[174].

Din această epocă provine şi moştenirea de către biserica creştină a cultului martirilor[175], cult născut ca o manifestare firească a credinţei în Hristos[176]. În noua viziune apologetică, prin chinurile îndurate, precum Mântuitorul Iisus Hristos, martirii sunt încoronaţi cu cununa nemuririi, a vieţii veşnice. În evoluţia istorică a Bisericii, cinstirea Sfintelor Moaşte a început odată cu trupurile Sfinţilor Apostoli[177], iar primele manifestări ale cinstirii Sfintelor Moaşte le vedem în legătură cu osemintele martirilor.

În secolul al II-lea , moaştele lor au fost depuse pe Sfânta Masă din prestolul lăcaşurilor de cult creştine, ca legătură firească între jertfa lui Iisus pe cruce, jertfa martirică şi jertfa euharistică[178].

Martiriul devine un „fenomen social" abia din secolul al III-lea p.Chr. când încep marile persecuţii religioase comandate de instituţia imperială[179].

„Cauzele persecuţiilor trebuie căutate mai degrabă în natura cultului, în evoluţia structurii interne a Bisericii şi a dogmei, în controversele izbucnite încă din secolul al II-lea, care au făcut-o greu de înţeles şi de tolerat"[180].

---

174 Popescu 2001, 36.
175 Moreau 1956, *pass.*
176 Răműreanu 1982, 5.
177 Stavără 1986, 8.
178 Răműreanu 1982, 13.
179 Căteia 2001, 531.
180 Căteia 2001, 532. Vezi şi Daniélou 2008, 120-133, cap. 8 – *Heterodoxie şi ortodoxie.*

https://biblioteca-digitala.ro

Odată declanşate, aceste persecuţii au făcut numeroase victime în rândul tuturor categoriilor socio-profesionale: soldaţi şi ofiţeri romani, funcţionari şi înalţi demnitari, clerici, cultivatori de pământ, meseriaşi şi negustori, evidenţiindu-se astfel inutilitatea acestor violenţe, în contextul procesului de creştinare a societăţii romane. Răsunetul martiriilor, într-o societate marcată de adânci tulburări şi transformări, va fi infuzia de spiritualitate divină care va produce o surclasare marcantă şi definitivă a celorlalte culte cu caracter eshatologic.

După Mircea Eliade, „cauzele triumfului final al propagandei creştine" pot fi sintetizate, în primul rând, în credinţa de nezdruncinat şi în forţa morală a creştinilor în faţa torturii şi a morţii; apoi, în solidaritatea fără pereche, care creează noua identitate creştină; în egalitatea din interiorul comunităţilor creştine, nemaicunoscută până atunci şi după aceea, egalitate izvorâtă dintr-o mare caritate şi o adâncă iubire frăţească[181]. ***Creştinismul s-a propagat astfel ca o religie a iubirii, a dreptăţii şi a păcii***[182].

Amintirea marilor persecuţii asupra creştinilor este păstrată în *Actele martirice*. Acestea cuprind copii ale proceselor verbale de judecată (*acta*), în mare parte distruse în vremea împăraţilor Diocletian şi Galerius, care au ordonat, între anii 303-305 p.Chr., distrugerea arhivei creştine. Istorisirile unor contemporani, martori oculari care au notat atunci, sau au transmis cele văzute pe cale orală unor urmaşi ce au notat mai târziu, fac obiectul *martiriilor*, documente de o deosebită importanţă istorică. Din păcate, aceste documente sunt puţine.

Documentele hagiografice care ne-au parvenit până astăzi fac menţiuni sumare din vechile martirologii, manuscrise, liste de sfinţi (calendare, minologhii, sinaxare). Nici unul din aceste documente

[181] Eliade 1986, 398.
[182] Vasilescu 1982, 403.

https://biblioteca-digitala.ro

hagiografice nu se păstrează în formă originală. *Breviarum syriacum*, cel mai vechi martirologiu răsăritean, scris de un arian între anii 370-380 p.Chr., este păstrat într-o formă prescurtată în Martirologiul roman (latin). *Martyrologium Hieronymianum*, atribuit greşit lui Eusebius Hieronymus, care stă la baza Martirologiului roman, a fost redactat către jumătatea sec. al V-lea. (431-450 p.Chr.), în Italia de nord-est, fiind completat cu adăugiri la sfârşitul sec. al VI-lea p.Chr.[183]. *Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* a fost alcătuit în secolul al VIII-lea sub forma unei liste de sfinţi = minologhiu – evangheliar, şi stă la baza calendarului ortodox[184].

4.1 În zona istro-pontică, cel mai vechi martiriu cunoscut este cel al Sfintei Muceniţe *Melitina*, executată în timpul domniei împăratului Antoninus Pius, la Marcianopolis, şi pomenită la 29 octombrie, în Mineiul ortodox[185].

Primul decret anticreştin care interzicea prozelitismul şi deci proliferarea creştinismului, a fost făcut public în anul 202 p.Chr., în vremea împăratului Septimius Severus. La Dunărea de Jos, Martirologiile înregistrează moartea martirică a veteranului *Iulius* din Durostorum, pomenit la 27 mai 228 p.Chr. când era împărat roman Severus Alexander.

Când Imperiul roman era zguduit de criza provocată de anarhia militară şi de invaziile „barbare", un edict al împăratului Traianus Decius obligă supuşii Romei să aducă jertfe zeilor imperiului. A urmat o persecuţie scurtă, dar foarte severă. Nu sunt pomeniţi martiri la Dunărea de Jos, în schimb, în Caesareea Cappadociei, la 24 noiembrie 250 p.Chr., are loc martiriul militarului *Mercurius*, originar din Scythia Minor.

[183] Vezi, Zugravu 2008, 401, 52.
[184] Cf. Branişte 1977, 34.
[185] Delehaye 1902, 49-51; Branişte 1977, 34.

https://biblioteca-digitala.ro

În zona inferioară a criptei martirice de la Niculiţel, în 1975, au fost descoperite osemintele a doi martiri necunoscuţi, care pot fi puşi în relaţie cu persecuţiile anticreştine din prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr. Datorită condiţiilor de descoperire şi a stării proaste de conservare a osemintelor, asupra cărora vom insista într-un capitol aparte, am oscilat în privinţa încadrării cronologice a acestora.

Într-un articol din 1976[186] plasam ipotetic acest martiriu „...încă din timpul perioadei lui Decius (250-251 p.Chr.) în cetatea Noviodunum…", pentru ca în anul 2000, într-o lucrare publicată în Istro-Pontica[187], să cobor încadrarea până în secolul al II-lea p.Chr., lăsând incert momentul martirajului.

Oricum, datarea propusă de noi rămâne în stadiul ipotetic, până când noi informaţii, de dorit scrise, vor confirma marea vechime a celor doi martiri descoperiţi la Niculiţel.

Între anii 257-258, împăratul Valerian (253-260 p.Chr.) hotărăşte o nouă represiune asupra creştinilor. La Tomis este martirizat Priscus[188], „unul din sfinţii … pomeniţi în Martirologiul Hieronymian, de origine fie egipteană, fie din Italia, …"[189].

Ca urmare a persecuţiilor de la mijlocul secolului al III-lea, numeroşi creştini, mai ales din Asia Mică, au fost exilaţi la gurile Dunării. Într-un *Panegiric* din anul 296 p.Chr., închinat lui Constantius Chlorus, *Eumenius*, exagerând, desigur, numărul exilaților, ne spune că: „*Asia a împlinit prin locuitorii strămutaţi … pustiurile Traciei*"[190].

[186] Baumann 1976, 585.
[187] Idem 2000, 249; vezi şi Baumann 2006, 830
[188] Vezi şi Atanasov 2007, 44, nota 62.
[189] Branişte 1977, 37 (la 28 decembrie). De fapt, la 1 octombrie, vezi *Martirologiul Hieronimian*, în FHDRCh. 2008, 412.
[190] Iorga 1936, 34

https://biblioteca-digitala.ro

După anul 260, până în vremea Tetrarhiei, a urmat o perioadă paşnică în relaţiile autorităţii imperiale romane cu lumea creştină. În această scurtă perioadă de aproape trei decenii, religia creştină s-a răspândit în toate straturile societăţii romane, până în sânul familiei imperiale. „În orice caz, se afirma în volumul omagial destinat prof. pr. Mircea Păcurariu, din 2002, Biserica creştină a obţinut mari avantaje din situaţia favorabilă a aceleaşi epoci şi s-a aflat mai aproape ca oricând de recunoaşterea oficială”[191].

Prof. Em Popescu consideră că succesul rapid al misiunii de creştinare dusă de misionarii creştini se explică prin sfinţenia vieţii acestora şi prin divinitatea învăţăturii lor[192]. Din relatările lui Lactantius, creştinat, dar fost profesor de retorică la curtea imperială, aflăm că la Nicomedia, în capitala lui Diocletian, creştinii aveau o biserică lângă palatul imperial şi comunitatea lor era atât de puternică, încât şi-au permis să rupă Edictul imperial (de persecuţie) din 23 februarie 303, în văzul tuturor[193]. Tot Lactantius ne spune că, în familia împăratului Diocletian, soţia sa Prisca şi fiica Valeria îi simpatizau pe creştini, iar numeroşi servitori, în frunte cu eunucul palatului, la instigarea lui Galerius, au fost înecaţi, deoarece au mărturisit că sunt creştini.

În provincia de la gurile Dunării, noii veniţi au contribuit la răspândirea creştinismului, întărind vechile comunităţi creştine deja existente şi constituind altele noi, construind sanctuare şi locuri destinate cultului creştin, înmulţind numărul clericilor cu persoane înzestrate şi cunoscătoare ale textelor evanghelice. Fenomenul este relevant la Halmyris, cu prilejul martiriului suferit de Epictet şi Astion, la 8 iulie 290 p.Chr.

---

191 Gabor 2002, 186.
192 Popescu 2001, 39.
193 Lactantius, *De mort. pers.*, 12, 2, 13, 1-3 - cf. Popescu 2001, 38.

https://biblioteca-digitala.ro

În contextul marilor reforme de la sfârşitul secolului al III-lea şi începutul secolului al IV-lea p.Chr., care s-au sfârşit prin instaurarea *Dominatului*, formă de organizare a imperiului în care împăratul era pentru toţi supuşii *Dominus et Deus*, comunităţile creştine au suportat cele mai mari persecuţii de până atunci. Diocletian, care transformase zona istro-pontică într-o puternică bază militară, dorea păstrarea legii vechi, fundamentale[194].

Persecuţia anticreştină dintre anii 290-305 p.Chr. a fost îndelungată şi sângeroasă. Au fost promulgate patru edicte imperiale, prin care creştinii erau ameninţaţi cu moartea dacă nu sacrificau zeilor păgâni şi nu recunoşteau autoritatea divină a împăratului[195].

Informaţiile scrise şi descoperirile arheologice relevă un mare număr de martiri creştini care au pătimit în acei ani pe pământul Scythiei Minor. Martirologiul Hieronymian[196] menţionează în perioada Diocletian – Galerius – Licinius, aşadar între anii 290-324 p.Chr., aproximativ 80 de martiri la Tomis, 51 la Noviodunum, 14 la Axiopolis, 12 la Durostorum, 13 la Denegotia (=Dinogetia), cinci la Denecutia (probabil Barboşi/*Tirighina*[197], pe malul stâng al Dunării, în faţa Dinogetiei). Desigur, lista nu este completă, şi nici exactă, întrucât nu

[194] Iorga 1936, 95.
[195] Rămureanu 1982, 242.
[196] Claudia Tărnăuceanu, *Martirologiul Hieronymian*, în FRDRCh., traducere 2008, 401-415.
[197] Referitor la cele două cetăți cu nume aproximativ asemănătoare, a se urmări discuția la Auner 1912, 40-58; Ștefan 1958, 317-329; Barnea 2007, 41-43. Personal, consider că autorii Martirologiului au consemnat corect, în acest caz, numele unor localități diferite ca poziție geografică, dar și din punct de vedere istoric, dacă nu ignorăm descoperirile paleocreștine de dincolo de Dunăre. /*Denecutia*, de la *Tirighina*-Barboși, cu rezonanță latină, (*deni,ae* = câte zece; *cutis,is* = coaje; învelitoare; pojghiță de gheață) (apud Stăureanu 1932, s.v.*cutis*, 84 și *deni-ae*, 92), din vremea lui Domitian și a primilor împărați Antonini, era cap de pod al cetății *Denegotia* de la *Bisericuța*-Garvăn.

https://biblioteca-digitala.ro

include toate cetăţile istro-pontice, iar uneori plasează greşit pe teritoriul istro-pontic martiri din alte zone ale lumii romane.

4.2 Primele mărturii din această perioadă, sunt cele despre martirizarea prin decapitare a preotului *Epictet*, în vârstă de 70 de ani şi a discipolului său *Astion*, de 35 ani, în cetatea Halmyris, important centru comercial şi punct strategic situat la confluenţa Dunării cu marea.

Ni s-au păstrat actele lor martirice, mărturii preţioase despre viaţa, timpul, cauzele şi felul pătimirii lor şi, în general, despre felul cum se desfăşurau persecuţiile creştinilor în provincia de la Dunărea de Jos.

O valoare deosebită o are manuscrisul de la Utrecht, publicat în 1615 de preotul iezuit Herbert Rosweyde în cartea sa *Vitae Patrum* şi inclus în 1867 în *Acta Sanctorum*, editată de Bollandisti, t. XXIX (luna iulie, t. II), Paris – Roma, 538-551, cu titlul: *„Vita sanctorum Epicteti presbyteri et Astionis monachi”*[198]. Se pare că actul martiric al lui Epictet şi Astion reprezintă, aşa cum ne asigură profesorul Mircea Păcurariu, *„cea mai veche lucrare scrisă pe teritoriul ţării noastre”*, în limba oficială vorbită de populaţia provinciei romane de la Dunărea de Jos, limba latină[199].

Ce ne istoriceşte manuscrisul de la Utrecht? Cei doi martiri erau originari din Asia Mică, probabil dintr-un oraş al Frigiei. *Epictet* s-a născut într-o familie de creştini şi, urmând îndemnurile inimii şi chemarea pentru cele sfinte, în tinereţe s-a izolat într-unul din aşezămintele monahale din Frigia. A devenit apoi un neobosit propovăduitor al Evangheliei, creştinând numeroşi locuitori din patria sa, printre care şi pe tânărul *Astion*, fiul unui magistrat, pe nume Alexandru, care l-a urmat în viaţa duhovnicească pe părintele său spiritual.

[198] Cf. Branişte 1977, 60, nota 94. Vezi, mai ales, Zahariade 2009, 83-111.
[199] Păcurariu 2007, 25-26.

https://biblioteca-digitala.ro

După începerea persecuţiilor anticreştine ale lui Diocletian, cei doi călugări creştini îşi părăsesc locurile natale, stabilindu-se în Extrema Scythiae Minoris[200], în oraşul *Almiridensilor* (Halmyris), unde au continuat activitatea de catehizare, propovăduind cu mult curaj Evanghelia şi convertind un mare număr de păgâni.

Denunţaţi ca vrăjitori şi agitatori noului comandant al oraşului, Latronianus, acesta i-a întemniţat. În faţa judecătorilor, cei doi şi-au susţinut cu tărie credinţa creştină, astfel încât unul dintre judecători, Vigilantius, s-a convertit. Acesta, după martirizarea celor doi, Epictet şi Astion, le-a ridicat pe ascuns trupurile şi, după ce le-a uns cu mir şi miresme, le-a înmormântat cu cinste într-un loc cuviincios.

Părinţii tânărului mucenic Astion, Alexandru şi Marcellina, au ajuns la Halmyris după moartea fiului lor şi, după ce li s-a povestit cele petrecute, au cerut să fie creştinaţi. Bătrânul preot Bonosus din Halmyris i-a catehizat în a 14-a zi de la martiriu, după care Alexandru şi Marcellina au fost botezaţi întru Hristos de *Evangelicus*, episcop de Tomis, venit la Halmyris să audă cele întâmplate şi să întărească sufleteşte comunitatea creştină, după lovitura primită[201]. Părinţii lui Astion s-au reîntors în patria lor împreună cu Vigilantius şi preotul Bonosus.

Evangelicus (Evangelos) se pare că a fost primul episcop al Tomisului[202]. Este o dovadă incontestabilă a faptului că în oraşele greco-romane de pe litoralul vest-pontic, comunităţile creştine erau numeroase şi puternice la sfârşitul secolului al III-lea p.Chr., fenomen la fel de real, adăugăm noi, pe *limes*-ul dunărean al Scythiei Minor. În cetatea Halmyris trebuie să fi existat o biserică creştină, în care, preotul Epictet, alături de preotul *Bonosus* şi ajutaţi de Astion, îşi desfăşurau activitatea şi însăşi

[200] Zahariade, Bounegru 2003, 115-119.
[201] Vezi Branişte 1977, 49: „iar după 40 zile trecând pe acolo episcopul locului, Evangelos, le-a dat botezul”.
[202] Niculae 1977, 29.

https://biblioteca-digitala.ro

venirea lui Evangelicus la Halmyris se datora dorinţei episcopului de a cerceta bisericile existente în nordul provinciei[203].

Se pare că urmaşul lui Evangelicus, cel care a ocupat scaunul de păstor al Sciției Mici, până la martirizarea sa în anul 304 p.Chr., a fost *Efrem*. Născut într-o familie de creştini din sudul Dunării, şi ajungând să se închine la Sfântul Mormânt, a rămas slujitor şi preot al Bisericii Sfântului Mormânt, unde a slujit în limba latină şi tracă. Ca ucenic al patriarhului Hermon al Ierusalimului, a fost pregătit să propovăduiască Evanghelia şi a fost trimis în Scythia Minor să păstorească pe credincioşii din episcopia Tomis-ului[204].

Conform prof. pr. Rămureanu, Efrem, episcop de Tomis, s-a făcut cunoscut, mai ales, prin răscumpărarea de la moarte a sclavilor, pe care apoi îi creştina, dar mai ales, prin acţiunea de răscumpărare a sfintelor moaşte ale creştinilor martirizaţi în marea persecuţie din anii 303-304 p.Chr. Aceste moaşte le îngropa în locuri tainice peste care ridica biserici de lemn sau piatră şi rânduia preoţi să slujească noaptea Sfânta Liturghie[205].

A fost prins, întemniţat şi torturat la Chersones, în sudul Crimeei, după care a fost decapitat în 304 p.Chr.; i se face pomenirea la 7 martie.

După moartea martirică a episcopului Efrem, martirologiile apusene consemnează ocuparea scaunului episcopal al Tomis-ului de către un episcop, numit *Philus episcopul* de Beda Venerabilul, + 735 p.Chr., sau *Titus*, în martirologiul din secolul al IX-lea, al lui Raban Maurul). Analizând textele de mai sus, Zugravu consideră că informația corectă se află în Martirologiul Hieronymian, şi se referă la martirajul

[203] Drăgoi 1986, 55.

[204] A se urmări, în acest sens, şi părerea diferită a prof. Zugravu, *Studiu introductiv*, în FHDRCh. 2008, 79, unde, pe baza reanalizării informațiilor existente, referitoare la episcopii de Tomis, consideră că „ar fi corect, credem, să eliminăm pe Ephrem din istoria ierarhiei ecleziastice a Scythiei Minor...".

[205] Rămureanu 1974, 980-981; Idem 1977, 29 şi 39; Idem 1982, 17.

https://biblioteca-digitala.ro

lui „*Marcellinus*, tânărul creştin, *fiul episcopului*..”, care „a fost scufundat în mare, fiind adus la mal corpul acestuia, a fost înmormântat de nişte oameni foarte credincioşi în gospodăria de la ţară a lui *Amantus*, un bărbat pios, unde s-au făcut mari rugăciuni.”[206]. Aşadar, numele acestui episcop este necunoscut.

Acesta, ca şi predecesorul său, a propovăduit şi a apărat credinţa ortodoxă mai mult de zece ani, fiind protectorul şi duhovnicul multor creştini martirizaţi la gurile Dunării, în timpul marilor persecuţii ale împăraţilor Galerius şi Licinius. Se pare că, în anul 323, în timpul lui Licinius, a fost martirizat, fiind înecat în Marea Neagră. I se face pomenirea la 3 ianuarie[207].

Un alt episcop-martir, al cărui nume, de asemenea, nu ni s-a transmis, a fost îngropat la Tomis unde, la sfârşitul deceniului şapte al secolului trecut, a fost descoperit un fragment dintr-o inscripţie funerară creştină, despre care se crede că provine de la mormântul mucenicului episcop. Inscripţia greacă, păstrată fragmentar pe lespedea de mormânt, sună astfel: „Aici odihneşte episcop-martir a lui Hristos şi episcopul …”[208]: Μάρτυ[ς Χρυστοῦ] / καὶ 'επίσ[κοπος] / 'ενταῦ[δα κεῖται].

Prof. I. Barnea considera că această inscripţie a fost aşezată la intrarea unui *martyrium* construit la sfârşitul secolului al IV-lea sau începutul secolului următor[209], pentru adăpostirea moaştelor, puse iniţial într-un mormânt modest.

4.3 După cel de-al patrulea edict de persecuţie, promulgat în febr. 304 p.Chr., au fost martirizaţi la Axiopolis (Cernavodă), pe malul drept al Dunării, sfinţii Chiril şi Chindeas, pomeniţi împreună în *Martyrologium Hieronymianum*; cel de-al doilea sub forma *Quindeus*, Cindeus.

[206] Zugravu, 2008, 82.
[207] Rămureanu 1982, 18; Branişte 1977, 39; vezi *FHDR*, 1970, 704-707.
[208] Vezi Barnea 1974, 377-380.
[209] Ibidem; Vezi şi Popescu 1976, 58, nr. 22.

https://biblioteca-digitala.ro

Kyrillos, martirul cel mai popular la Axiopolis, cu nu mai puţin de cinci zile deosebite de serbare (26 aprilie în *Codex Epternacensis*, Paris. Lat. 10.837 al martirologiului hieronymian; în *Axiopoli natalis Cirilli*; în *Codex Bernensis* la 9 mai: „in Axiopoli Quirilli, Quindei, Zenoni" şi 10 mai: „Axiopoli Cyrilli, Cindis, Dionis, Acacci, Cripionis, Zenonis"; la 12 mai în martirologiul sirian, împreună cu alţi 6 martiri: „εν 'Αξιοπόει Κύριλλος χαὶ έτεροι μάρτυρες έξ"[210]; la 9 (10) martie *Breviarul siriac* indică sărbătoarea celor doi martiri: „Κυρίλλος χαὶ Κίνδος"[211]), era cu siguranţă un localnic ca şi Chindeas, al cărui nume a fost asociat de P.Ş. Năsturel cu românescul Cândea[212].

La 5 august, la 4 şi 18 octombrie şi la 20 noiembrie, în *Martyrologium Hieronymianum*, apare pomenit Tasius, martirizat probabil în acelaşi timp cu Chiril şi Chindeus. În *Codex Bernensis*, de trei ori este pomenit: la 5 august (*Dasus*), la 4 octombrie (*Dasius*), la 18 octombrie (*Taxius*); la 20 noiembrie este înregistrat la Durostorum – *Dasius*[213], *Taseios* = *Tasius* fiind forma greacă a lui Dasius[214].

I. Barnea a considerat că acesta a pătimit la Axiopolis şi mai târziu moaştele i-au fost transportate la Durostorum, de unde, în evul mediu, au ajuns în Italia, la Anconna[215].

Georgi Atanasov, care a făcut cercetări arheologice la Durostorum cu rezultate de excepţie în domeniul creştinismului primar, reconstituie traseul pe care l-au avut moaştele martirului Dasius[216].

---

[210] Ibidem, 205.
[211] Branişte 1977, 42.
[212] Constantinescu 1963, 27: *Candid;* 30: *Chindeu*; vezi şi Popescu 1976, 206.
[213] Popescu 1976, 206.
[214] Dasius este „cel mai frecvent şi popular antroponim illir şi messapic"; scria I.I. Russu 1969, 196-199.
[215] Popescu 1986, 206.
[216] Atanasov 2007, 398.

https://biblioteca-digitala.ro

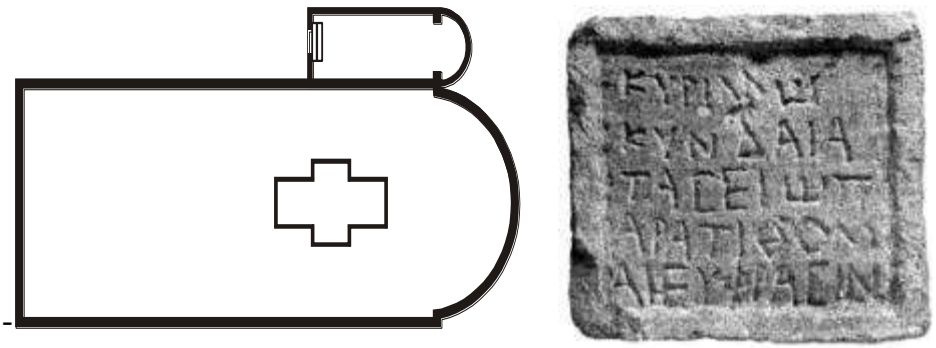

***Fig. 15**. Inscripţia martirică şi planul bisericii de la Axiopolis (Cernavodă) (apud I. Barnea, 1981)*

Fig. 15. Martyr inscription and church layout in Axiopolis (Cernavodă)

De la Durostorum în sec. al IV-lea, la Constantinopol, „ori în alte oraşe bizantine importante", în a doua jumătate a sec. V, sau la începutul sec. al VI-lea p.Chr., după jefuirea şi distrugerea oraşului de pe malul Dunării. După 1204, urna cu relicve ajunge la Anconna, în Italia, fiind menţionată acolo, în: 1224, 1456, 1470, 1675, 1804 şi 1948, unde se află şi în prezent[217].

În memoria celor trei martiri, creştinii din Axiopolis au înălţat un sanctuar comun în afara zidurilor cetăţii, un *martyrium*, transformat ulterior într-o „*basilica coemeterialis*". Ruinele acesteia au fost descoperite la începutul secolului al XX-lea[218], iar în 1947 a fost descoperită o inscripţie cu numele celor trei martiri (***Fig. 15***), demonstrându-se arheologic existenţa extramuros a bazilicii martirice cimiteriale, sanctuar comun al celor trei martiri, în jurul căruia s-a creat un mare cimitir creştin care a dăinuit până la sfârşitul Antichităţii romane.

[217] Urna se află în Biserica *Sf.Cyriacus* din Anconna, iar sarcofagul din calcar, cu trei cruci pe capacul de marmură, inscripţionat în greceşte: „*Sfântul Martir Dasius de Durostorum"*, se găseşte în Muzeul Diocesiano din aceeaşi localitate – apud Atanasov 2007, 399.

[218] Vezi Netzhammer 1909, 104-105; 288-290.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 16. *Martyrion-ul de la Beroe*
(foto M. Matarangă)
Fig. 16. *Martyrion* in Beroe

Inscripţia sună astfel: „Κγρίλλώ / Κυνδα/Τασείω π/αρατίδομ/αι Ευφράσιν" = „(Martirilor) Chiril, Chindeas şi Tasius le încredinţez pe Eufrasius"[219]. Eufrasius, înmormântat lângă martyrion, trebuie să fi fost un personaj important şi cunoscut creştinilor din localitate, poate, aşa cum considera prof. Barnea, cel care a refăcut construcţia, transformând, adăugăm noi, sanctuarul într-o bazilică.

O situaţie asemănătoare ne întâmpină în aria de evoluţie istorică a centrului roman de la Beroe (Piatra Frecăţei, comuna Ostrov, judeţul Tulcea) unde Aurelian Petre a descoperit şi cercetat o biserică cimiterială cu criptă martirică. În criptă se aflau mai multe morminte care au fost profanate înainte de a se efectua vreo expertiză antropologică, iar lipsa oricărei inscripţii l-a împiedicat pe autorul descoperirii să se pronunţe asupra identităţii defuncţilor. Ca şi

[219] Popescu 1976, 205, apud Barnea 1954, 81, 107, nr. 54 (text tradus).

https://biblioteca-digitala.ro

acesta, credem că în criptă se aflau osemintele unor creştini martirizaţi, foarte probabil, în timpul marilor persecuţii religioase din perioada anilor 290-305 p.Chr., construcţia sanctuarului fiind realizată la o dată foarte apropiată de anul 313 p.Chr., când a fost elaborat Edictul din Mediolanum[220]. Edificiul de la Beroe a fost construit în extra-muros şi comportă două faze constructive. În prima fază avea o singură navă (*cella*), prevăzută la răsărit cu o absidă semicirculară, pereţii interiori fiind pictaţi în roşu-închis, cu decoraţiuni florale şi geometrice. Cripta ocupa zona centrală a *cella*-ei, edificiul fiind un *martyrium* = sanctuar destinat păstrării osemintelor martirice.

Cripta, de formă rectangulară, cu acoperiş din cărămizi în *opus latericium*, era deschisă, putându-se coborî în interior pe o scară cu trepte confecţionate din ţigle romane (***Fig. 17/1***). Edificiul a fost amplasat pe un teren care nu comporta urme de folosinţă funerară la începutul secolului al IV-lea p.Chr., şi se poate considera că, cel puţin în cursul acestui secol, a funcţionat numai ca *martyrium*. A doua fază constructivă are loc în secolul al VI-lea, când se constată arheologic o reutilizare a tuturor materialelor recuperabile aflate în ruinele edificiului. Noul edificiu, construit pe vechile temelii, funcţionează în cursul secolelor VI-VII (prima jumătate) ca bazilică cimiterială. În spaţiul interior, elementul esenţial rămâne cripta, dar este împărţit în trei nave prin dispunerea a câte trei coloane, de o parte şi de cealaltă a criptei[221] (***Fig. 17/2***).

[220] Petre 1987, 104-106.

[221] Din păcate, ultimele cercetări arheologice în zona edificiului paleocreştin din necropola romană târzie de la Beroe, efectuate de Karl von der Lohe de la Universitatea „Ludwig Maximilian" din München, ajutat de colegul nostru Dorel Paraschiv, în anul 1998, au rămas inedite. Dispunem doar de planul bazilicii, pe care, cu bunăvoinţă, mi l-au transmis autorii săpăturii, şi pentru care le rămân îndatorat. Vezi Baumann 2000, 248.

https://biblioteca-digitala.ro

4.4 O remarcabilă contribuţie la istoria creştinismului timpuriu din zona gurilor Dunării o aduce descoperirea bazilicii martirice de la Halmyris[222].

„Locul unde se află sanctuarul vestit al celor doi martiri (*Epictet* şi *Astion,* subl. n.), probabil o bazilică cu *martyrium* – scria în 1977 prof. Ene Branişte – spre care se îndreptau toţi pelerinii, nu se cunoaşte încă.

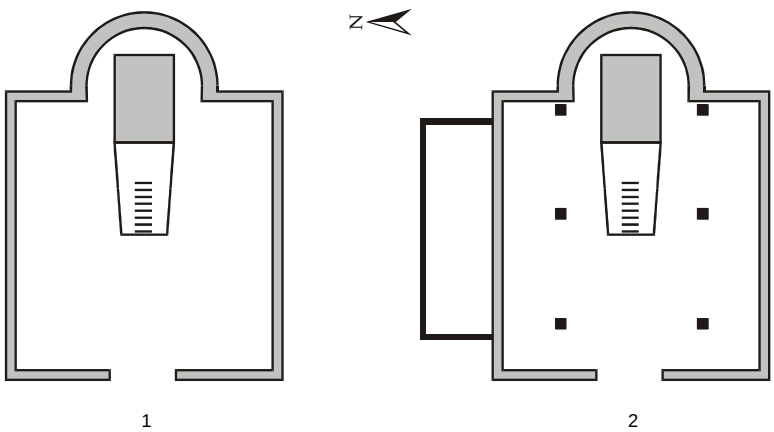

***Fig. 17**. Bazilica paleocreştină de la Beroe:*
1 - martyrion (sec. IV - V p.Chr.); 2 - bazilica cimitierială (sec. VI - VII p.Chr.)
Fig. 17. Paleo-Christian basilica in Beroe

Resturile lui zac, probabil, îngropate sub dărâmăturile vechiului oraş Halmyris şi nu este exclus ca ele să iasă la lumină când se vor face acolo săpături complete şi sistematice”[223].

Conform cercetătorilor, bazilica a fost construită la începutul domniei lui Constantin cel Mare cu un plan uninav şi cu *atrium* pe latura de

[222] Zahariade, Bounegru 2003, 115-126.

[223] Branişte 1977, 49. Cercetările arheologice sistematice au început la Halmyris în anul 1981, fiind finanţate de muzeul din Tulcea şi întreprinse iniţial de un colectiv alcătuit din M.Zahariade, Andrei şi Cristina Opaiţ, şi Fl.Topoleanu, sub conducerea regretatului arheolog Al.Suceveanu. Descoperirea vestigiilor arheologice ale bazilicii martirice a avut loc în anul 2001.

https://biblioteca-digitala.ro

vest. Măsura iniţial 18,50 × 9 m; 166,50 mp de suprafaţă construită în interiorul cetăţii, în scopul aducerii din extra muros şi al adăpostirii rămăşiţelor pământeşti ale celor doi martiri: *Epictet* şi *Astion*, într-o criptă martirică. *Martyrium*-ul, de formă rectangulară, asemănătoare celui de la Beroe, este alcătuit dintr-o cameră mortuară prevăzută cu un *dromos* pavat cu cărămizi şi cu pereţi acoperiţi cu frescă, din nefericire complet distrusă (**Fig.18**). Accesul în camera mortuară era marcat de o uşă cu două canate. Deasupra intrării a fost pusă o inscripţie de la sfârşitul secolului al III-lea. Camera mortuară este cvasi-pătrată (2 × 1,85 m), înaltă de 1,88 m şi are plafonul boltit, spre deosebire de *dromos* care are plafonul plat, dar este pavat, ca şi acesta, cu cărămizi. Cele două „paturi" (laviţe) mortuare, construite din cărămidă, sunt pictate în frescă cu paneluri roşii, rectangulare, despărţite de linii negre. Pe zidul răsăritean, fresca prezintă un aranjament deosebit, culorile fiind aceleaşi – roşu şi negru. Şapte cercuri concentrice, pictate cu vopsea neagră, includ reprezentări figurative greu de identificat, din cauza stării slabe de conservare. Cercul cel mai mic cuprinde o inscripţie în limba greacă, pe care autorii descoperirii au descifrat-o, propunându-ne următoarea lectură:

MAP[TY]C [XPICTOY … []…] / MAPT[YC] XP[ICTOY …[]…] / […….] AT […….…] / […….] / […….] ACTIO/NOICA […….] / YBPI […….] NTIA"[224].

Pe registrul inferior, într-un panel de sine stătător apare monograma „constantiniană" – *chi-rho* străbătută median de o linie orizontală.

Din fericire, inscripţia păstrează cele mai importante elemente: Μάρτυς Χρυστοῦ (de două ori), numele lui Astion şi rădăcina verbului 'υβριξω = a trata rău pe cineva.

[224] Zahariade, Bounegru 2003, 122-123.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 18. *Cripta bazilicii de la Halmyris;*
intrarea din dromos în camera mortuară (foto M. Stoian, I. Mirea)
Fig. 18. Basilica crypt in Halmyris, entrance from dromos to the mortuary chamber

https://biblioteca-digitala.ro

În secolele V şi VI p.Chr., o serie de anexe adiţionale „au lărgit considerabil arealul ocupat al complexului" până la 360 mp, transformând *martyrium*-ul într-o bazilică martirică, probabil episcopală, dată fiind importanţa moaştelor pe care le adăpostea; cu plan trinav şi un mare *presbyterium* care suprapunea vechiul *martyrium* rămas deschis, cu trepte care coborau în *dromos*[225].

O importanţă excepţională a avut-o expertizarea antropologică a osemintelor umane împrăştiate în ambele camere, expertiză care s-a finalizat în recompunerea a două schelete aparţinând unor persoane de sex masculin, una cu vârstă estimată între 64-67 ani (±3 ani), cealaltă, între 30-40 ani, de statură mijlocie-mare, între 1,70-1,76 m.

Nicolae Miriţoiu, care a realizat această expertiză antropologică, distinge pe ambele schelete urme de violenţă „perimortem"[226]. În special omoplaţii şi mandibula, în cazul persoanei în vârstă, prezintă urme de fracturare care, în „lipsa oricărei urme de reacţie osoasă postfractum arată că persoana a decedat la scurt timp după aceasta". Scheletul aparţinând persoanei tinere prezintă urme de tăieturi pe marginea laterală a humerusului drept şi de fractură a peroneului, provocată de „o lovitură laterală cu un obiect contondent". Fracturarea şi sfărâmarea corpului mandibular şi a maxilarului corespunzător, în urma unei lovituri deosebit de puternice şi „lipsa oricăror semne de reparaţie osoasă" arată că „persoana a decedat la scurt timp după producerea lor". N. Miriţoiu a descoperit la acest schelet cauza morţii: prima vertebră cervicală, atlasul, conţine urma unei lovituri aplicate cu un obiect greu şi ascuţit ceea ce „*dovedeşte* ***că moartea a survenit în urma decapitării"***[227]**.**

[225] Zahariade, Bounegru 2003, 121.
[226] Miriţiou 2003, 536-540.
[227] Miriţoiu 2003, 539.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 19. *Camera mortuară a criptei martirice de la Halmyris*
(foto M. Stoian, I. Mirea)

Fig. 19. Mortuary chamber of the martyr crypt in Halmyris,
photo by M.Stoian, I.Mirea

Coroborate tuturor celorlalte informaţii – hagiografice, arheologice şi epigrafice – rezultatele expertizei antropologice capătă un caracter excepţional, relevând veridicitatea izvoarelor antice referitoare la moartea martirică a lui Epictet şi a lui Astion în *„oraşul Almiridensilor”* care nu poate fi altul decât cetatea de la Murighiol[228].

Synaxarul Constantinopolitan menționează la 28 aprilie 307, martirizarea la Durostorum a *presbyter*-ului *Maximus* și a discipolilor săi *Daddas* și *Quintillianus*, de pe proprietatea Ozobia[229]. În cursul secolului al IV-lea p.Chr., creștinii din Durostorum vor construi pentru cei trei

[228] Vezi, în acest sens, şi Zahariade 2009, 83, nota 51.
[229] Atanasov 2007, 394.

https://biblioteca-digitala.ro

sfinţi martiri, în necropola veche a oraşului, un impresionant monument funerar cu trei arcosolii[230]. În sec. al VI-lea, în vremea invaziilor slave, relicvele celor trei martiri au fost duse la Constantinopol[231].

4.5 Cu cât creştea numărul mărturisitorilor, scria N. Iorga în 1908, cu atât era mai căutat creştinismul prigonit „pentru că singur între toate legile nega cultul oficial şi răsnea în inimă statul însuşi”[232].

În anul 319 p.Chr., în plin conflict cu Constantin, Licinius lua hotărârea de a curăţa armata şi administraţia imperială de creştini, în care nu mai avea încredere. Numeroşi funcţionari de stat creştini, exilaţi în Scythia Minor, întăriseră comunităţile creştine din aceste ţinuturi. Marea persecuţie din timpul împăratului Licinius dintre anii 319-324 p.Chr., a afectat profund toate aceste comunităţi, care au dat numeroşi martiri[233], în special, în capitala provinciei, Tomis, şi la Noviodunum, principala staţiune a flotei dunărene şi cel mai important centru comercial de pe *limes*-ul nord-scytic, unde existau solide şi numeroase grupuri creştine[234]. Se practica tortura şi moartea prin ardere pe rug[235], înec şi decapitare.

Pentru cei mai mulţi, martirizaţi pe parcursul a trei decenii şi jumătate de persecuţii, nu se cunoaşte anul, ci numai ziua morţii lor martirice, socotită „*natalitia*”, momentul unui nou început. Majoritatea provine din cele două mari persecuţii de la începutul secolului al IV-lea p.Chr.,[236], dar cele mai sângeroase au avut loc în vremea lui Licinius. Mulţi dintre martiri poartă nume latine, ceea ce l-a făcut pe V. Pârvan,

[230] Atanasov 2007, 50, fig.3 (foto); pl.25/2-6 (plan și secțiune).
[231] Ibidem, 394.
[232] Iorga 1908, 4.
[233] Auner, 1904, col. 1238-1239.
[234] Rămureanu 1973, 467.
[235] La 9 iulie, la Tomis, sunt aruncați în foc opt creștini, printre care și un episcop, pe nume *Cyrillus* (apud *Martirologiul Hieronimian*, în FHDR 2008, 411)
[236] Barnea 1989, 169.

https://biblioteca-digitala.ro

în 1911, să afirme că acest fapt „probează dăinuirea romanismului în această regiune a Dobrogei chiar printre închinătorii noii religii, originari din Orient”[237].

Ceea ce uneori se pierde din vedere este faptul că, după Conciliul din Niceea, desfăşurat în anul 325 p.Chr., în prezenţa împăratului Constantin cel Mare, persecutarea creştinilor nu a încetat, răbufnind în vremea împăratului Iulianus, pe fondul unor măsuri antipăgâne, nepopulare şi a unor puternice conflicte religioase care scindaseră lumea creştină în ariani şi ortodocşi. Aceste conflicte se vor accentua în timpul *crizei gotice* din a doua jumătate a secolului al IV-lea, în condiţiile extinderii dincolo de Dunăre a fenomenul martirajului, legat de cel al misionariatului creştin.

„Oricare ar fi adevărul, în această privinţă, se poate, cred, admite fără şovăire că în prima jumătate a secolului al IV-lea Sciţia era departe de a fi convertită pe de-a-ntregul la religia nouă” – scria în 1969 D.M. Pippidi[238]. Şi astăzi, când informaţiile de care dispunem sunt mult mai consistente, nu putem să-l contrazicem pe magistru.

În acest context istoric se înscrie şi pătimirea tânărului *Aemilianus,* fiu al comandantului cetăţii Durostorum, pe nume Sabbatianus. Actul martiric al Sfântului Mucenic Emilian din Durostorum, martirizat la 18 iulie 362 p.Chr. prin ardere pe rug, s-a păstrat în limbile latină şi greacă, fiind publicat în 1868 de P. Boschius[239]. Din el aflăm că, în anul 362 p.Chr., *Aemilianus,* soldat în garnizoana cetăţii Durostorum, a fost torturat şi ars pe rug din ordinul guvernatorului Traciei – Capitolinus, pentru că, împotrivindu-se practicilor păgâne, frecvente încă în viaţa cotodiană a cetăţii, a spart cu ciocanul statuile zeilor şi a răsturnat

[237] Pârvan 1911, 9.
[238] Pippidi 1969, 301.
[239] Cf. Rămureanu 1982, 300.

https://biblioteca-digitala.ro

altarele păgâne din templu[240]. Martiriul lui Aemilianus trebuie privit din perspectiva unui secol încărcat de nenumărate morţi martirice, ca o opţiune personală, ca o datorie faţă de Hristos, marele martir, de mărturisire a loialităţii faţă de comunitate şi idealurile creştine[241]

„Reacţiunea păgână" din vremea lui Iulianus[242] demonstra că rezistenţa păgânismului era puternică încă, şi atracţia exercitată de el era seducătoare, de aceea apostaziile erau frecvente – creştinismul nedispunând la acea dată de o ideologie capabilă să înlocuiască vechea coeziune a colectivităţilor formate în jurul cultelor poliadice[243]. De asemenea, luptele doctrinare din sânul Bisericii („războiul cel dintre noi", „războiul dintre creştini") provocau derută şi întreţineau atitudinile ezitante[244].

În aceste condiţii *cultul sfinţilor martiri a jucat rolul unui adevărat catalizator*, reuşind o concentrare a forţei şi energiilor creştine în jurul sfintelor morminte.

Prezenţa şi cinstirea martirilor în Biserica creştină atestă credinţa că numai în Hristos moartea a fost definitiv învinsă[245].

Devoţiunea pentru martiri, începută în secolul al II-lea, s-a consolidat în condiţiile persecuţiilor anticreştine şi a luat o amploare fără precedent în secolul al IV-lea, odată cu instituirea oficială a cultului martirilor[246]. Pentru creştini, martirii realizau transcenderea condiţiei umane – relicvele lor încorporând sacrul. Mormintele şi moaştele lor se

[240] Delehaye 1912, 260-265.
[241] Vezi Câteia 2001, 530.
[242] Zugravu 1997, 225.
[243] Marrou 1936, 329-413; Marrou 1948, 67-68 – cf. Zugravu 1997, 226.
[244] „Atâtea deosebiri de legi, filosofii, secte şi o mulţime nesfârşită de diferenţe", nota cu tristeţe Epiphanios (*Împotriva celor 80 de erezii*, 10,3, <FHDR>,II, 175).
[245] Stavără 1986, 7.
[246] Duchene 1925, 300-306; Branişte 1963, 135; Saxer 1990.

https://biblioteca-digitala.ro

constituie în locuri privilegiate[247]. Rămăşiţele pământeşti ale martirilor devin motive de pelerinaje, în special de *natalitia* = „ziua naşterii lor spirituale = ziua morţii lor martirice". Apariţia acestor locuri „încărcate de divin", a locurilor de martiriu, reflectă, în spiritualitatea creştină, ideea de transcendere în cetatea divină[248]. Pe mormintele martirilor, comunităţile creştine din primele veacuri după Hristos au zidit primele sanctuare, lăcaşuri de cult numite *martyrium* sau *martyrion*, unde se săvârşea jertfa euharistică urmată de agapă. Elementul de bază al cinstirii sfintelor moaşte îl constituia celebrarea jertfei euharistice, a Sfintei Liturghii, prin care creştinii se resimţeau adunaţi în jurul lui Hristos[249].

Definiţia lăcaşului martiric de cult o dă Isidor din Sevilla: „*Martyrium locus martyrum Graeca derivationae, eo quod in memoria martyris sit constructum, vel quod sepulcrum sanctorum ibi sint martyrum*"[250].

Din a doua jumătate a secolului al IV-lea, creştinii au început să transporte moaştele martirilor, din mormintele existente în cimitirele din extra muros, în bazilicile din interiorul cetăţilor[251]. Iniţial, cimitirele creştine, în care au fost îngropaţi creştinii martirizaţi în vremea persecuţiilor religioase, s-au născut şi s-au dezvoltat în prelungirea vechilor necropole păgâne. Construirea unor martirii, transformate apoi în biserici cimiteriale, contribuia la sfinţirea mormintelor din apropiere, fenomen documentat, aşa cum arătam mai sus, la Axiopolis şi Beroe şi, mai recent, în importanta necropolă a oraşului Durostorum (***Fig. 20***).

247 Eliade 1988, 58.
248 Câteia 2001, 534.
249 Stavără 1986, 9.
250 San Isidoro de Sevilla, *Etimologias*, trad. y. ed. de Lindsay, <BAC>, no. 433-434, Madrid, 1982-1983, 240.
251 Lungu 2003, 146.

https://biblioteca-digitala.ro

Vechea cutumă romană, acceptată de Părinţii Bisericii, interzicea înmormântarea *intra urbem* şi abia după răscoala vizigoţilor a fost modificată[252].

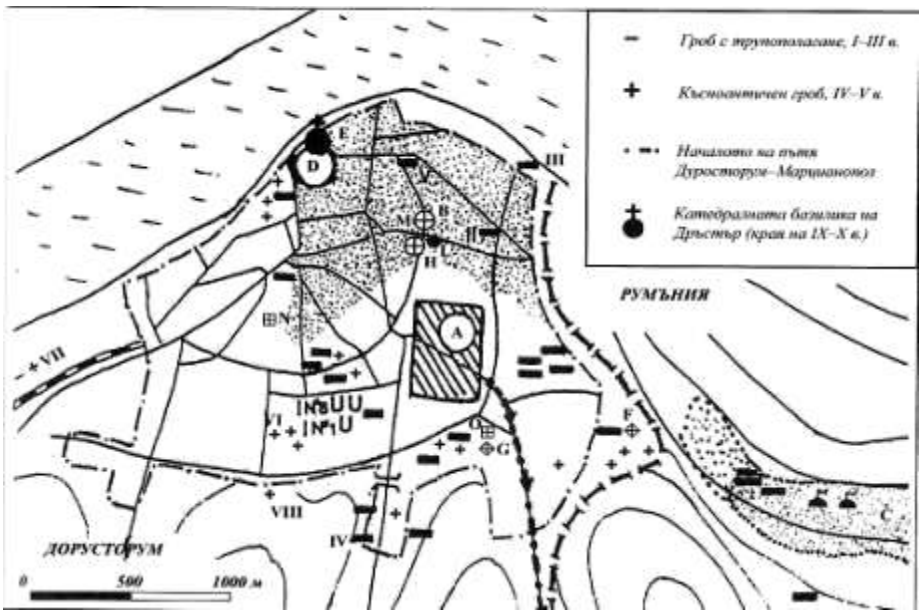

Fig. 20. *Schiță a zonei arheologice Durostorum de la Silistra, cu cele două bazilici din secolele IV-VI p.Chr. (**H** și **M**) situate în intravilan și cu mormintele martirice (+) din necropola situată la sud de castrul legiunii a XI-a Claudia (**A**); **G**=martyrion cu trei arcosolii (apud Atanasov 2007,fig.1).*

Fig. 20. Blueprint of the Durostorum archaeological area in Silistra, *apud G.Atanoasov*

Totuşi, de la mijlocul secolului IV, după transportarea relicvelor Sfântului Vavila la Antiochia şi a moaştelor Sfinţilor Apostoli Andrei, Luca şi Timotei la 356-357 p.Chr., în Bazilica „Sfinţilor Apostoli” din

[252] Zugravu 1997, 250.

https://biblioteca-digitala.ro

Constantinopol, unde fusese depus în 337 p.Chr. Constantin cel Mare[253], oraşele se grăbesc să aducă în mijlocul lor moaştele Sfinţilor martiri, pentru credinţa că aceştia rămân „prezenţi în duh şi har în moaştele lor, în cea mai mică părticică".

Exprimând aceeaşi credinţă, Ioan Chrysostomos spunea că: „Un asemenea trup (*de martir*) în cetate înconjoară cu ziduri acea cetate; el este mai sigur ca un turn şi ca nenumărate valuri de apărare"[254]. Motivul transporturilor era punerea în siguranţă a relicvelor eroilor credinţei creştine. Excepţie au făcut mormintele unor mari personalităţi creştine care au fost lăsate pe loc, deasupra lor ridicându-se noi lăcaşuri de cult mai măreţe decât cele anterioare[255].

Exprimând rolul extraordinar al acestor lăcaşuri păstrătoare de relicve, Nelu Zugravu scria în 1997: „bisericile păstrătoare de relicve au reprezentat locuri de pelerinaj, focare de iradiere a religiei creştine, mijloace de întărire a sentimentului coeziunii civice sub semnul creştinismului, instrumente eficace în combaterea cultelor antice"[256].

V. Despre bazilici şi martirioane în mediul rural

5.0 Până în prezent, cercetările arheologice din Dobrogea au scos la lumină 36 de edificii bazilicale paleocreştine din secolele IV-VII p.Chr.[257]. Dintre acestea, 12 au fost construite în secolul al IV-lea, după cum urmează: în Tomis – „bazilica mică" şi bazilica din curtea liceului „M. Eminescu"; la Histria – „bazilica extramuros" de pe platoul de vest,

[253] Barnea 1986, 89.
[254] Cf. Stavără 1986, 10.
[255] Barnea 1986, 89.
[256] Zugravu 1997, 247.
[257] În ediția din 2004/2005 cifra era de 35 (apud Lungu 2003, 138). Am adăugat bazilica martirică de la Halmyris, construită în sec. al IV-lea, omisă în prima ediţie.

https://biblioteca-digitala.ro

din a doua jumătate a secolului al IV-lea; în Tropaeum Traiani – bazilica „cisternă” amenajată în a doua jumătate a secolului IV şi bazilica „de marmură”, construită în vremea lui Constantius II, aproximativ 350 p.Chr.; la Halmyris – bazilica martirică, construită la începutul sec.al IV-lea; la Dinogetia – în a doua jumătate a secolului al IV-lea; în aşezarea rurală de la Teliţa / Amza, din prima jumătate a secolului IV; câte una în extramuros, din prima fază constructivă la Axiopolis şi la Beroe, în prima jumătate a secolului, şi prima construcţie bazilicală mononavată din complexul monahal de la Slava Rusă, datată la sfârşitul secolului al IV-lea p.Chr.; despre bazilica de la Niculiţel, vom discuta în continuare, într-un capitol special.

Descoperirile arheologice din zona Dunării de Jos evidenţiază faptul că la începutul secolului al IV-lea, planul bazilical paleocreştin era deja constituit[258]. Toate construcţiile paleocreştine din secolul al IV-lea descoperite în Dobrogea au planul fie uninav, cu săli dreptunghiulare absidate în afară pe toată latura, de obicei estică, fie trinav, rectangulare, cu trei nave separate prin două şiruri de stâlpi, fără nartex şi cu absidă semicirculară ieşindă. După Paolo Testini, care se referă la cimitirele mari din Dalmaţia şi din regiunile sud-dunărene, planul uninav este specific unor edificii de cult funerare, de genul capelelor, *martyria* şi mausoleelor care preced marile bazilici, edificii foarte răspândite în lumea romană în secolul IV p.Chr.[259]. În privinţa bazilicilor paleocreştine cu plan trinav, se poate afirma că, în secolul al IV-lea, creştinii au adaptat la nevoile cultului religios bazilica civilă romană cu trei nave (*forensis* sau privată), *nartex*-ul şi *atrium*-ul *triporticus* fiind creaţii greceşti din secolul al V-lea. Există biserici care iniţial prezentau planul roman, fără nartex-ul adăugat construcţiei mai târziu, în epoca

[258] Sâmpetru 1994, 80-196.
[259] Testini 1958, 313-316.

https://biblioteca-digitala.ro

romano-bizantină, construcţii ce pot fi însă considerate creaţii romane târzii, şi după ce a survenit această modificare[260]. Prezenţa, însă, a stilobatului continuu, care desparte cele trei nave şi a *nartex*-lui, sunt caracteristice planului grecesc. Prin îmbinarea elementelor specifice celor două planuri, în secolele V şi VI p.Chr. planul bazilical trinav se va generaliza, devenind greco-roman.

Ridicarea de bazilici creştine în secolul al IV-lea la Dunărea de Jos este rezultatul unui proces profund de ascensiune a creştinismului şi de organizare a structurilor sale instituţionale, administrativ-juridice, specifice Bisericii.

În acest sens, descoperirea vestigiilor paleocreştine şi, în special, a bazilicilor din mediul rural al cetăţii Noviodunum, de la Teliţa şi Niculiţel, ca şi din extremitatea sud-vestică a teritoriului rural al cetăţii Ibida (Slava Rusă), reflectă pătrunderea în satele romane de la gurile Dunării a creştinismului organizat.

5.1 La începutul secolului al IV-lea p.Chr., comunitatea creştină din aşezarea autohtonă de la Teliţa / *Amza* amenajează un edificiu pentru practicarea cultului[261]. Acest edificiu creştin are o excepţională valoare ştiinţifică. A fost realizat cu zidărie din piatră legată cu pământ, prin reamenajarea unei construcţii dreptunghiulare absidate, care a funcţionat în cursul secolelor II-III ca atelier meşteşugăresc, ceea ce explică atât orientarea sa spre sud-vest, cât şi arhitectura originală a ansamblului, la care vechea structură a fost regândită pentru a folosi nevoilor liturgice ale cultului[262] (***Fig. 22***).

Clădirii iniţiale i-a fost adosată, pe latura de sud, o construcţie rectangulară, compartimentată, în care a fost plasată intrarea principală. Aceasta se deschidea într-o tindă de unde se putea pătrunde în spaţiile rezervate

[260] Sâmpetru 1994, 87.
[261] Vezi, Baumann 2003 (1), 169-183.
[262] Alexandrov 1980, 39-42.

https://biblioteca-digitala.ro

clerului, situate la vest, şi în cele dinspre nord, destinate credincioşilor. Din extremitatea vestică se putea intra în zona altarului, situat pe centrul absidei. Cele două încăperi care flancau la sud întregul *presbyterium* îndeplineau, probabil, rolul de *prothesis* şi *diaconicon*" (***Fig. 23***).

Fig. 21. *Bazilica paleo-creştină de la Teliţa-Amza* (foto M. Matarangă)
Fig. 21. Paleo-Christian basilica in Teliţa-Amza, *photo M.Matarangă*

Corpul principal al bazilicii era împărţit prin ziduri transversale în trei compartimente (***Fig.22***), dintre care, încăperea absidată, destinată clerului, reprezenta aproape jumătate din spaţiul interior. Pe linia de bază a absidei s-a păstrat piciorul *prestol*-ului, altarului, construit din pietre legate cu pământ. Bazilica ocupa o suprafaţă totală de aprox. 220 mp[263], cu o lungime de 23 m pe axul longitudinal şi o lăţime de 9,70 m (***Fig. 21-22***).

[263] Suprafaţa totală ocupată de edificiul creştin era de 213,80 mp Cifra de 220 mp pe care am folosit-o are în vedere lăţimea de 9,70 m a unei construcţii de formă dreptunghiulară.

https://biblioteca-digitala.ro

***Fig. 22**. Bazilica paleo-creştină de la Teliţa-Amza, vedere dinspre NE (foto M. Matarangă)*

Fig. 22. Paleo-Christian basilica in Teliţa-Amza, view from NE

În colţul de nord-est al compartimentului răsăritean se afla o amforă încastrată în pământ (***Fig.22***), iar în dreptul intrării laterale, în încăperea centrală a bazilicii, a fost găsit fragmentul de amforă, cu monograma *chi-rho*, pe care l-am prezentat în cap.B-III[264]. Această descoperire se adaugă celorlalte descoperiri de cruci simple sau monogramatice din zona Teliţei, întâlnite pe obiecte ceramice de uz comun, relevând marea popularitate a cultului Sfintei Cruci în rândul creştinilor din zona gurilor Dunării. Crucea, cel mai important simbol hristic al resurecţiei victorioase asupra morţii, al Învierii, ca dovadă

[264] Vezi, *supra*, p.62, Fig.12/3.

https://biblioteca-digitala.ro

supremă a credinţei[265], crucea întâlnită în mediul rural la Teliţa, încă din pragul secolului al III-lea p.Chr., evidenţiază răspândirea timpurie a concepţiei creştine despre viaţă şi moarte în mijlocul populaţiei romanizate din zona nordică a Sciției Mici[266].

Edificiul bazilical de la Teliţa / Amza, prin soluţiile arhitecturale pe care le adoptă, se înscrie printre creaţiile originale ale mediului romanic autohton din zona *limes*-ului nord-scythic. Prezintă asemănări din punct de vedere tipologic, cu bazilicile simple de tip „sirian", cu o singură navă, în care se pătrunde printr-un portic lateral[267]. La Teliţa / Amza întâlnim o interesantă compartimentare interioară care servea scopurilor liturgice, iar porticul lateral era înlocuit cu o tindă cu pridvor, elemente derivate din arhitectura populară autohtonă. Tinda şi pridvorul, derivate din polată şi prispă sunt elemente de arhitectură dacică[268], perpetuate la autohtonii din epoca romană[269] şi transmise arhitecturii populare româneşti[270] (***Fig. 23***).

Fiind vorba de adaptarea unei construcţii mai vechi, cerinţelor desfăşurării cultului creştin, constructorii au efectuat o nivelare masivă în partea absidată a edificiului. A fost astfel creat un spaţiu larg destinat *presbyterium*-ului, cu un nivel mai ridicat cu 0,40 m faţă de restul încăperilor. E greu să credem că meşterii din aşezarea rurală de la Teliţa/Amza, care au reamenajat vechea construcţie, aveau cunoştinţă de faptul că, în zona orientală a lumii romane, la bisericile cu plan grecesc (elenistic) podeaua altarului era mai înaltă în raport cu cea a naosului[271]. Și, totuși...

[265] Câteia 2001, 533.
[266] Lungu 2001, 32; Baumann 2003, 175.
[267] Tchalenko 1955, pl. 13/1, 6, 7 – în special marile edificii creştine din secolul IV de la Qirqbize şi Nurye, şi din secolul V, de la Kfeir.
[268] Antonescu 1984, 20-23.
[269] Vezi, Baumann 1995, 30-31.
[270] Vlăduţiu 1973, 159-160.
[271] Sâmpetru 1994, 88.

https://biblioteca-digitala.ro

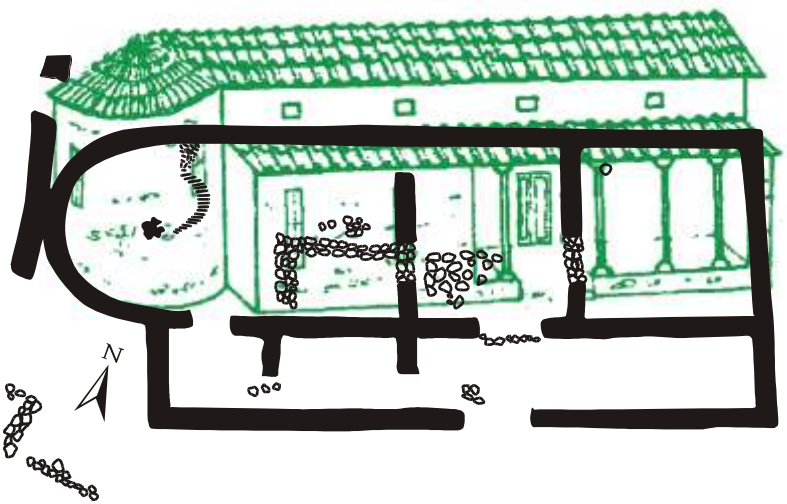

***Fig. 23** Bazilica de la Teliţa-Amza (reconstituire grafică V.H.Baumann)*
Fig. 23. Basilica in Teliţa-Amza; *graphic reconstruction by V.H.Baumann*

Întrucât acest spaţiu, de 10,40 × 5,40 m, comunica numai prin două intrări cu celelalte două încăperi ale corpului central, este mai plauzibil să considerăm că aici se desfăşura Sfânta Liturghie în prezenţa iniţiaţilor botezaţi, desemnaţi cu numele de *christianoi* (gr.)[272].

Bănuim că încăperea centrală servea drept pronaos, iar ultima, încăperea, în cazul nostru, din extrema estică, ţinea loc de *atrium*, fiind destinată persoanelor nebotezate: *audientes* şi *catehumeni*. Edificiul nu poseda criptă martirică, fiind prin excelenţă un lăcaş de cult (*ecclesia*) destinat răspândirii ideilor creştine în sânul populaţiei rurale de pe valea Teliţei. Prezenţa bazilicii de la Teliţa / *Amza*, într-o aşezare rurală de geţi romanizaţi, în secolul al IV-lea p.Chr., evidenţiază desfăşurarea unui fenomen de constituire a parohiilor rurale încă din prima jumătate

[272] Suceveanu, Barnea 1991, 288.

https://biblioteca-digitala.ro

a secolului respectiv, într-o zonă în care creştinismul înregistra o ascensiune rapidă[273].

În cazul de faţă, suntem în faţa celui mai timpuriu lăcaş de cult parohial creştin din spaţiul românesc[274]. Şi este cu atât mai importantă această descoperire arheologică, întrucât bazilica de la Teliţa / *Amza* s-a format într-un mediu romanizat în care sătenii continuau să păstreze, în secolul al IV-lea, şi un sanctuar păgân destinat cultului Eroilor: *Cavalerului-Erou* şi *Eroului-Hercules*[275].

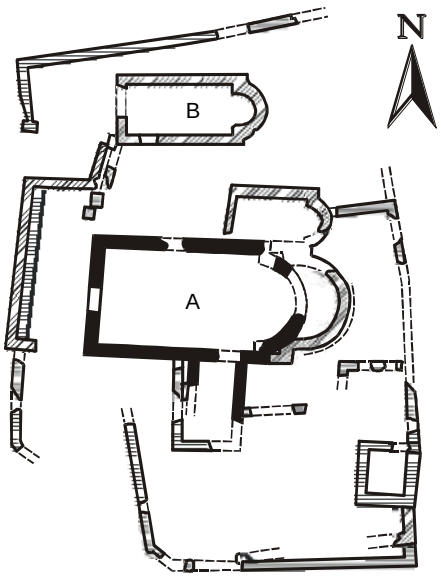

***Fig. 24**. Complex monastic, sec. IV – VI p.Chr. Slava Rusă – Ibida (apud A. Opaiţ)*
Fig. 24. Monastic complex, 4th – 6th

Această realitate evidenţiază o comunitate creştină puternică şi un grad de toleranţă nebănuit la aceşti *pagani*, toleranţă pe care numai secolul al IV-lea a păstrat-o nealterată.

5.2 O descoperire de excep-ţie a fost făcută în anul 1987 la 3 km vest de localitatea Slava Rusă, din judeţul Tulcea. Aici a fost cercetat *cel mai vechi complex monahal* din Scythia Minor[276]. Complexul este alcătuit din două bazilici mononavate, o capelă absidală şi mai multe anexe înconjurate de o incintă de piatră (***Fig. 24***).

Din corelarea observaţiilor stratigrafice cu planimetria com-plexului s-au putut stabili mai multe faze

[273] Zugravu 1997, 244.
[274] Lungu 2003, 141.
[275] Baumann 1990, 9; Idem 2007, 191-192; Idem 2013, 91-92.
[276] Opaiţ şi colab. 1990, 18-28.

https://biblioteca-digitala.ro

în evoluţia acesteia. În prima fază, corespunzătoare celei de-a doua jumătăţi a secolului al IV-lea, a fost construită din piatră legată cu pământ biserica mare, cu plan uninav şi absidă mare ieşindă, orientată spre răsărit (*Bazilica A*). Lungimea pe axul naosului este de 10,40 m, iar lăţimea de 6,65 m, proporţia spaţiului interior fiind apropiată de relaţia 3:2 = 1,5.

Absida are deschiderea de 5 m şi o adâncime de 2,5 m, aceste dimensiuni fiind aproape identice celor întâlnite la Teliţa / Amza, unde interiorul *presbyterium*-ului este de 10,40 × 5,40, ultima dimensiune fiind şi aceea a deschiderii absidei din prelungirea zidurilor laterale. Interiorul navei a fost placat cu cărămizi pătrate fixate cu mortar de var. În această fază, bazilicii i se adosează, aproape exact la baza absidei, pe latura de sud, o încăpere rectangulară cu ziduri mai subţiri decât cele ale edificiului, care comunica probabil cu naosul[277]. Autorul descoperirii postula „funcţionarea acestei încăperi drept o *pastophoria*", spaţiu în care „se depuneau pe mese speciale pâinea şi vinul alese de diacon, se scriau numele ofertanţilor şi se reciteau rugi speciale"[278] (***Fig.24***).

Transformarea acestei biserici cu caracter rural într-o mânăstire se produce în secolul al VI-lea, aşa cum o atestă monedele de la Iustinian I şi Iustin II[279]. În această fază au loc importante refaceri şi noi construcţii: în jurul bazilicii A, care este mărită prin construirea unei noi abside şi i se adaugă o capelă pe latura de nord, se construieşte la nord bazilica B, cu plan uninav, realizându-se între cele două edificii bazilicale o curte interioară. În colţul de sud-est al complexului au fost descoperite fragmentele unui zid de incintă care reprezenta probabil, ceea ce

[277] Opaiţ şi colab. 1990, 18.
[278] Lungu 2000, 65; pentru semnificaţia şi funcţiile acestei încăperi, a se vedea Leclercq în <DACL> XIII, 2, col. 2390-2391 şi <DACL> IV, 1, col. 733 (*Pastophorium şi Diaconicon*).
[279] Opaiţ şi colab. 1990, 22.

https://biblioteca-digitala.ro

Leclercq denumea „*la limite matérielle et le symbole morale du monastère*”[280].

Fig. 25. *Vase lustrale – ceramică sec. IV – VI p.Chr.:*
1 – Ibida, 2 – Beroe (foto G. Dumitriu)
Fig. 25. Lustral pots – ceramics, 4th – 6th century: 1.Ibida; 2.Beroe,
photo by G.Dumitriu

Prezenţa unei biserici de mir în mediul rural din apropierea importantului oraş Ibida, în a doua jumătate a secolului al IV-lea, naşte întrebarea firească: cine erau beneficiarii, enoriaşii acestui lăcaş de cult? Desigur, este greu să ne pronunţăm, în stadiul actual al cercetărilor, dar ultimele investigaţii ale colectivului arheologic de la Slava Rusă au evidenţiat prezenţa în vecinătate a unor construcţii izolate din sec. al IV-lea p.Chr.[281], care pot fi puse în legătură cu existenţa unor fermieri creştini. Acestora li se adaugă descoperirea unui frumos cavou de tip „elenistic”,

[280] Leclercq, *Le monachisme*, în <DACL> XI, 2, col. 1812.
[281] Paraschiv, Iacob 2014, 363.

https://biblioteca-digitala.ro

contemporan celorlalte vestigii descoperite în apropiere, cavou în care erau înmormântate mai multe familii de locuitori din zonă[282]. Suntem, astfel, îndreptățiți să credem că biserica a servit, începând cu a doua jumătatea a secolului al IV-lea, probabil şi în secolul următor, comunitatea fermierilor din teritoriul rural situat la sud-vest de oraşul Ibida. Transformarea acestei biserici parohiale într-un complex monastic, bazat, aşa cum credea autorul descoperirii[283] şi cum credem şi noi astăzi, pe sistemul *laura* de organizare a vieţii monahale, sistem larg răspândit mai ales în Palestina, în condiţiile de viaţă ale comunităţii creştine existente, ne trimit la Sfântul Ioan Cassian. Acesta, s-a născut în Scythia Minor pe la 360 p.Chr. şi a plecat în Palestina cu fratele său duhovnicesc Gherman, pe la 380 p. Chr, stabilindu-se pentru mai mulţi ani într-o mănăstire de lângă Betleem[284]. Ţinând seama de faptul, real de altfel, că şi Audios, întemeietorul sectei audiene, şi-a petrecut o parte din surghiun în Scythia Minor[285], am putea lua în discuţie problema începuturilor monahismului la Dunărea de Jos, în contextul istoric al prezenţei audienilor în aceste locuri[286]. Nu doresc să dezvolt acest subiect, deoarece consider că, de la sfârşitul secolului al III-lea şi pe tot parcursul secolului al IV-lea, de la episcopul tomitan, Evangelicus şi până la Theotim I, Biserica Scythiei Minor a fost profund ataşată valorilor ortodoxiei.

---

[282] Miriţoiu, Soficaru 2003, 511-530; Paraschiv, Iacob 2014, 365. Au fost identificate 39 de persoane: copii, tineri, adulți, bătrâni.

[283] Opaiţ şi colab. 1990, 25.

[284] Coman 1977, 65.

[285] În acest sens, călugărul *Epiphanius*, *Impotriva celor 80 de erezii*, 14, 5, ne relatează despre prezența în Sciția Mică a lui Audios, exilat de împăratul Constantius II, și de plecarea acestuia la nord de Dunăre, în interiorul *ţării goților* unde a întemeiat mânăstiri *„în sânul cărora a înflorit regula călugărească, deprinderea de a trăi în feciorie şi o asceză deosebit de severă."*(FHDR II, 172-173).

[286] Vezi Rămureanu 1988, 1053-1060; Coman 1979, 264-265; Zugravu 1997, 269, nota 181.

https://biblioteca-digitala.ro

Istoricul antic Sozomenos ne transmite informaţia conform căreia, în secolele IV-V în Scythia Minor, „neamul acesta are multe oraşe, sate şi cetăţi. Cetatea este Tomis, oraş mare şi bogat, pe ţărmul mării, pe malul stâng, pentru cine pluteşte cu corabia în pontul numit Euxin. Şi până în ziua de azi stăpâneşte acolo vechiul obicei ca bisericile întregului neam să aibă un singur episcop”[287].

Conform prevederilor conciliare din secolul al IV-lea p.Chr., în aşezările rurale (*vici*, *pagi*, *locis*), pe proprietăţi (*fundi*) sau în cetăţi (*castra*) slujeau preoţi (*presbyteri*), *chorepiscopoi = vicorum episcopi* sau *periodentás*, care erau subordonaţi episcopului de Tomis[288].

Aşadar, parohiile rurale erau comunităţi presbiteriene subordonate direct episcopului de Tomis şi aşa vor rămâne în secolul al IV-lea. Să nu uităm, însă, că, în secolul al V-lea, Episcopia Tomisului devine Arhiepiscopie autocefală, iar în secolul al VI-lea se transformă în mitropolie cu 14 scaune sufragane înfiinţate în centrele importante ale Scythiei Minor, în special pe linia Dunării, pentru a asigura, aşa cum se exprima în 1989 Em. Popescu, „grija sufletească nu numai a credincioşilor din interiorul provinciei ci şi ai celor de dincolo de fluviu, autohtoni şi migratori”[289].

VI. Biserica goţilor

6.0 Această atitudine a Bisericii scythane faţă de populaţiile nord-dunărene nu era nouă, căci, aşa cum am văzut deja, creştinismul nu se oprise la marele fluviu. Încă din secolele II-III p.Chr. au existat, probabil, acţiuni spontane, sporadice, de penetrare a creştinismului în rândul

[287] *Sozomenos* în <FHDR> II, Bucureşti 1970, 224-225.
[288] Zugravu 1997, 244.
[289] Popescu 1989, 195.

https://biblioteca-digitala.ro

populaţiilor din zona liberă din stânga Dunării. Un rol important l-au avut fortificaţiile romane de pe malul stâng al fluviului şi prizonierii romani aduşi de costoboci şi carpi la sfârşitul secolului al II-lea şi în prima jumătate a secolului al III-lea din teritoriile în care învăţăturile lui Hristos se răspândiseră de foarte timpuriu. În urma fulgerătoarelor atacuri din anul 258 p.Chr., goţii pătrund până în Asia Mică, luând cu ei la întoarcere numeroşi captivi, printre care mulţi creştini şi clerici[290].

Carl Patsch considera creştinismul răspândit la nordul Dunării încă din primul pătrar al secolului al IV-lea[291]. Afirmaţia sa se baza pe faptul că, la conciliul de la Niceea din 325 p.Chr., a participat un episcop înregistrat cu numele de *Theophilos Goticul*. Sprijinindu-se pe afirmaţia lui Eusebius din Caesareea, care transmite că la Niceea „nici scitanul nu lipsea din ceată", istorici ai bisericii ca Bolşacov-Ghimpu[292] şi IPS dr. Nifon[293] au menţionat participarea la Niceea a lui Marcus, episcopul Tomis-ului şi al lui Teofil al Gothiei. Activitatea de mai târziu a misionarilor în ţinuturile „gotice" demonstrează însă că la începutul secolului al IV-lea nu putea fi vorba de o răspândire a creştinismului în aceste regiuni, ci doar de un prim contact al populaţiilor „barbare" cu noua religie. Theofilos, originar probabil din Asia Mică, a pregătit terenul pentru extraordinara activitate de evanghelizare a lui ***Wulfilas.***

Asupra vieţii şi activităţii de misionar a acestuia, izvoarele creştine ne transmit numeroase informaţii preţioase[294]: Philostorgius (365-425 p.Chr.), autor al unei *Istorii ecclesiastice*, vorbeşte despre Wulfilas în termeni elogioşi[295]. Aflăm că: „fiind trimis de regele ce era atunci în

[290] *Philostorgius, Hist. Eccl.*, II, 5 - cf. Popescu 2001, 207; vezi şi Popescu 1994, 157-177.
[291] Patsch 1928, 25.
[292] Bolşacov-Ghimpu 1970, 440.
[293] IPS Dr. Nifon 2003, 227.
[294] Vezi bibliografia despre Wulfilas la Zugravu 1997, 352, nota 212.
[295] Pasaje din opera sa s-au păstrat într-o lucrare a lui Photios, patriarhul Constantinopolului – apud Popa-Lisseanu 1943, 77.

https://biblioteca-digitala.ro

fruntea goţilor, ca delegat, împreună cu alţii la împăratul Constantin (Constantius II – n.n.), a fost rânduit de Eusebius şi de alţi episcopi care erau împreună cu el, de episcop al creştinilor ce trăiau atunci în ţara Getică". La nordul fluviului exista un număr oarecare de captivi romani, şi Philostorgius precizează că „din neamul acestor prizonieri făceau parte şi bunicii lui Wulfilas, de neam din Cappadocia" (traducere G. Popa-Lisseanu). Trebuie să înţelegem că aceştia erau creştini ce trăiau atunci în *ţara Getică*. Din rândul lor, căpeteniile goţilor alegeau oameni cu influenţă, buni cunoscători ai limbilor greacă şi latină, în raporturile diplomatice cu imperiul. Însărcinat cu o astfel de misiune se înfăţişează Wulfilas lui Constantius II şi are loc primul contact între împăratul roman şi viitorul episcop al „Goţilor". Acest împărat, inteligent şi foarte activ în problemele religioase, a dus în tot timpul domniei sale o politică de suprimare a păgânismului şi de impunere a creştinismului. Puternica personalitate a lui Wulfilas, izvorâtă dintr-o adâncă credinţă, i-a sugerat împăratului eventualitatea creştinării goţilor. Întâlnirea a avut loc prin anul 341 p.Chr.; şapte ani mai târziu, Wulfilas este nevoit să treacă în *Romania*, datorită persecuţiilor „din partea judelui necredincios şi nelegiuit", împreună cu toţi adepţii săi, ne spune ucenicul său, *Auxentius*, episcop de Durostorum[296]. Auxentius, episcop arian ca şi Wulfilas, este primul scriitor antic care foloseşte termenul de *Romania*, desemnând teritoriile romane pentru a le deosebi de cele ale „barbarilor". Wulfilas a predicat creştinismul sub forma sa ariană timp de şapte ani, ca episcop al goţilor, în teritoriile nord-dunărene, în limbile greacă, latină şi gotă, lăsând în aceste limbi tratate şi comentarii, transformând aceste limbi „etnice" în limbi catehetice[297]. Prezenţe

[296] *Epistula de fide, vita et obitu Wulfilae*, operă inserată în lucrarea episcopului Maximinus, D*issertatio Maximini contra Ambrosius* – vezi Popa-Lisseanu 1943, 94.

[297] Zugravu 1997, 336.

https://biblioteca-digitala.ro

etnice diferite în spaţiul de catehizare al episcopului Wulfilas sunt demonstrate de sursele scrise de mai târziu, în care apar antroponime latinofone (*Constans, Therthas, Dulcilla, Sylas*), getice (*Sigetzas, Surilas, Egathrax*), germanice *(Goddas, Guthicas, Sansalas, Hagna, Wereka*), greceşti *(Nichita*)[298].

Philostorgius ne spune că Wulfilas a „inventat" pentru ei litere proprii şi a tradus în graiul lor toate cărţile Sfintei Scripturi, în afară de Cartea Regilor, fiindcă aceasta cuprinde fapte de război şi „era nevoie mai mult de a înfrâna tendinţele războinice ale goţilor decât a le da imbolduri pentru lupte". Convertirea unui număr apreciabil de „barbari" din estul câmpiei muntene constituia un pericol pentru autoritatea goţilor în regiunea respectivă şi acest fapt a provocat în anul 348 p.Chr. declanşarea unor persecuţii asupra celor creştinaţi care a silit comunitatea creştină a „goţilor" să migreze în imperiu. A intervenit împăratul Constantius II care a primit pe creştinii lui Wulfilas, aşezându-i la sud de Dunăre, în teritoriul din jurul oraşului Nicopolis ad Istrum, bogat în păduri şi păşuni. Această populaţie creştină, cunoscută sub denumirea de *Gothi minores*[299], se menţine în aceste locuri vreme de 200 de ani, refuzând să participe, 30 de ani mai târziu, la mişcările provocate de răscoala vizigoţilor. Existenţa lor îndelungată se explică prin numărul mare al celor încreştinaţi de Wufilas, care au trecut Dunărea împreună cu acesta în anul 348 p.Chr.

După retragerea sa în imperiu, Wulfilas a devenit episcop de Nicopolis ad Istrum, în care funcţie a continuat să predice adepţilor săi din pământul „Romaniei" vreme de 30 ani. Wulfilas a fost întemeietorul bisericii ariene a „Gothiei" şi s-a bucurat de o celebritate binemeritată

[298] Cf. *FHDR* II, Bucureşti 1970, 727; LXXXVII *Listă de mucenici goţi*; 723: *Patimile Sfântului Nichita*; ASS, aprilie II, 713.
[299] *Iordanes*, *Getica*, II, 267 – cf. FHDR, II, 231.

https://biblioteca-digitala.ro

ca „*apostol al goţilor*”, acţiunea sa apostolică fiind continuă printre populaţiile nord-dunărene: germanici, latinofoni daco-romani şi geto-daci în curs de romanizare, elinofoni dintre captivi cappadocieni, phrigieni etc., originari din Asia Mică[300].

6.1 Primii creştini din stânga Dunării din perioada premisionară cu siguranţă că nu erau arieni, căci Theophilos, participant la sinodul ecumenic de la Niceea din 325 p.Chr., ocupa scaunul unei episcopii ortodoxe care avea sub ascultare creştini din zone direct controlate de vizigoţi în Moldova şi la cotul Carpaţilor. Marile persecuţii anticreştine din epoca misionară pornite în anul 348 de Aorich şi reluate în anii 369-372 p.Chr. de Athanarich în Moldova, Atharid în nord-estul Munteniei şi Wingurich la gurile Dunării, erau motivate de faptul că noua religie submina spiritualitatea păgână tradiţională a neamurilor germanice şi reprezenta un amestec flagrant al imperiului în viaţa comunităţilor „barbare” aflate sub autoritatea războinicilor vizigoţi.

În timpul acestor persecuţii au suferit moarte martirică numeroşi creştini ortodocşi (*Christiani catolici*) printre care Sfântul *Nichita*, de neam got, ucis de oamenii lui Athanarich prin ardere pe rug[301], în 372 la 15 septembrie; Sfântul *Sava Gotul*, înecat în apa Buzăului din ordinul lui Atharid[302] la 12 aprilie 372 p.Chr. şi enoriaşii unei biserici ortodoxe împreună cu preoţii *Batuses*[303] şi *Werecas* care „au primit de la Vingurich cununa muceniciei prin focul care a pârjolit biserica creştinilor, în care au fost arşi sfinţii mucenici”[304] la 26 martie. Relicvele Sfântului Nichita au fost transferate în Cilicia, la Mopsnestia. Moaştele martirilor *gothi* au fost adunate de regina „poporului got” –

[300] Zugravu 1997, 336.
[301] FHDR, II, 725.
[302] FHDR, II, 715.
[303] = *Bratwins* – la Patsch 1928, 59.
[304] FHDR, II, 727.

https://biblioteca-digitala.ro

Gaatha, care era creştină şi drept credincioasă (ortodoxă) şi transportate în oraşul Cyzicus, unde „a mers cu dânsa şi fiica ei Dulcilla”[305]. Moaştele Sfântului Sava Gotul, cerute de episcopul Caesareei, *Vasile cel Mare*, au fost transportate în Cappadocia pe la 374 p.Chr.[306].

Ultimele persecuţii din anii 369-372 p.Chr. demonstrau că, după retragerea lui Wulfilas şi a adepţilor săi arieni, creştinismul îşi revenise spectaculos, câştigând noi adepţi, ca urmare a propagandei creştine întreprinse de ortodocşi şi audieni. Un rol important îl aveau legăturile permanente între populaţiile situate pe ambele maluri ale Dunării şi unii misionari creştini pătrunşi în *Barbaricum*. Unul dintre aceştia a fost *Audios*. Acest mesopotamian ajuns episcop de Edessa, s-a făcut cunoscut prin atitudinea sa împotriva unei decizii a sinodului din Niceea, ceea ce a atras asupra sa mânia împăratului Constantius II (337-361 p.Chr.), care l-a exilat în Scythia Minor. Din relatările lui Epiphanius aflăm că a trecut Dunărea şi a pătruns departe în Gothia, convertind mulţi „barbari” şi întemeind mai multe mănăstiri[307]. Propovăduind „luminile credinţei”, ***Audios*** s-a remarcat printr-un deosebit talent în organizarea vieţii monahale pe baza unor reguli vrednice de admiraţie, şi nu greşim cu nimic dacă l-am considera un precursor al Sfântului Ioan Cassian, în privinţa ideilor care au stat la baza lucrării acestuia *Despre aşezămintele chinoviţilor şi despre tămăduirea celor opt păcate capitale*[308]. Urmaşii şi continuatorii săi au fost *Uranios* şi *Silvanus* în vremea cărora comunităţile audienilor au crescut şi s-au consolidat, permiţând chiar organizarea unei Biserici aparte de cea ortodoxă şi de cea arianã. Afinităţile existente însă, între cele trei biserici în organizarea eclesiastică, în liturghie şi în practica

[305] Anii 372-376; 383-392 – cf. FHDR, II, 727.
[306] Pârvan 1911, 156; Delehaye 1912, 216-221; Pippidi 1958, 246; Barnea 1968, 398.
[307] *Epiphanius*, în <FHDR> II, 173.
[308] Petschenig 1888, în <CSEL> vol. XVII, pa. I – apud. Coman 1977, 80, nota 10.

https://biblioteca-digitala.ro

cultuală, similitudinile dintre biserica ortodoxă şi cea ariană, au constituit factori importanţi ai ascensiunii creştinismului în spaţiul vest şi nord-dunărean[309].

6.2 Persecuţiile lui Athanarich din anii 369-372 p.Chr. au alungat din „Gothia" pe creştini, fără să facă vreo distincţie între arieni, ortodocşi şi audieni. Creştinismul însemna pentru căpeteniile vizigote amestecul în treburile interne ale goţilor şi Athanarich l-a tratat ca atare. După moartea celor doi urmaşi ai lui Audios, Uranios şi Silvanus, audienii au trecut în imperiu, o parte stabilindu-se la Chalcis, în Balcani şi o parte în Siria[310].

În anul 372 p.Chr., persecuţiile împotriva creştinilor de la nord de Dunăre au atins maximum de cruzime şi de intensitate. Aceste excese au provocat reacţia imperiului. O grupare a vizigoţilor, ostilă lui Athanarich, cere protecţie lui Valens care îşi adunase armatele la Dunăre. *Judex*-ul se vede silit să ceară pace şi să accepte propaganda arianismului printre supuşii săi. De altfel, Athanarich se găsea într-o situaţie disperată, pacea cu imperiul fiindu-i necesară pentru a putea para ameninţarea hunilor care, în deplasarea lor spre vest, se apropiaseră de teritoriile confederaţiei vizigote.

Răspândirea creştinismului la nord de Dunăre şi succesele obţinute de activitatea misionară a celor trei biserici creştine, au fost brusc întrerupte de evenimentele din anii 375-378 p.Chr., care au zguduit întregul spaţiu carpato-balcanic, dar nu au fost definitiv compromise.

Acest adevăr istoric a fost uimitor de bine surprins de Epiphanios în lucrarea sa *Împotriva celor optzeci de erezii* (70, 15, 4): „cu toate că s-ar părea că au fost alungaţi de acolo toţi creştinii, au rămas totuşi acolo unii oameni credincioşi. ***Căci nu poate seca izvorul credinţei!".***

[309] Zugravu 1997, 337.
[310] Patsch 1928, 58.

https://biblioteca-digitala.ro

În anul 376 p.Chr., în faţa pericolului iminent al invaziei hunilor, „partida proromană”, condusă de căpeteniile vizigote Fritigern şi Alaviv, cere împăratului Valens să li se permită vizigoţilor stabilirea în imperiu, creştinarea şi apărarea provinciilor dunărene. La acest demers a contribuit necesitatea acută de alimente a vizigoţilor cărora, în 372, Valens le închisese toate târgurile şi le blocase toate stipendiile.

Goţii lui Fritingern şi Alaviv au fost trecuţi peste Dunăre, probabil pe la Transmarisca şi Durostorum, în toamna lui 376, în grabă şi într-un număr impresionabil[311]. Şi, în vreme ce administraţia romană urma să se îngrijească de alimentarea goţilor emigraţi în provinciile dunărene, Valens continua să rămână în Orient. La nord de Dunăre, Athanarich cu triburile care-i rămăseseră credincioase se retrăgea în Caucaland, la cotul Buzăului, gonindu-i de acolo pe sarmaţi.

Evenimentele care au urmat au scos la iveală josnicia şi corupţia aparatului de stat roman. Abuzurile demnitarilor romani faţă de o populaţie până atunci liberă şi demnă, au provocat izbucnirea unei revolte de mari proporţii, situaţia luând o întorsătură care putea fatală pentru imperiu. După o victorie sub zidurile Marcianopolis-ului, în toamna anului 376, vizigoţii trec la devastarea provinciilor dunărene, permiţând pătrunderea unor noi grupuri de „barbari” în imperiu şi alimentarea continuă a răscoalei. În anii 376-377 *limes*-ul dunărean al provinciilor Scythia Minor şi Moesia Secunda se prăbuşeşte în întregime, excepţie făcând doar cetăţile puternic fortificate. În primăvara anului 377 p.Chr., o armată romană condusă de generalii Traian şi Profuturus, întărită cu trupe trimise din Occident, de către Gratian, sub comanda lui Richomer, izbuteşte să-i respingă pe „barbari” în nordul Scythiei Minor. Între Histria şi Deltă, lângă cetatea *Ad Salices* (nelocalizată), are loc o

[311] *Ammiamus Marcellinus*, XXXI, 4, în Popa-Lisseanu, <*Izvoarele istoriei românilor*>, XIII.

https://biblioteca-digitala.ro

mare bătălie cu rezultat incert. Trupele romane se retrag la Marcianopolis, în sud[312]. Dobrogea şi provinciile dunărene rămân la dispoziţia goţilor. Pentru prima oară, în Dobrogea îşi fac apariţia hoardele de huni. La Dunăre, regiuni întinse sunt pârjolite de cetele ostrogoţilor şi ale taifalilor, proaspăt sosiţi din nordul fluviului. Nu ştim pe unde au trecut, Ammianus Marcellinus relatează doar că „trecuseră fluviul, având să jefuiască locurile lipsite de apărare”[313]. Se pare însă că taifalii au folosit breşa de la Durostorum, trecând Dunărea împreună cu ostrogoţii lui Farnobius, dar au fost înfrânţi de generalul apusean Frigerid[314]. În anul 378, devastările „barbarilor” ajunseseră până sub zidurile Constantinopolului. Sub presiunea populaţiei din capitală, Valens nu a mai aşteptat ajutorul lui Gratian şi a înfruntat grosul „armatelor barbare” în apropiere de Adrianopolis. Această luptă în care aproape întreaga armată romană a fost nimicită, iar împăratul a dispărut pe câmpul de bătălie, a însemnat preludiul sfârşitului puterii romane.

În aceste împrejurări dramatice şi cu armata prinsă pe Rhin, Gratian proclamă la Sirmium, la 19 ianuarie 379, ca August al Orientului şi Illyricum-ului, pe spaniolul *Theodosius*. Acest militar valoros se distinsese în 374 p.Chr. în luptele cu sarmaţii de la Dunăre, pe vremea când era duce al Moesiei Secunde[315]. Theodosius recrutează în masă elemente germanice pe care le trimite pe frontul din Orient. Reorganizează armata pe baze naţionale, prin recrutări din rândul ţăranilor şi meseriaşilor[316]. Bun diplomat, ţinteşte asupra conflictului dintre goţii păgâni ai lui Athanarich şi cei creştini ai lui Fritigern. La 11 ianuarie 381 p.Chr. îl primeşte cu onoruri la Constantinopol pe

[312] *Ibidem*, 7.
[313] Ibidem, 9.
[314] Ibidem.
[315] Stein 1959, 122.
[316] Piganiol 1926, 211.

https://biblioteca-digitala.ro

Athanarich[317] şi, la moartea acestuia, survenită 14 zile mai târziu, îi face o înmormântare magnifică, flatând astfel orgoliul goţilor din imperiu, atrăgându-i de partea sa pe însoţitorii strălucitei căpetenii vizigote. Acestora li se acordă mari demnităţi în cadrul armatei romane. La 3 octombrie 382, Theodosius încheie pace cu goţii răsculaţi. După încheierea tratatului de pace îşi reia activitatea în teritoriile dunărene. Garnizoanele romane se reinstalează la Dunăre şi în Scythia Minor.

Încă o dată, puterea şi diplomaţia romană triumfaseră. Dar evenimentele lăsaseră în urmă teritorii pustiite, o populaţie înspăimântată şi numeroşi morţi, printre care, noi martiri creştini.

VII. Bazilica martirică de la Niculiţel

Zona arheologică a localității

7.0 În acest context cultural-istoric, al unui secol în care s-au pus fundamentele civilizaţiei creştine[318], trebuie plasată şi excepţionala descoperire a monumentului martiric din localitatea Niculiţel, judeţul Tulcea.

Situată într-o zonă deluroasă şi împădurită, localitatea Niculiţel, ca de altfel şi împrejurimile sale, depozitează numeroase vestigii istorice şi arheologice. O serie de descoperiri şi cercetări arheologice, care au fost publicate în literatura de specialitate, au introdus de mult timp Niculiţelul în circuitul ştiinţific, atrăgând atenţia forurilor ştiinţifice şi ecleziastice asupra marilor valori patrimoniale existente în aceste locuri. Vom trece în revistă câteva dintre aceste descoperiri, cu scopul

[317] Patsch 1928, 66.
[318] Zugravu 1997, 225.

https://biblioteca-digitala.ro

mărturisit de a evidenţia mediul bogat arheologic şi continuitatea istorică din zona Niculiţel.

La sfârşitul secolului al XIX-lea, comerciantul tulcean F. Weickum care se aproviziona cu vinuri din podgoria niculiţeană, a trimis Academiei din Viena următoarea inscripţie descoperită de el la Niculiţel, în anul 1880: „*… Dom … a trăit 60 de ani, Gaudentius, fiul, a trăit 18 ani, Teodora, fiica, a trăit 20 de ani, Maximina, fiica, a trăit 5 ani; prea iubita soţie, Bona, împreună cu copiii Vitales, Valentinus, Cumenius şi Cyrilla au pus (acest) epitaf soţului şi tatălui lor, care a binemeritat*”[319].

Inscripţia provine din necropola aşezării vicane, aşezare localizată în intravilanul localităţii actuale şi evidenţiază prezenţa în secolul al IV-lea p.Chr. a unei familii romanizate de greco-orientali, care continuă să folosească limbajul funerar tradiţional roman.

Existenţa la Niculiţel a unei comunităţi de greco-orientali este dovedită la începutul secolului al III-lea, şi de altarul votiv închinat lui Jupiter Dolichenus, descoperire făcută tot la sfârşitul secolului XIX, în cartierul „ ”, situat în zona de nord-vest a localităţii[320].

Dedicaţia de pe altar sună astfel: „*Lui Jupiter cel bun şi mare Dolichenus, pentru sănătatea împăratului M. Aurelius Antoninus Pius Augustus şi a Iuliei Domna, mamă a castrelor, Polydeuces fiul lui Theophilus şi Lucius Kapito şi Flavius Reginus, preoţi ai lui Jupiter Dolichenus, au împlinit făgăduinţa, cu dragă inimă, pe merit*”[321].

Altarul din Gurgoaia evidenţiază prezenţa la Niculiţel, la începutul secolului al III-lea p.Chr. a unui cult oriental, larg răspândit în lumea romană. Din secolul al IV-lea provine un stâlp milliar (*milliarium*) din

[319] Doruţiu-Boilă 1980, 250.
[320] CIL, III, 7520.
[321] ISM V, 266, Niculiţel. 249 – anii 212-217 p.Chr..

https://biblioteca-digitala.ro

timpul lui Iulian Apostatul, descoperit în apropierea localităţii[322]. Tot din secolul al IV-lea provin cărămizile romane cu ştampila Legiunii I Iovia, descoperită în construcţia bisericuţei bizantine cu plan treflat din punctul „Cetăţuia", situată în interiorul unui sistem defensiv realizat în etape succesive, din valuri de pământ[323]. Reţinem faptul că bisericuţa cu plan treflat de la Niculiţel / Cetăţuie este prima construcţie de acest tip cunoscută până în prezent (***Fig. 26***).

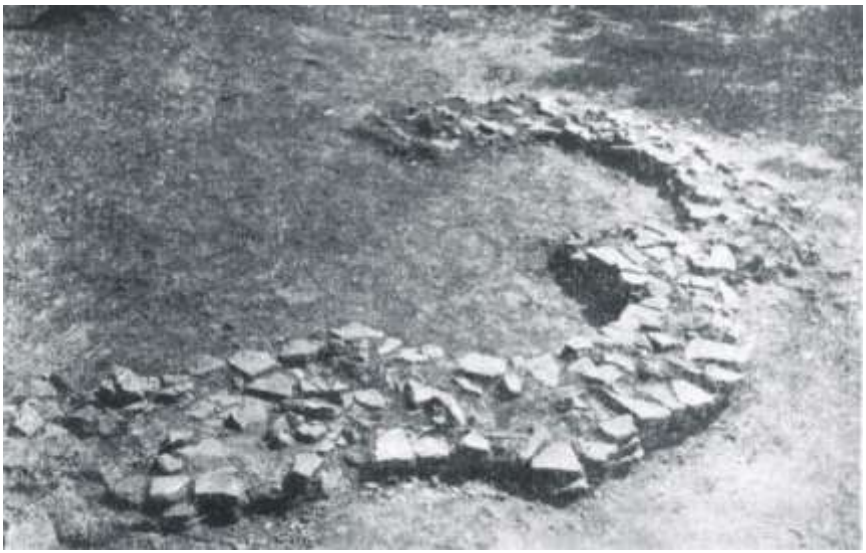

Fig. 26. *Ruinele bisericii cu plan treflat de la Niculiţel*
(apud SCIV 3 – 4/1955)
Fig. 26. Church ruins with trefoil plane in Niculiţel

Temelia sa, realizată din cărămizi romane (trei dintre ele încreştinate prin zgârierea Sfintei Cruci, singură sau în grup de trei,

[322] CIL, III, 7611; Patsch 1928, 39-40; Barnea 1968, 393.
[323] Vezi, Ştefan şi colab. 1954, 186, fig. 23.

https://biblioteca-digitala.ro

reprezentând Sfânta Treime[324]) este aşezată direct pe stâncă. Materialul arheologic descoperit (ceramică, monede) încadrează arheologic monumentul în secolele XI-XII, iar resturile unor locuinţe aflate în jurul bisericuţei, evidenţiază prezenţa unui nucleu monastic care a dăinuit la adăpostul valului de pământ până în secolul al XIV-lea[325].

În partea de sud a localităţii se află bisericuţa „Sfântul Athanasie". Cercetările arheologice efectuate în anul 1975[326] au evidenţiat o construcţie medievală din prima jumătate a secolului al XIV-lea, care, iniţial, a fost o capelă (biserică-paraclis) de curte feudală aparţinând unui feudal local, pentru ca, în secolul al XV-lea să intre în folosinţa comunităţii parohiale a aşezării, fapt confirmat de cimitirul din jurul ei[327] (***Fig. 27***). Tipul de edificiu căruia îi aparţine biserica Sfântul Athanasie este foarte vechi, regăsindu-se în aria bizantină a secolelor XII-XIV[328].

De altfel, planul cruciform alungit, compartimentarea şi organizarea spaţiului interior dominat de o cupolă centrală supraînălţată pe un tambur circular în interior şi hexagonal în exterior, de tip „lanternă"; perforat de şase ferestre, îşi găseşte cele mai apropiate analogii în prima biserică de curte voievodală de la Argeş[329].

Interesante ni se par comentariile arhitectului Moisescu referitoare la prezenţa acestui monument creştin medieval la Niculiţel, singurul, de altfel, care s-a păstrat până în prezent pe teritoriul Dobrogei.

[324] Idem 1955, fig. 28 şi 29.
[325] Ibidem, 743.
[326] Bătrâna, Bătrâna 1977, 531-552.
[327] Moisescu 2000, 364.
[328] Mijatev 1974, 105-109, fig. 128-130; 173-175, fig. 208-209.
[329] Moisescu 2000, 365.

https://biblioteca-digitala.ro

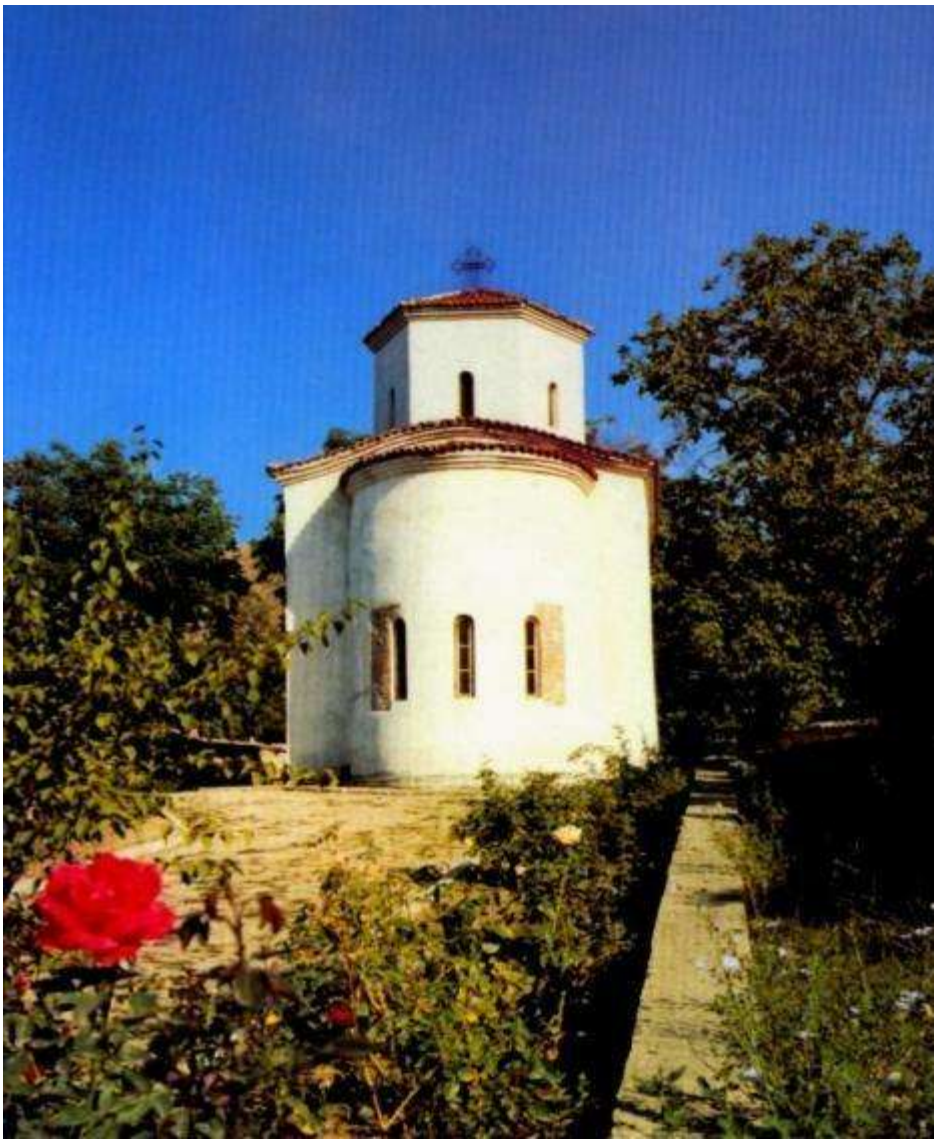

Fig. 27. *Biserica Sf. Atanasie din Niculiţel* (foto G. Dumitriu)

Fig. 27. Sf. Atanasie Church in Niculiţel, *photo by G.Dumitriu*

https://biblioteca-digitala.ro

Pornind de la faptul că la Niculiţel exista în secolul al XIV-lea o curte feudală dotată cu biserică-paraclis, domnia sa o raportează la centrul nogailor de la Isaccea – „importantă aşezare şi sediu politico-administrativ al hanului tătar, aflată în linie dreaptă la o distanţă de maximum 12 km”[330]. Inserează apoi în argumentaţie sistemul dărilor practicat de tătari prin intermediul conducătorilor locali şi trage concluzia că numai „aşa poate fi înţeleasă existenţa unei instituţii religioase ortodoxe în *Ţara Românilor* de la Dunărea de Jos, bine structurată, care îşi avea centrul la Vicina între Isaccea şi Tulcea” (*sic!*)[331].

Considerăm, că este de datoria noastră să facem cu acest prilej, câteva precizări. În conformitate cu rezultatele cercetărilor arheologice de până acum, după invazia tătară de la mijlocul secolului al XIII-lea, la Noviodunum nu mai putem vorbi de un centru politico-administrativ, iar aşezarea întemeiată, probabil de tătari, la vest şi cunoscută cu numele de *Sacdji*, este încă insuficient cunoscută[332]. Singurul izvor literar referitor la presupusul centru al nogailor din secolul al XIV-lea este Abulfida, geograf arab care menţionează, la 1331: *„(I)sacdji e un oraş în Țara Valahilor (Al Ulač) şi atârnă de Constantinopole, în al şaptelea climat. E un oraş de mărime mijlocie … aşezat într-o câmpie, aproape de locul unde Dunărea (Thona) se varsă în Marea Neagră … Cea mai mare parte dintre locuitori profesează islamismul”*[333]. În privinţa salbei de lacuri şi bălţi existente acum în zona limitrofă din nordul Niculiţelului, trebuie făcută precizarea că procesul de colmatare, început încă de la sfârşitul Antichităţii, era în plină desfăşurare, fapt care exclude ridicarea unui oraş medieval de mărimea și importanţa Vicinii, în mijlocul unei

[330] Ibidem, 364.
[331] Ibidem.
[332] Vezi, Baumann 2010, 231.
[333] Apud Brătescu 1923, 54.

https://biblioteca-digitala.ro

zone lagunare. De altfel, informaţiile despre Vicina (*Vezina*) plasează acest oraş în mijlocul unei peninsule deschise spre un platou (*sic!*)[334].

Indiferent dacă biserica „Sf. Athanasie" din Niculiţel are sau nu vreo legătură cu reşedinţa mitropoliei de la Vicina, prezenţa ei la Niculiţel relevă o continuitate spirituală greu de imaginat, dar reală.

7.1 Revenind la aşezarea romană de la Niculiţel precizăm situarea ei pe un platou care împarte actualmente localitatea aproape perfect în două, limita sa nordică fiind dată de un val de pământ ridicat în epoca romanităţii târzii[335]. La nord-vest de val, pe direcţia aşezării şi în continuarea ei, se întindea o necropolă cu tumuli aplatizaţi care flancau în vechime drumul spre Noviodunum, şi care se mai vedeau încă, în deceniul 8 al sec. XX. La aproximativ 100 m nord-vest de aşezare şi la 50 m sud-vest de necropolă a fost cercetată o *villa rustica* din perioada secolelor II-III p.Chr.[336]. Deosebit de interesante sunt vestigiile romane de la poalele dealurilor care înconjoară la est, sud şi vest satul Niculiţel. În partea de vest, în cartierul Gurgoaia, materiale aflate la suprafaţa solului documentează o fermă rurală din epoca romanităţii timpurii. Descoperirea tezaurului de denari romani republicani şi imperiali din secolele II a. Chr. - I p.Chr., relevă o tezaurizare a monedelor provocată de perioada tulbure, premergătoare includerii Dobrogei în Imperiul roman[337]. În 1973, în aceeaşi zonă a fost descoperită o statuetă de marmură reprezentându-l pe Priapus, divinitate agrestă, în ipostaza de protector al turmelor şi păstorilor[338].

---

[334] Vezi, mai recent, la Ciocîltan 2014, 17-22, argumente în favoarea ipotezei plasării Vicinei la poalele platoului vechiului castru roman Arrubium, de la Măcin, spaţiu inexistent în prezent, datorită operaţiunilor de extracţie a pietrei, din secolul trecut.

[335] Baumann 1983, 71.

[336] Ibidem, 97-107.

[337] Deculescu 1966, 577-592; cf. Vulpe 1968, 56-61, 65.

[338] Vezi Baumann 1984, 208 şi 599, fig. 3; Idem 2006, 233 și 2. 42, fig. 9a.

https://biblioteca-digitala.ro

În actuala curte a Ocolului Silvic Niculiţel, la aproximativ un kilometru sud de aşezarea romană, a fost descoperit un atelier meşteşugăresc căruia îi aparţinea un cuptor de ars material tegular. În intravilanul Niculiţel, în zona de nord-est, pe drumul Saricii, care duce spre vechea intrare în sat, dinspre Tulcea, a fost descoperit un mormânt de incineraţie pe loc, cu treaptă şi prag la nord-est, acoperit cu ţigle aşezate în două ape. Un urcior ceramic spart ritual, o mărgică şi o monedă de la Antoninus Pius, datează mormântul la jumătatea secolului II p.Chr.[339]. Prezenţa acestui mormânt izolat, la o distanţă apreciabilă de necropola aşezării vicane de la Niculiţel, punctează o fermă romană despre care vom mai avea prilejul să vorbim.

***Fig.28**. Descoperirea criptei martirice (Niculiţel, 1971; foto V.H. Baumann)*

Fig. 28 Discovery of martyr crypt (Niculiţel, 1971), *photo by V.H.Baumann*

Caracteristica situaţiei de la Niculiţel este relevată de gruparea celor patru obiective arheologice de tip *villa rustica* la poalele dealurilor

[339] Idem 1983, 73.

https://biblioteca-digitala.ro

Niculiţelului, în jurul aşezării vicane. Aflată la numai câţiva kilometri de puternica staţiune a *classicilor* de la Noviodunum, aşezarea de la Niculiţel pare să fi cunoscut o dezvoltare continuă.

Dacă ţinem seama de frumoasele dealuri, cândva complet împădurite, cu perspectiva Dunării şi de microclimatul sănătos al acestor locuri, putem intui că, cel puţin până în secolul al V-lea p.Chr., zona a avut şi funcţie recreativă pentru autorităţile militare şi civile de la Noviodunum, ca şi pentru negustorii bogaţi veniţi, mai ales din Orient, în vederea schimburilor de mărfuri ce se efectuau aici periodic, cu populaţiile nord-dunărene. Totodată, la adăpostul pădurilor şi înălţimilor, localitatea prezenta un strălucit loc de refugiu în cazul unor primejdii care nu vor întârzia să apară, începând de la finele secolului al IV-lea, odată cu pătrunderea vizi-goţilor şi degringolada produsă de răscoala acestora, dar, mai ales, în cursul primei jumătăţi a secolului al V-lea, în urma atacurilor şi pustiirilor provocate de huni.

Primele cercetări

7.2 Bogatul patrimoniu arheologic de care dispune localitatea Niculiţel a fost încununat, în 1971, prin descoperirea bazilicii martirice.

Descoperirea a avut loc în urma unor ploi torenţiale care au spălat panta puternic înclinată a terenului de la poalele dealului Piatra Roşie, într-o zonă locuită din nord-estul localităţii, în locul numit de săteni „La Plăcintă”. Din spusele localnicilor, cu câteva decenii înainte, configuraţia acestui teren era alta. Pe locul bazilicii se afla o înălţime protejată la sud-vest de o viroagă pe unde apele ploilor îşi făcuseră făgaş. Acoperirea virogii, în urma extinderii satului, a forţat apele ploilor să-şi schimbe cursul pe înălţimea respectivă, dezvelind zidăria de piatră din elevaţia

https://biblioteca-digitala.ro

bazilicii. Aflată la suprafaţa solului, aceasta a fost refolosită de săteni la construirea noilor case, iar viiturile din ultimii ani au spălat terenul, scoţând la lumină cupola criptei (***Fig. 28***). Sătenii au spart pintenul tronconic din vârful cupolei şi mici porţiuni din zidăria acesteia, deteriorând, prin alunecarea molozului, o parte a mormântului din interior.

Săpăturile arheologice s-au desfăşurat într-o zonă locuită şi la intersecţia a două artere stradale. O mare parte a monumentului se afla în interiorul gospodăriilor din vecinătatea locului de descoperire şi chiar sub locuinţe. De aceea, cercetarea arheologică a cunoscut mai multe etape şi a impus o corelare a tuturor datelor ştiinţifice, în scopul unei evaluări cât mai corecte şi mai obiective a descoperirilor din teren.

Ab initio, trebuie să evidenţiem excepţionala importanţă a acestei tulburătoare descoperiri. De aceea considerăm că, este absolut necesar să urmărim filmul desfăşurării săpăturilor arheologice în cele patru campanii arheologice: 1971, 1975, 1985, 1994.

a) În 1971 a fost conturată zona *presbyterium*-ului, sub pavimentul căruia era amplasată cripta monumentală. Săpăturile arheologice din 1971 au avut un caracter de salvare[340]. Cu ajutorul a trei secţiuni a fost investigată o suprafaţă de cca. 200 mp. Terenul a fost secţionat până la adâncimea de -3,60 m în zona criptei, a cărei monumentalitate şi poziţie în teren impuneau acest lucru.

Din punct de vedere stratigrafic, situaţia era următoarea: sub un strat vegetal superficial, de cele mai multe ori inexistent, se afla pământul viu antic, de culoare galben închis cu nuanţe brune, perforat în multe locuri de gropi moderne umplute cu gunoaiele aruncate de sătenii care şi-au ridicat casele cu pământul şi piatra scoase din locurile respective. Podeaua bazilicii a fost pardosită, în cea mai mare parte, cu

[340] Rezultatele primei campanii au fost publicate în <Pontica> 5/1972; <BMI> nr. 2/1972 şi <Dacia> XVI, NS, 1972 (vezi anexa cu bibliografia monumentului).

https://biblioteca-digitala.ro

cărămidă pătrată de 30 × 30 × 2,5 cm (***Fig. 29***). Câteva cărămizi mari, de formă rotundă, presupun existenţa unor coloane în spaţiul vertical al *presbyterium*-ului, sau reprezintă indicii asupra locului de amplasare a unor recipiente sau obiecte cu caracter cultual. Temeliile bazilicii erau înfipte în pământul viu antic, până la adâncimea de -1,50 m faţă de nivelul solului în momentul respectiv. Constructorii folosiseră piatra locală, extrasă din marginea localităţii. Sub acest strat de pământ se află *loess*-ul în care constructorii au zidit în antichitate *martyrion*-ul, o criptă martirică monumentală. La construcţia criptei a fost folosit şi calcarul cretacic adus din carierele Babadagului. După prima campanie de săpături arheologice , bazilica se detaşează ca un edificiu rectangular, cu trei nave, şi absidă ieşindă, cu o deschidere interioară de 6 m, orientată spre nord-nord-est 60^{o}. Temeliile sale au, în zona absidei, o grosime de 0,92 m, fiind construite din şiruri de pietre prinse în straturi de mortar în sistemul *opus incertum*.

Fig. 29. *Fragment din pavajul bazilicii (foto I. Miclea)*
Fig. 29. Fragment of basilica pavement, *photo by I. Miclea*

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 30. *Fragment de capitel ionic*
Fig. 30. Fragment of Ionic capital

La bază, pietrele au fost aşezate direct în pământ, în poziţie oblică sau verticală. Zidurile laterale, surprinse parţial, datorită distrugerilor survenite în epoca modernă, încadrează un spaţiu interior lat de 14,8 m. Două temelii subţiri, reprezentând aprox. ½ din grosimea zidurilor exterioare, respectiv 0,45 m, prinse organic pe lungimea de 0,30 m de partea interioară a zidurilor laterale ale absidei, delimitau nava centrală a naosului.

Distrugerea până la temelie a monumentului bazilical nu ne permite, decât să presupunem coloane, în continuarea celor doi pilaştri ai absidei, care delimitau navele laterale de nava centrală.

Fig. 31. *Bazilica de la Niculiţel, săpături 1971 (foto M. Matarangă*
Fig. 31. Basilica in Niculiţel, excavations 1971, *photo by M.Matarangă*

https://biblioteca-digitala.ro

Descoperirea unui fragment de capitel ionic din calcar – ornamentat cu o semipalmetă cu trei braţe, chiar pe pilastrul răsăritean al absidei, pare să vină în sprijinul celor afirmate mai sus (***Fig.30***). Mărimea absidei, grosimea zidurilor şi lăţimea naosului, presupun o construcţie de mari dimensiuni.

7.2 Elementul cel mai interesant al acestui edificiu îl constituie cripta, ea însăşi un monument a cărei valoare istorică depăşeşte cu mult graniţele fostei provincii romane Scythia Minor (***Fig.31; Pl.9***). Cripta a fost construită direct în loess, sub forma unui cub cu planul uşor trapezoidal, cu baza mare de 3,70 m, sub absidă, baza mică de 3,40 m, spre interiorul bazilicii şi latura de 3,50 m. Pereţii criptei sunt de 2,25 – 2,30 m înălţime faţă de nivelul de construcţie.

Fig. 32. *Cripta, înainte de deblocarea intrării*
(foto M. Matarangă)
Fig. 32. Crypt before clearing the entry, *photo by M.Matarangă*

https://biblioteca-digitala.ro

Cripta este acoperită de o cupolă semisferică, cu diametrul de 3 m, uşor alungită în dreptul intrării situate la sud-vest. Cupola a fost construită din şiruri de cărămizi aşezate pe cant, în alternanţă cu straturi groase de mortar rostuite. Pe mijlocul cupolei, vârful tronconic, distrus de săteni cu ocazia descoperirii criptei, se ridica până la nivelul pardoselii, pentru a indica centrul altarului (*prestolul*). Pe toate laturile, zidurile criptei se prelungesc prin timpane semicirculare. Deasupra intrării în criptă, timpanul a fost găsit uşor avariat din antichitate, pietrele căzute aflându-se în pământul umblat din faţa intrării în criptă. Intrarea în cripta martirică este situată la sud-vest; este dreptunghiulară, lintoul şi ancadramentele fiind realizate din blocuri masive de calcar cretacic, lucrate cu şpiţul. În momentul descoperirii, intrarea era perfect blocată şi tencuită (***Fig. 32***). O platformă construită din pietre şi fragmente de cărămidă, legate cu mortar, formau o pantă care cobora din dreptul intrării până pe nivelul de construcţie al criptei.

Pământul din faţa intrării era răscolit; un gen de „puţ” cu deschiderea ovală a fost surprins în săpătură şi marcat în profilul secţiunii arheologice până aproape de nivelul pardoselii de cărămidă al bazilicii.

În momentul deschiderii criptei s-a observat că spaţiul intrării fusese zidit cu cărămizi identice celor folosite în construcţia cupolei, aşezate orizontal între straturi groase de mortar. Intrarea propriu-zisă era astupată cu o lespede de calcar cretacic, împănată pe margini cu pietricele şi fragmente de cărămidă, şi prinsă în blocurile laterale cu patru sigilii de fier introduse în plumb (***Fig. 33***).

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 33. *Intrarea în criptă după îndepărtarea zidăriei de cărămidă (foto V.H.Baumann)*

Fig. 33. Crypt entrance after removing the brickwork, *photo by V.H.Baumann*

Lespedea (1,17 × 0,69 × 0,12 m) era aşezată în poziţie verticală şi se sprijinea în partea de jos pe treapta unui prag din calcar cretacic, prins în mortar. Spaţiul intrării în criptă este uşor dreptunghiular, având 0,79 m înălţime şi o deschidere de 0,69 m. Camera mortuară, pardosită cu trei lespezi mari de calcar cretacic, se află cu aproape 0,90 m deasupra nivelului de construcţie al criptei. Pardoseala are forma unui pătrat, uşor

https://biblioteca-digitala.ro

neregulat, cu suprafaţa de 5,44 mp (2,30 × 2,37 m). Pereţii camerei au un aspect semicircular, datorat construirii bolţii de cărămidă; cele patru arce rezultate situându-se în cele patru colţuri ale încăperii. Pereţii interiori au fost tencuiţi cu var şi nisip, iar arcadele au fost pictate cu două benzi late de 0,06 m: una roşie, în continuarea zidăriei de cărămidă, cealaltă albă, spre interior.

Pe pardoseala de lespezi a încăperii a fost construită o raclă funerară din scânduri subţiri de brad de 0,015 m grosime. Forma lăzii evidenţiază un sistem constructiv mai rar întâlnit în practica rituală creştină, rezultat din îmbinarea scândurilor prin „cozi de rândunică". Colţurile raclei au fost prinse în colţari de tablă de aramă bătută în ţinte; alte plăcuţe de aramă, prinse în ţinte se aflau pe mijlocul fiecărei laturi. În dreptul intrării şi în partea opusă a acesteia, „capacul" raclei prezenta la capete două frontoane triunghiulare şi era alcătuit din patru scânduri aşezate longitudinal şi prinse de cele două frontoane prin cuie de lemn. La exterior, scândurile raclei şi frontoanele erau decorate, prin apăsare, cu linii dispuse în reţeaua romboidală. Lada mortuară a servit ca mormânt colectiv unui număr de patru martiri ale căror oseminte, aşezate direct pe pardoseala de piatră a încăperii[341], erau prost conservate şi suferiseră de pe urma molozului desprins din spărturile realizate de săteni în cupola criptei. Îşi păstraseră însă, ordinea anatomică, ceea ce evidenţia, din primul moment, o înhumare directă în poziţie orizontală, pe spate, cu picioarele înainte.

[341] Lateralele raclei se sprijineau pe două scânduri lungi aflate la bază, pe pardoseală, cu care se îmbinau prin „cozi de rândunică"

https://biblioteca-digitala.ro

1

2

Fig. 34. *Sicriul colectiv al celor patru martiri de la Niculiţel*
(foto M. Matarangă)
Fig. 34. Collective coffin of the four martyrs in Niculiţel, *photo by M. Matarangă*

https://biblioteca-digitala.ro

Numai două din cele patru schelete se aflau într-o stare mai bună de conservare. Se remarca lipsa totală a elementelor vestimentare (***Fig. 34/2***).

În partea superioară a pereţilor, din dreapta şi din stânga raclei, se găsesc două inscripţii scrise cu litere greceşti incizate în tencuiala crudă şi vopsite cu roşu (***Fig. 35/1-2***). Pe peretele din stânga, sub monograma lui Hristos, reprezentată sub forma crucii simple cu **P** prins de partea superioară a hastei verticale, stă scris: ☩ **μαρτύρες Χριστοϋ** (= „martirii lui Hristos"). Pe peretele din dreapta, sub o cruce asemănătoare, dar mai mare, sunt scrise numele celor patru martiri ale căror oseminte se aflau în racla martirică: **μαρτύρες Ζώικος, Ἄτταλος, Καμάσις, Φίλιππος** („martirii Zotikos, Attalos, Kamasis, Philippos").

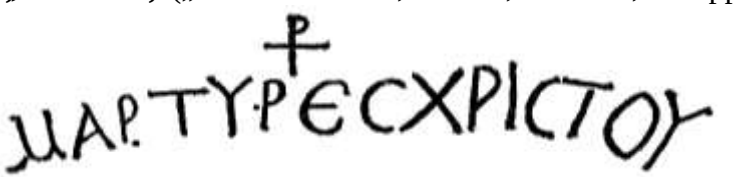

1

https://biblioteca-digitala.ro

2

Fig. 35. *Inscripţiile din cripta martirică de la Niculiţel (foto M. Matarangă)*

Fig. 35. Inscriptions from Niculiţel martyr crypt, *photo by M. Matarangă*

Se observă poziţia înclinată a celor două inscripţii, dată de spaţiul semicircular al pereţilor, remarcându-se formele lunare ale literelor **Є** (= *epsilon*) şi **C** (= *sigma*) şi, mai ales, caracterele cvasi-cursive ale literelor **M** (= *my*), **Λ** (= *lambda*), **A** (= *alpha*) şi **Ω** (= *omega*) (***Fig. 35***).

Cercetările din 1971 ridicau trei probleme la care trebuia să se răspundă: 1. momentul construirii edificiului paleocreştin şi raportul

https://biblioteca-digitala.ro

cronologic dintre bazilică şi criptă; 2. data la care a avut loc martiriul sau martiriile celor patru; 3. raportul cronologic dintre momentul martiriului, construirea criptei şi a bazilicii.

În privinţa încadrării cronologice a edificiului bazilical au trebuit coroborate mai multe elemente. Nefiind cunoscut încă planul monumentului, ci doar intuit tipul de bazilică trinavat, întâlnit la numeroase bazilici de pe teritoriul Dobrogei în cursul secolelor IV-VI p.Chr.[342], s-a luat în consideraţie sistemul de construcţie, folosirea mortarului de var în combinaţie cu cărămida pisată, dar şi acesta este folosit până la sfârşitul Antichităţii. Cărămida romană de pe pardoseală este specifică secolului al IV-lea, dar a fost refolosită. Fragmentul de capitel ionic indică o etapă mai timpurie, eventual secolul al III-lea, dar putea fi refolosit ca material de construcţie. Cantitatea relativ mare de sticlă spartă şi fragmentele ceramice găsite pe pardoseala bazilicii ca şi în umplutura „puţului" din faţa criptei sunt caracteristice de asemenea, perioadei secolelor IV-VI p.Chr.[343]. Doar prezenţa ceramicii autohtone lucrată cu mâna, de epocă romană, putea restrânge această cronologie numai la secolul al IV-lea p.Chr.

Apărea însă evident că, între bazilică şi criptă exista o unitate perfectă. Folosirea aceloraşi materiale în cadrul unui sistem constructiv unitar, presupune construirea lor la aceeaşi dată, sau la momente foarte apropiate în timp. Stratigrafic se observa aceeaşi unitate perfectă între bazilică şi criptă. Baza zidului absidei corespunde înălţimii maxime a pereţilor criptei între acrotere, reflectând o concepţie unitară, în care elementele componente se corelează între ele în raporturi prestabilite.

Analiza inscripţiilor de pe pereţii *martyrium*-ului, ca şi maniera folosirii şi decorării spaţiului interior, prin crearea unor pereţi

[342] Vezi, Barnea 1979; Sâmpetru 1994, 79-96; Lungu 2002, passim.
[343] Vezi, Baumann 1972, în <Pontica> 5, fig. 3 şi <BMI>, nr. 2/1972, 25, fig. 16.

https://biblioteca-digitala.ro

semicirculari, este specifică catacombelor paleocreştine, ca de altfel şi decorarea marginilor arcadelor cu benzi colorate care uneori aveau doar rolul de a mărginii spaţiul semicircular[344].

După Testini, crucea monogramată = *Croce monogrammatica*, în forma incizată pe pereţii criptei niculiţene este întâlnită din a doua jumătate a secolului al IV-lea şi nu depăşeşte secolul al V-lea p.Chr.[345]. Descoperirea opaiţului din Tomis, cu cele trei cruci pe bază, similare celor din cripta niculiţeană, într-un mormânt de la mijlocul sec. III p.Chr., coboară însă, cu un secol datarea făcută de Testini[346]. Scrierea este, însă, specifică secolelor IV-V p.Chr., găsindu-şi analogii şi pe teritoriul Scythiei Minor în epigrafele creştine din secolul V p.Chr. de la Callatis şi Tomis[347].

Asemănări până la identitate întâlnim în Italia în sec. IV, în catacombele iudeilor din Roma pe un fragment de marmură cu inscripţie funerară şi pe două fragmente ale unei inscripţii creştine din cimitirul Sf. Callist, din imediata vecinătate a criptei Caneforilor[348].

De asemenea, inscripţiile din cripta martirică de la Niculiţel îşi găsesc analogii în *Cronica alexandrina*, concepută şi scrisă pe papirus la sfârşitul secolului al IV-lea[349].

Moneda corodată găsită sub pragul intrării în criptă a fost încadrată de Octavian Iliescu printre emisiunile monetare din a doua jumătate a secolului al IV-lea; Gh. Poenaru-Bordea o introduce printre

---

[344] Vezi, Marucchi 1923, 283 – *Cim. di Callisto* – sec. III p.Chr.;303 – *Cim. dei Santi Pietro e Marcellino* – începutul sec. IV p.Chr.; 318 - *Cim. di Domitilla* – sec. IV p.Chr.; Bellucci 1934, nr. 1-2.

[345] Testini 1980, 355-356.

[346] Vezi, supra, p.43, Fig.3/9.

[347] Barnea 1957, 284, fig. 7 – inscripţia juristului Simplicius de la Callatis; <Din istoria Dobrogei>, vol. II, 462 şi 521, fig. 29; Stoian 1963, 217, pl. 72, fig. 1 – inscripţia lui Timotheus din Tomis.

[348] Frey 1928, 296, II; Fonari 1927, 21-23.

[349] Cf. Cabrol, Leclercq 1914, col. 1547-1553, cu reproduceri din papirus.

https://biblioteca-digitala.ro

emisiunile de tip **CONCORDIA AVG** sau **AVGG**, cu cruce pe revers, din perioada anilor 395-408 p.Chr.

Astfel, mărturiile arheologice de care dispuneam, după campania arheologică din 1971, plasau construcţia bazilicii şi a criptei martirice la sfârşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al V-lea p.Chr.

7.3 Cine sunt martirii de la Niculiţel? Personal, identificasem la acea dată numai pe unul din cei patru martiri din cripta niculiţeană, şi anume pe *Philippos*, executat la Noviodunum la 4 iunie şi menţionat în Martirologiul Hieronymian[350]. Importanţa descoperirii şi gravitatea unor erori de interpretare care ar fi putut interveni în acele momente au provocat intervenţia promptă a unor binecunoscuţi specialişti români din domeniul istoriei şi arheologiei creştine. În *Analecta Bollandiana*[351], Petre Ş. Năsturel, aflat în străinătate, publică articolul „Quatre martyrs de Noviodunum (Scythie Mineure)", I. Barnea publică în <SCIV>[352] articolul „Un martyrium descoperit la Niculiţel (jud. Tulcea)", iar în revista <BOR>[353] articolul „Martyrionul de la Niculiţel".

În realitate, cei patru martiri erau cunoscuţi în Martirologiul Hieronymian şi, aşa cum preciza P.Ş. Năsturel, „inscripţia descoperită recent în România ne permite, în sfârşit, să garantăm atribuirea celor patru martiri la Noviodunum, la 4 iunie …".

Cu unele deosebiri, de la un text la altul, ei apar în fiecare din manuscrisele acestui martirologiu. „Dintre acestea – precizează I. Barnea – cele mai elocvente par variantele celor două manuscrise cunoscute sub numele de *Codex Bernensis* (289) şi *Codex Epiternacensis* (Paris, lat. 10837)". Astfel, în primul, se menţionează „PRID . NO. IUN. NIVIDUNO CIVITATE ZOTICI, ATTALI,

[350] Vezi, în acest sens, Delehaye 1912, 273 şi Zeiller 1912, 119.
[351] Năsturel 1973, 5-8.
[352] Barnea 1973, 126.
[353] Barnea 1973, 218-228.

https://biblioteca-digitala.ro

EUTICI, CAMASI … VIII ID. IUN.”. În cel de-al doilea manuscris, cei patru martiri, „datorită repetărilor de nume şi a confuziilor datorate greşelilor de copişti” sunt plasaţi ba în Africa, ba la Ninive, descoperirea de la Niculiţel înlăturând definitiv aceste confuzii.

Şi pentru P.Ş.Năsturel, textul Martirologiului Hieronymian, aşa cum „se citeşte în … B (Bennensis), W (Wissenburgensis) şi S (Senonensis) la data de 4 iunie (*pridie nonas iunii*)” este: **„Nividuno civitate Zotici Attali Eutici Camasi …”.**

Aşadar, martiriul celor patru sfinţi mucenici a avut loc la Noviodunum, la 4 iunie. Dar în care an?, se întreabă P.Ş. Năsturel şi răspunsul era „*Question insoluble*”, deoarece documentele hagiografice nu precizează anul. Problema datei la care a avut loc martiriul a creat de la început două opinii diferite în rândul istoricilor şi arheologilor. Una din aceste opinii aparţinea profesorului I. Barnea şi pr. prof. I. Rămureanu[354]. Fiind bazată pe autoritatea ştiinţifică a celor doi istorici români, şi-au însuşit-o dogmatic mulţi dintre istoricii bisericii ortodoxe române. Exprimată încă din 1973 de I. Barnea, această opinie pornea de la ideea că: „cei patru martiri de la Noviodunum, împreună cu ceilalţi 25 tovarăşi ai lor, menţionaţi numai de *Martirologium Hieronymianum* au fost martirizaţi cel mai probabil în timpul lui Diocletian din anii 303-304 sau al lui Liciniu din anii 319-320, de când datează majoritatea martirilor de la Dunărea de Jos”. Ideea fusese postulată, în deceniul şase al sec. XX, în vol. I din *Istoria Bisericii Române*[355], când cercetările din domeniul arheologiei creştine erau abia la început. Nu se poate să nu remarcăm, că această opinie avea în vedere numai fenomenul marilor persecuţii religioase, despre care am vorbit într-un capitol anterior.

[354] Rămureanu 1973, 464-471.
[355] Vezi, Moisescu şi colab. 1957, 48-49.

https://biblioteca-digitala.ro

Cea de-a doua opinie se referă la martirizarea târzie a celor patru, având ca punct de plecare observaţiile arheologice desprinse din cercetarea întregului ansamblu monumental de la Niculiţel şi concluziile rezultate din expertiza antropologică efectuată pe osemintele martirilor.

Bazat numai pe rezultatele primelor cercetări arheologice din toamna anului 1971, dr. Petre Diaconu, în sesiunea ştiinţifică a Muzeului Naţional de Istorie şi Arheologie Constanţa, din noiembrie 1971, unde am prezentat aceste rezultate, a avansat ideea martirizării mucenicilor de la Niculiţel la nord de Dunăre, în timpul persecuţiilor anticreştine ale lui Athanarich.

Această ipoteză şi-a susţinut-o doi ani mai târziu în articolul „Despre data pătimirii lui Zotikos, Attalos, Kamasis şi Philippos", apărut în revista <SCIV> 1973, t. 24, 4, 633-641. După efectuarea expertizei antropologice, am îmbrăţişat această opinie, considerând-o ipoteză de lucru: „Să ne îndreptăm privirea spre lumea barbară de dincolo de Dunăre"[356].

7.4 În 1972, când am făcut această declaraţie, dispuneam de un raport scris al doctorului Dardu Nicolăescu-Plopuşor, care executase la faţa locului expertiza pe oseminte, împreună cu Wanda Wolski. Scrisesem atunci următoarele:

„În linii generale, expertiza antropologică a stabilit că scheletele au aparţinut unor bărbaţi, primii trei, de la dreapta spre stânga, în jurul vârstei de 50 de ani, ultimul din stânga nedepăşind vârsta de 35 ani. *Cele patru schelete şi-au păstrat raporturile anatomice, ceea ce indică o înmormântare primară*, cu unele deranjamente care nu pot fi puse pe seama cercetării, fotografierii şi înregistrării recente a oaselor, ci sunt o dovadă concludentă asupra deranjării lor din antichitate, după

356 Baumann 1972, 26; vezi *idem*, în revista <Dacia>, N.S., t. 16, 1972, 189-202.

https://biblioteca-digitala.ro

degradarea părţilor moi, când mormântul a fost deschis înainte de blocarea intrării în criptă. *Cu toată starea proastă de conservare a osemintelor, nu se observă urme de violenţă* (amputări, tăieturi, torturi fizice traumatizante) care să fi provocat decesul. În schimb, toate scheletele prezintă reacţii de osteoporoză şi osteofitoză, de tipul tulburărilor tahice metabolice carenţiale îndelungate, ce pot fi explicate printr-un *mod de viaţă ascetic*. Observaţiile făcute la nivelul oaselor membrelor inferioare atestă, chiar şi în lipsa craniilor complet distruse, *originea orientală a celor patru martiri"*.

Aşadar, rezultatele expertizei antropologice evidenţiau un şir de concluzii primare, dar nu se pronunţau asupra modului în care a survenit martirajul.

Poziţia anatomică a osemintelor excludea, din punct de vedere antropologic, de la început, ipoteza reînhumării. În acest caz, o înhumare directă care s-ar fi produs la începutul secolului al IV-lea, presupune o construcţie premergătoare criptei. *Or, cripta a fost construită direct în loess, la o dată foarte apropiată de ridicarea bazilicii* şi, în afară de pământul umblat din dreptul intrării, nu exista nici o urmă care să probeze, în locul respectiv, o construcţie mai veche. Lipsa elementelor care să ateste urmele unei morţi violente excludea, de asemenea, posibilitatea identificării martirilor din cripta niculiţeană cu cei decapitaţi la Noviodunum şi Tomis în timpul lui Licinius. ***Dacă bazilica şi cripta au fost construite la finele secolului IV, martirajul trebuie să fi survenit la o dată apropiată*** [357].

Cu ocazia analizei făcute pe osemintele descoperite de prof. I. Barnea în cripta bazilicii „simple" de la Tropaeum Traiani, împreună cu N. Miriţoiu, dr. D. Nicolăescu-Plopuşor „neavând alt material de comparaţie decât cripta cu martiri descoperită la Niculiţel", aduce noi

[357] Baumann 1972, 26.

https://biblioteca-digitala.ro

elemente şi face câteva precizări importante la cele scrise în 1972[358]. Citǎm, la paginile 203-204, din articol: „… *în general poziţia membrelor inferioare (coapsă şi gambă) păstrează raporturile anatomice. În favoarea concluziei că avem de-a face cu o depunere primară şi unică a defuncţilor în criptă pledează poziţia şi direcţia normală a coastelor scheletului S1 (situat în partea dreaptă faţă de intrarea în criptă), femurele în raport anatomic cu tibiile şi nederanjate din articulaţia coxofemurală, iar bazinul din articulaţia cu sacrumul la S2, iar pentru S3 capetele femurale nederanjate din articulaţie. La S2 în general coloana vertebrală se află în suită anatomică, cu mici deranjări laterale ale vertebrelor, iar prezenţa atlasului infirmă ipoteza decapitării. Toate acestea arată că nu este vorba de o depunere posterioară perioadei de degradare a părţilor moi. Chiar şi în cazul că am admite o îmbălsămare sumară, deşi într-o asemenea situaţie osemintele s-ar fi conservat şi nu ar fi ajuns în starea pulverulentă în care au fost descoperite, nu puteau fi păstrate nederanjate unele raporturi anatomice ca cele privind coloana vertebrală şi coastele în timpul unui transport de mai lungă durată de la locul martirizării şi până la Niculiţel, unde să fi fost depuşi după construirea criptei … În vreme ce laturile raclei de lemn în care au fost depuse corpurile martirilor sunt foarte bine păstrate (chiar şi baza lor de susţinere pe podea), nu se poate explica distrugerea fundului raclei datorită alcalinităţii pietrelor calcaroase din care era construită podeaua … presupunem că evenimentele s-au desfăşurat în următoarea succesiune: într-un prim timp a fost amenajată în grabă o înmormântare primară şi ulterior, la o dată convenabilă, mormântul a fost deschis, împrejmuit numai lateral cu scânduri care să ţină loc de coştiug, acoperit cu un capac constituit din două frontoane unite prin patru scânduri longitudinale şi abia apoi urmând constituirea propriu-zisă a criptei.*

[358] Miriţoiu, Nicolăescu-Plopşor 1978, 189-210.

https://biblioteca-digitala.ro

Deşi starea pulverulentă a osemintelor nu a permis observaţii cu privire la existenţa unor urme certe de violenţă, unele situaţii puse în evidenţă la S1 şi S2 care păstrează cel mai bine unele raporturi anatomice nederanjate ce dovedesc depunerea primară şi unică, atestă indirect martirizarea. Astfel, la S1 capul radial cu tuberozitatea radială a radiusului stâng se află lângă diafiza femurului stâng, intern, la 1/3 sale mijlocii în poziţie inversată privind spre articulaţia genunchiului …

Singura explicaţie posibilă şi plauzibilă este martirizarea şi depunerea cel puţin în cazul lui S2 a antebraţelor cu palmele îndreptate spre craniu, iar deasupra lor aşezarea corpului martirului *… mai menţionăm că la data decesului, martirii de la Niculiţel aveau grupe de vârste diferite: 45-55 ani S1, 50-55 ani S2, 40-45 ani S3, iar S4 nu depăşea 35 ani. De asemenea şi staturile (determinate numai la primii trei) de 1,69 m, 1,75 m şi respectiv 1,62 m(?) sunt diferite. Toţi patru, chiar şi cel mai tânăr, prezentau tulburări metabolice de tip carenţial, un grad de pneumatizare şi osteoporoză marcată. La nivelul gambei şi piciorului au fost puse în evidenţă la toate scheletele prezenţa unor <faţete orientale> asociate cu o prelungire de aspect articular pe colul astragalului şi o uşoară deviere a acestuia (situaţie mai slab exprimată doar la S4) ceea ce sugerează o origine comună ca grup de populaţie a celor patru defuncţi*”.

Rezumând cele de mai sus, putem spune că elementele noi aduse expertizei antropologice din 1972 și precizate după intervenţia din 1978 de la Tropaeum Traiani erau următoarele: 1. corpurile martirilor au fost depuse direct pe pardoseala de calcar a criptei, înainte de a interveni procesul de degradare a părţilor moi; 2. nu poate fi vorba de un transport de lungă durată de la presupusul loc al martiriului până la locul înhumării, iar starea pulverulentă a osemintelor exclude ipoteza îmbălsămării; 3. chiar

https://biblioteca-digitala.ro

dacă prezenţa atlasului infirmă ipoteza decapitării ***o serie de observaţii la nivelul membrelor inferioare şi al antebraţelor, atestă tortura şi deci, indirect, martirizarea;*** 4. cei patru martiri prezentau vârste şi staturi diferite, dar aveau probabil o origine comună ca grup etnic.

Scenariul propus de autorii articolului cu privire la depunerea martirilor (I amenajată în grabă o înmormântare primară; II deschiderea mormântului pentru a fi inclus într-o raclă simbolică; III construirea propriu-zisă a criptei) nu putea fi luat decât parţial în consideraţie, întrucât nu ţinea seama de noile descoperiri făcute în anii 1973-1975.

Noi descoperiri

b) Atât observaţiile arheologice din toamna anului 1971 cât şi cele antropologice din anul 1972 evidenţiau că starea proastă de conservare a osemintelor nu putea fi explicată prin alcalinitatea deosebită a mediului, provocată de prezenţa lespezilor din calcar cretacic. Totodată, nivelul ridicat al camerei mortuare, interspaţiile dintre lespezile pardoselii, ca şi tencuiala îngrijită a pragului de la intrare, presupuneau existenţa unui nivel inferior.

În 1973 a fost deblocată intrarea „subterană", prin îndepărtarea unui bloc de calcar (***Fig. 33***), prag cu trepte, sub care, într-o mică porţiune de arsură pe mortar, se afla o monedă, deteriorată prin ardere[359]. Pragul susținea două lespezi de calcar: una tencuită în exterior (***Fig. 36/1***), sub care se afla cea de a doua, cu o inscripţie în limba greacă, dispusă pe trei rânduri, cu litere săpate în piatră şi vopsite cu aceeaşi culoare roşie ca şi inscripţiilor de pe pereţii criptei: „**ωδε κ ω / ώ / ύρ** "[360] (***Fig. 36/2***).

[359] Moneda corodată găsită sub pragul intrării în criptă a fost încadrată de Octavian Iliescu printre emisiunile monetare din a doua jumătate a secolului al IV-lea; Gh. Poenaru-Bordea o introduce printre emisiunile de tip CONCORDIA AVG sau AVGG, cu cruce pe revers, din perioada anilor 395-408 p.Chr.

[360] Baumann 1977, 256, pl. I/4.

https://biblioteca-digitala.ro

Inscripţia, în traducere literară *„**Aici şi dincolo (se află) sângele martirilor”***, a fost descifrată de Alexandra Ştefan de la Institutul Arheologic Bucureşti, căreia îi aparţine şi argumentarea de mai jos, cu notele respective, pentru care îi rămân îndatorat.

În rândul 1, κ pentru και reprezintă o formă târzie atestată în Dobrogea din vremea lui Marcus Aurelius la Tomis[361]. Adverbul ωδε κ ω , cu sens de loc, a fost tradus prin expresia „aici şi acolo (dincolo)”[362]. Cuvântul ώ - ωρος, întâlnit pentru întâia oară la Homer[363] cu sensul de „sângele zeilor”, element celest, etern, care curge prin vinele zeilor, capătă prin extensiune la Eschil[364], sensul de „sânge”.

Inscripţia de la Niculiţel foloseşte cuvântul ώ pentru a desemna „sângele celor ridicaţi în ceruri”. **Pentru prima dată, în vocabularul paleocreştin, la Niculiţel martirii sunt consideraţi sfinţi.** În această calitate, ei devin „coloanele care ridică spre cer comunitatea creştină”[365].

1

[361] Cf. Stoian 1962, 159.
[362] Cf. *Antologia palatina*, V, 128 – *Automedon Epigrammaticus* (sec. I p.Chr.).
[363] Homer, *Iliada*, V, 340.
[364] Eschil, *Agamemnon*, 1480.
[365] Câteia 2000-2001, 529; – apud Moretta 1994, 90.

https://biblioteca-digitala.ro

2

Fig. 36. *Intrarea în spaţiul inferior al criptei, cu inscripţia martirică*

Fig. 36. Clearing of entrance into the lower area of the crypt, photo by V.H.Baumann

Prezenţa acestei inscripţii, marcând intrarea în zona „subterană" a criptei, evidenţia alţi martiri, distincţi faţă de cei patru cunoscuţi. Nivelul inferior al criptei s-a dovedit a fi compartimentat în două, prin dispunerea pe cant a două dale de calcar, care aveau şi scopul de a susţine dalajul nivelului superior, fapt documentat şi de prezenţa unui pilastru de colţ situat în spatele încăperii din dreapta intrării (α). Pereţii încăperilor „subterane" fac corp comun cu cei ai camerei mortuare de deasupra, dar sunt căptuşiţi cu dale de calcar pentru a permite aşezarea lespezilor (***Fig. 40***). Nivelul „subteran" este pavat cu plăci de cărămidă pătrată, prinsă în mortar. Noile descoperiri documentau o construcţie concepută de la început cu două niveluri (***Fig. 38***).

https://biblioteca-digitala.ro

La deschiderea intrării în zona inferioară a criptei, cele două compartimente erau pe jumătate pline cu pământ negru-clisos, cu aglomerări mari spre spate, unde pământul avea nuanţe de galben. Chiar în dreptul intrării, în încăperea din dreapta (α) era depus un vas globular, oală ceramică cu două toarte prinse de buză şi cu baza rotunjită. La 0,63 m spre interior, la poalele grămezii de pământ, se afla un castron tronconic din ceramică cenuşie. Castronul este caracteristic ceramicii de factură locală lucrată la roată, din secolul al IV-lea p.Chr.

Întâlnit în zona cetăţilor dunărene până în sec. al V-lea[366], este după părerea noastră un derivat al castronului cenuşiu întrebuinţat de autohtonii din teritoriile extracarpatice până în secolul al IV-lea p.Chr. Vasul globular, ars la roşu, cu fundul rotunjit şi pereţii rezonanţi, face parte din ceramica întâlnită în provinciile orientale ale imperiului, în cursul secolelor V-VI p.Chr.[367].

Cele două recipiente erau nefolosite în momentul depunerii lor, probabil ca ofrandă, sau cu scopul de a simula ritualul aşezării în urne a unor resturi cinerare (***Fig. 37***). Uneori, în morminte se lăsau şi substanţe atizante, pentru purificarea locului de emanaţiile cadavrelor[368]. În orice caz, urmele de mortar aflate la data descoperirii, pe buza castronului, sunt o dovadă a depunerii acestuia în „subsolul" criptei în momentul astupării intrării.

Reluarea cercetărilor arheologice în 1975 s-a făcut prin golirea celor două compartimente de la nivelul inferior al criptei, de unde a fost scoasă o mare cantitate de pământ, care a fost apoi cernută. Au fost astfel, recuperate 110 frag-mente de oase, mărunte şi prost conservate, unele cu urme de arsură[369], care au fost trimise doctorului D. Nicolăescu-Plopşor, la Cabinetul de Antropologie al Academiei.

[366] Vezi, Tudor 1953, 702, fig. 71 şi 72.
[367] Robinson 1959, M-374.
[368] Cf. Marucchi 1923, 109.
[369] Vezi Baumann 1977, 247.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 37. *Vase depuse ritual în spaţiul inferior al criptei*
Fig. 37. Ceramic pots deposited as ritual in the lower area of the crypt

Fig. 38*. Intrarea în cripta martirică (foto I. Miclea)*
Fig. 38. Martyr crypt entrance, August 1975, *photo by I.Miclea*

https://biblioteca-digitala.ro

Expertiza a stabilit *apartenenţa osemintelor unui număr de doi bărbaţi (după vertebrele coccigiene şi după valorile dimensionale ale fragmentelor craniene, precum şi ale celorlalte fragmente de oase: tarsiene şi falange), de vârste apropiate (45-55 ani, după reacţiile hiperostatice, uzura craniului, osteoporoză etc.). Prezenţa a două falange de la acelaşi deget în ambele grămezi de pământ, presupunea o reînhumare, prin transportarea pământului din alt loc.*

Prezenţa acestor micro-oseminte din „subsolul" criptei, marcau momentul unui martiriu diferit faţă de cel suferit de martirii Zotikos, Attalos, Kamasis şi Philippos. Descoperirea fragmentelor osoase cu urme de arsură şi contextul arheologic destul de ciudat la care erau raportate, evidenţiau resturile unor martiri mult mai vechi decât a celor patru atestaţi epigrafic şi hagiografic la Noviodunum. Numele celor doi martiri, care suferiseră moarte martirică prin ardere pe rug[370], erau necunoscute creştinilor la data construirii *martyrion*-ului.

După golirea încăperilor „subterane", a fost încheiată şi cercetarea unui „puţ" oval, situat în dreptul intrării în criptă. S-a constatat că avea un diametru de 1,55/1,80 m, iar adâncimea sa, de sub pavimentul bazilicii şi până la nivelul de construcţie a criptei, era de 3,60 m. Materialul arheologic recoltat din umplutura „puţului" aparţine în totalitate perioadei de la sfârşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al V-lea p.Chr., iar moneda de la împăratul Theodosius I (408-423 p.Chr.), descoperită la adâncimea de -3,20 m, aproape de baza „puţului", relevă o folosire a acestuia în prima jumătate a secolului al V-lea p.Chr.

În *Acta Musei Napocensis* nr. 14/1977 am menţionat că „puţul" a fost realizat cu ocazia unei refaceri a bazilicii în cursul secolului al V-lea p.Chr., moment marcat de aşezarea celui de-al doilea vas în

[370] Din păcate, după decesul nefericit al doctorului D. Nicolăescu-Plopşor, aceste sfinte oseminte nu au mai putut fi recuperate.

https://biblioteca-digitala.ro

„subsolul” criptei şi a monedei de sub pragul intrării. În prezent, rămânem la părerea că ambele recipiente au fost puse, probabil, cu această ocazie, ca urne simbolice la mormintele unor martiri necunoscuţi, arşi pe rug, despre care tradiţia, cu toate că le pierduse numele, păstrase încă amintirea originii lor etnice.

Groapa „puţului” a tăiat în partea de sud un nivel de călcare situat în pantă, mai ridicat, între 1,00 m şi 0,80 m, faţă de nivelul de construcţie al criptei. Acest nivel era marcat de un fragment de zid construit din pietre prinse cu pământ, situat la 1,85 m distanţă de criptă, de patru cărămizi rectangulare nefolosite, căzute sau aruncate cu prilejul executării unor lucrări de zidărie, la 2,30 m distanţă de criptă şi de resturile unei construcţii rectangulare pavate cu cărămidă, îngrădită pe latura de nord şi de nord-est de fragmente dintr-o temelie din piatră prinsă cu pământ, construcţie situată la distanţa de 3,20 faţă de cripta martirică (***Fig. 39***). Se remarcă asemănarea dintre cărămizile găsite pe nivelul pantei cu cele întrebuinţate pentru zidirea intrării în criptă. Dimensiunile pavimentului (2,40 × 1,50 m) şi ale ansamblului (2,50 × 1,70 m) (***Fig. 40, II; pl. 3***), ca şi sistemul de construcţie, ne trimit la nivelul inferior al criptei. De asemenea, un strat de pământ negru-clisos, asemănător celui scos din cripta-*martyrium*, se afla în spaţiul interior al construcţiei, imediat deasupra unui strat subţire de pământ galben care acoperea pavimentul. Resturile acestei construcţii se aflau la baza unei gropi umplute cu straturi de depuneri antice. Lipsea orice element de legătură între resturile construcţiei şi nivelul de la care fusese săpată groapa, nivel situat cu -0,57 m sub nivelul pavimentului bazilicii din ultima sa fază de funcţionare.

https://biblioteca-digitala.ro

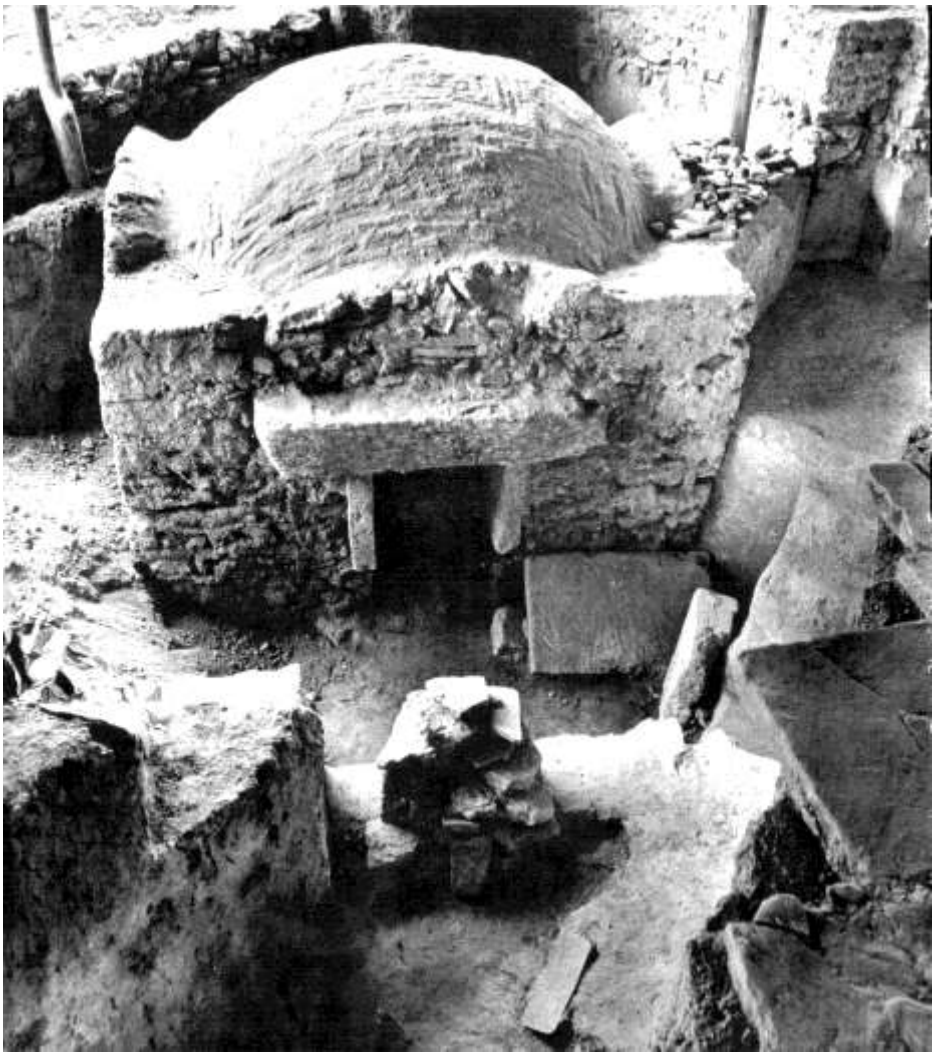

Fig. 39. *Aspect din zona descoperirii primului mormânt martiric, august 1975 (foto I. Miclea)*

Fig. 39. View of the first martyr tomb discovery area, August 1975, photo I.Miclea

Evident, eram în faţa unui *hypogeu*, iar straturile de depuneri de deasupra demonstrau o refolosire a gropii iniţiale, care putea fi pusă în relaţie cu momentul distrugerii acestei construcţii (***Fig.40***). Din

https://biblioteca-digitala.ro

umplutura gropii au fost recoltate oase de animale, de păsări şi peşti, mai multe fragmente ceramice, fragmente de sticlă şi patru monede[371]. Ceramica, ca şi materialul vitric (în special cel decorat cu pastile aplicate), sunt caracteristice pentru secolul al IV-lea p.Chr. [372]. Monedele însă, se înscriu între anii 348 şi 375 p.Chr[373]., indicând o distrugere a *hypogeu*-lui care ar fi putut surveni între 370-375 p.Chr.[374], sau imediat după anul 375 p.Chr.

Analizând raportul dintre cripta monumentală şi hypogeu, era normal să considerăm că acesta din urmă a funcţionat la o dată anterioară criptei a cărei construire i-a marcat sfârşitul, prin preluarea funcţiei sale. Acelaşi pământ găsit în subsolul criptei şi pe pavimentul *hypogeu*-lui ca şi identitatea tipului de cameră funerară, pleda pentru o construcţie funerară anterioară bazilicii, destinată celor doi martiri necunoscuţi din „subsolul" criptei. În momentul construirii *martyrion*-ului, pământul negru în care se aflau osemintele celor doi martiri a fost depus în „subsolul" criptei, iar resturile ospăţului funerar au fost aruncate în groapa *hypogeu*-lui.

La sud de acesta, a fost descoperită temelia unui zid transversal, paralel cu latura sudică a *hypogeu*-lui, dar situat la nivelul pavimentului de cărămidă al bazilicii. Acest zid delimitează la sud întreaga zonă a *presbyterium*-ului, în interiorul căruia se află cele două monumente funerare amintite mai sus: *hypogeul* şi *martyrion-ul*.

Unul din obiectivele arheologice majore ale campaniei de săpături din anul 1975 a fost degajarea vestigiilor bazilicii paleo-creştine, situate pe drumurile actuale de acces, est-vest şi spre sud. Înclinarea relativ

[371] Baumann 1977, 257, pl. III.
[372] În privinţa sticlei,vezi, Fremersdorf 1962, 218-226.
[373] Constantius II, tip *FTR*, anii 348-361; Constantius Gallus, tip *FT-R*, anii 351-354 p.Chr..; Valentinian I, tip *Securitas-Reipublicae*, anii 367-375.
[374] Baumann 1976, 583.

https://biblioteca-digitala.ro

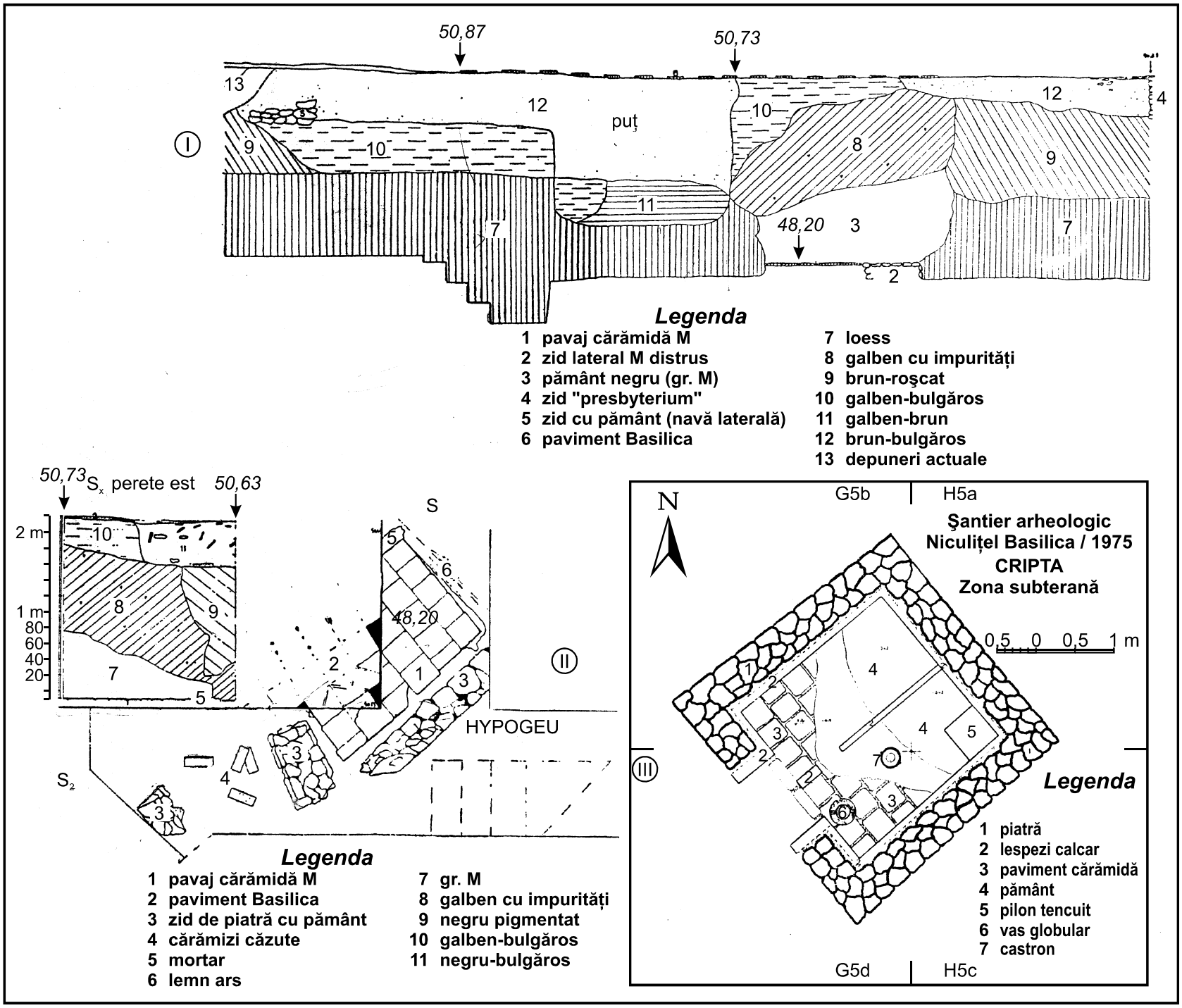

Fig. 40. *I – Groapa „puțului" surprinsă în profilul secțiunii SII;*
II – Plan și profil groapă hypogeu; III – Planul nivelului inferior al martyrion-ului

Fig. 40. I-"pit" hole in the S-II sectional profile; II- *Hypogeum* plan and profile; III –*Martyrion* lower level plane

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

mare a terenului, de la est spre vest, face ca substrucţiile bazilicii, acolo unde au mai putut fi surprinse, să se afle cu mult sub nivelul de călcare, marcat de pavimentul navei centrale. În 1975 a fost surprins un segment din temelia zidului care despărţea nava centrală de cea estică (***Fig. 41***), pe care a fost găsită şi o monedă de la Theodosius al II-lea, anii 402-408 p.Chr., legată de construcţia acestuia.

Fig. 41. *Zona de NE a bazilicii, cu talpa zidului despărţitor al navei răsăritene, în prelungirea colţului absidei (sept.1975).*

Fig. 41. Basilica NE area, with the sole of the dividing wall of the Eastern nave in extension of the apse corner, photo by V.H.Baumann

Cercetările arheologice din anul 1975 au dus la descoperirea unui nivel anterior construirii bazilicii şi criptei – *martyrium*, a căror contemporaneitate nu mai putea fi contestată. Acest nivel era marcat la sud-est, spre faţadă, de urmele unei construcţii, suprapuse direct de

https://biblioteca-digitala.ro

zidurile bazilicii. Pe capetele acestei fundaţii au fost găsite cele mai timpurii monede recoltate în timpul cercetărilor din interiorul bazilicii, emisiuni de la Constantin cel Mare din anii 313-324-326 p.Chr. sau 315-316 p.Chr.[375] şi de la Crispus din anii 324-326 p.Chr.[376].Din stratul de nivelare, corespunzător momentului construirii bazilicii provine o monedă Valens, tip *Gloriaromanorum*, anii 364-378 p.Chr. şi una Valentinian I, tip *Gloria Ro-manorum*, anii 364-375 p.Chr., iar la nord-vest, în amprenta păstrată a zidului bazilicii, a fost găsită o monedă aparţinând aceleiaşi perioade, de tip *Securitas-Reipublicae*. Toate acestea demonstrau justeţea ipotezei formulate în 1971 cu privire la construirea ansamblului bazilical de la Niculiţel la sfârşitul secolului IV p.Chr.

În schimb, ipoteza formulată de P. Diaconu nu mai putea fi susţinută. Construcţia bazilicii se dovedea a fi ulterioară momentului 372 p.Chr., iar expertiza antropologică exclusese posibilitatea transportului la mare distanţă. Martirajul trebuie să fi avut loc în zonă, la Noviodunum, sau chiar la Niculiţel, în contextul istoric apărut după nimicirea armatei romane şi moartea tragică a împăratului Valens [377].

În 1975, în zona de răsărit a faţadei a fost surprinsă şi cea de-a doua nivelare. Această nivelare evidenţia o nouă fază constructivă care, în conformitate cu monedele de la Valentinian II anii 383-392 p.Chr. şi Honorius, tip *Gloria Romanorum*, anii 395-408 p.Chr., a avut loc la

[375] Cf. RIC, VII, 422, nr. 5 sau 424, nr. 15.
[376] Cf. LRBC, I, 814.
[377] În acest sens, trebuie să avem în vedere două aspecte:
1.existența, dovedită arheologic și epigrafic, în *vicus*-ul de la Niculițel, al unor grupuri comunitare de origine greco-orientală;
2. Prezența în nordul Dobrogei, a unor grupuri de războinici „păgâni”, în perioada anilor 376 – 382 p.Chr..

https://biblioteca-digitala.ro

începutul secolului al V-lea p.Chr. Acestei faze constructive îi aparţine realizarea *nartex*-ului şi adosarea *atrium*-ului în prelungirea acestuia[378].

Reluarea și finalizarea cercetărilor

c) La nivelul anului 1981, când a fost întocmit primul proiect de protejare şi conservare a monumentului paleocreştin, existau date suficiente care, de altfel, au făcut obiectul temei de proiectare. Acest proiect, întocmit de arh. Andreev Prascovia din Tulcea, prevedea două faze de execuţie: 1. protejarea monumentului prin construirea unui canal de preluare şi deversare a curenţilor pluviali; 2. ridicarea unei construcţii de prezervare a întregului ansamblu arheologic. Proiectul a început să fie aplicat din 1983, prin preluarea în regie proprie a lucrărilor de la Niculiţel de către Muzeul „Delta Dunării" Tulcea (respectiv, Muzeul de Istorie şi Arheologie), cu aportul unor subvenţii substanţiale oferite de Arhiepiscopia Tomisului şi a Dunării de Jos[379].

Cu prilejul acestor lucrări, au fost îndepărtate câteva construcţii civile, aflate în zona de sud-est a monumentului, care suprapuneau vestigii antice, şi a fost cercetată în întregime zona periferică a bazilicii (cu precădere între anii 1984-1985), urmărindu-se configuraţia perimetrală a monumentului. S-a constatat că nava laterală de răsărit, cu excepţia zonei de sud, a fost aproape în întregime distrusă în epocă modernă, straturile de depuneri începând de la adâncimea de -2 m.

---

[378] Plecând de la urma unui zid demontat până la bază, socotit a fi zidul de faţadă al *nartex*-ului, într-un articol din 1977, publicat în <Acta Musei Napocensis>, consideram că *nartex*-ul fusese construit odată cu bazilica, ipoteză infirmată de cercetările arheologice efectuate 19 ani mai târziu.

[379] Țin să aduc, și cu acest prilej, pioase mulțumiri, și închinăciuni creștinești, memoriei celui care a făcut posibil acest lucru, în acei ani, ilustrei personalități a Bisericii Ortodoxe Române, †ÎPS Arhiepiscop al Tomisului și Dunării de Jos, prof. dr. Antim Nica. *Dumnezeu să-L odihnească !*

https://biblioteca-digitala.ro

Cercetarea unui zid perpendicular şi ţesut organic pe zidul bazilicii, a evidenţiat că în planul iniţial al edificiului, exista o încăpere patrulateră în capătul sudic al navei laterale dreapta, fiind vorba de o situaţie similară în structura conceptuală a celor două nave, chiar în condiţiile dispariţiei complete a urmelor din zona de sud-vest, distrugere datorată şi pantei de scurgere a torenţilor pluviali şi dezafectărilor moderne.

În acest sens, am considerat nava centrală deschisă la sud pe întreaga lăţime spre *nartex* şi flancată de două încăperi mici, patrulatere, situate simetric în partea de sud a navelor laterale. În colţul de nord-vest al edificiului, de zidul lateral al acestuia a fost adosat, la o dată ulterioară construirii clădirii principale, un zid din pietre prinse cu pământ, cu temelia sprijinită pe nivelul antic de călcare. Foarte probabil zidul mărginea la nord-vest o încăpere anexată absidei, o *pastoforia*, element frecvent întâlnit la monumentele de acest gen în cursul secolelor V-VI p.Chr.[380]. Urmele unor construcţii anterioare bazilicii au fost descoperite încă din 1975 în zona *nartex*-ului. Aici s-a observat că zidul nordic al acestuia, construit cu mortar, în tehnica *opus incertum*, ca de altfel întregul edificiu în faza sa iniţială, suprapune un zid legat cu pământ. Orientarea acestuia, din urmă, diferită de aceea a bazilicii, era identică unor temelii de locuinţă descoperită în 1984 în zona de sud a faţadei. Locuinţa, distrusă de o groapă modernă, prezenta două niveluri din prima jumătate a secolului al IV-lea, datate cu monede între anii 335-354 p.Chr.[381].

Săpăturile din 1985 au surprins intersecţia liniei de faţadă a *nartex*-ului cu unul din zidurile locuinţei din ultima fază şi un segment din zidul apusean al locuinţei din prima fază. Acest zid, păstrat pe

[380] Vezi, Barnea 1979, 152-153, pl. 58 – *Dinogetia, secolele V-VI*; 150-161, pl. 62 – *Tropaeum Traiani*, secolul VI p.Chr.
[381] Baumann 1991, 122.

https://biblioteca-digitala.ro

aproape 1,00 m înălţime (0,55 + 0,45 = temelie + elevaţie) şi-a fixat talpa pe un „mormânt în cistă de piatră”. Cista se afla aproape de colţul nord-vestic al locuinţei din prima jumătate a secolului IV. Era de formă pătrată cu latura de 0,70 m şi era construită din pietre aşezate pe cant[382]. Conţinea un mormânt de incineraţie, cu resturi umane calcinate depuse într-o ulcică, alături de care se afla un opaiţ. Podeaua cistei era acoperită cu resturi calcinate de bovideu. În conformitate cu inventarul său ceramic, acest mormânt se încadrează cronologic la sfârşitul secolului II p.Chr. (***Fig. 42***).

Fig. 42. *Mormânt în cistă de piatră din sec. II, descoperit în zona centrală a faţadei bazilicii de la Niculiţel (foto V.H.Baumann)*

Fig. 42. Tomb in stone cist in the 2nd century found in the central area of the façade of the basilica in Niculiţel, photo by V.H.Baumann

[382] Baumann 1991, 151-152, pl. 3, a, b, c, d.

https://biblioteca-digitala.ro

Secţiunea executată în zona de sud-est a surprins stratigrafic trei niveluri de locuire, anterioare construirii bazilicii: primele două, corespunzătoare locuinţei în prima jumătate a secolului IV, ultimul nivel datat pe baza unei amfore conice *tip III Topraichio*i[383] şi a două monede Valens (tip *Securitas-Reipublicae*, anii 364-375 p.Chr.), în a doua jumătate a secolului al IV-lea. Aşadar, şi cercetările din 1985 demonstrau că momentul Valens, raportat la construirea bazilicii, reprezintă un moment *antequem*. Construirea bazilicii se dovedea a fi realizată într-un moment ulterior anului 375 p.Chr.

d) Restaurarea ansamblului bazilical şi amenajarea eco-muzeală a spaţiului aferent au avut loc în anii 1994-1997 (proiect arh. Anişoara Sion). O nouă campanie arheologică a urmărit, în 1994, finalizarea cercetării interiorului bazilical şi obţinerea unor informaţii ştiinţifice din vecinătatea răsăriteană a monumentului[384].

Cercetările din interiorul bazilicii s-au concentrat asupra zonelor insuficient cunoscute, urmărindu-se, totodată, degajarea şi valorificarea tuturor elementelor păstrate din edificiul antic.

Astfel, în porţiunea din sud-estul bazilicii, mai bine păstrată, a fost degajat, pe o lungime de 11 m, zidul exterior al edificiului şi zidurile încăperii de colţ perpendiculare şi „ţesute" pe acesta (***Fig.43***). Se remarcă păstrarea unei porţiuni din elevaţia zidului exterior, care atinge aici o cotă maximă de +0,56 m. În punctul de inserţie al laturii dinspre faţada încăperii de colţ, cu zidul exterior şi în continuarea acestuia spre sud-vest, a fost adosat zidul lateral al *nartex*-ului, zid lucrat în aceeaşi tehnică, dar zidit diferit faţă de zidurile bazilicii, şi păstrat pe o lungime

[383] Opaiţ 1991, *1:220; 2:244;* pl. 26/1 – amforă găsită pe un nivel cu monedă Valens (a.370-375) informaţie Andrei Opaiţ 1991.
[384] Baumann 1995, 303-338.

https://biblioteca-digitala.ro

de 2,30 m În acest punct, în 1975 fusese descoperită limita sudică a *nartex*-ului, demantelată până la talpă de o groapă modernă.

Cercetările din 1994 au condus la reconsiderarea situaţiei arheologice din zona faţadei edificiului bazilical. În contextul noilor cercetări se putea considera că, demantelarea totală a laturii avansate a *nartex*-ului, fusese uşurată de faptul că aceasta nu era un zid propriu-zis, ci o „*crepidoma*", postament scund, din pietre prinse în mortar, probabil tencuit, care susţinea stâlpii unui portic deschis pe toată latura. Situaţii similare sunt întâlnite în secolul IV şi în prima jumătate a secolului al V-lea p.Chr., în planurile unor bazilici din Roma :„Sf. Petru" şi Santa Sabina", oarecum asemănări, la biserica Sf. Ştefan din ins. Cos[385] şi la biserica cimitierială din secolele IV-V p.Chr. „S. Salvatore" din Spoleto cu *nartex* porticat la faţadă[386].

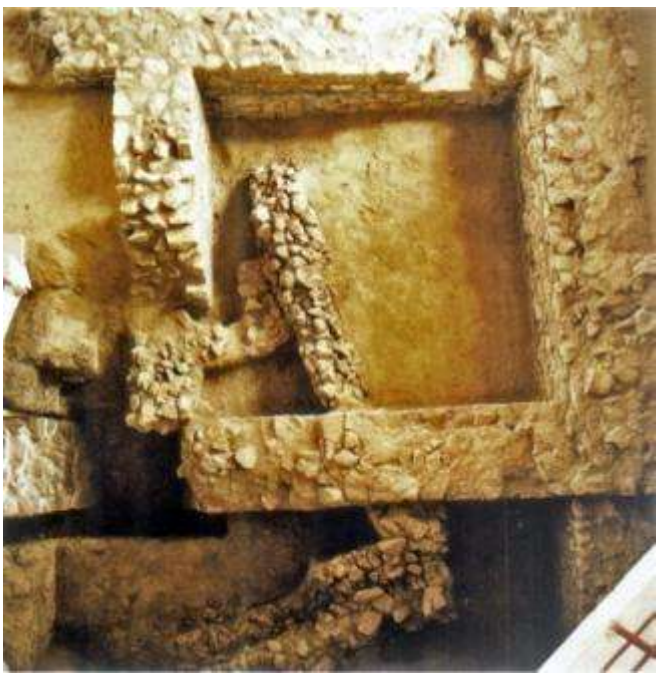

Fig. 43. *Colţul de SE al bazilicii. Niculiţel 1994 (foto I. Mirea, M. Stoian)*

Fig. 43. Basilica SE corner, Niculiţel, excavations 1994, *photo by Mirea, Stoian*

[385] Cf. Sâmpetru 1994, 87 şi 91.
[386] Testini 1980, 689, fig. 354.

https://biblioteca-digitala.ro

În cazul Niculiţelului, acest portic era deschis spre un *atrium*, o curte mare, înconjurată de ziduri realizate din piatră măruntă şi fragmente de cărămidă, prinse cu pământ[387]. De obicei, acest *atrium* era triporticat şi accesul în interiorul său se făcea printr-o poartă situată la vest, iar în *nartex*, de preferinţă, prin porticul nordic[388].

Cercetările din anul 1994 au precizat că latura de sud a edificiului bazilical nu se închidea pe linia navelor laterale, ci continua spre axul altarului, pentru a realiza intrarea principală în nava centrală. Cercetările arheologice efectuate în zona faţadei edificiului bazilical au evidenţiat, şi în acelaşi timp au confirmat, existenţa mai multor etape de folosire a terenului.

Amplasarea bazilicii într-un spaţiu a cărei destinaţie o vedem în relaţie cu primul mormânt martiric, se face prin dezafectarea şi nivelarea unor construcţii mai vechi.

Etapa care începe odată cu construirea bazilicii cunoaşte, la rândul ei, cel puţin o fază constructivă ulterioară, legată de construirea *nartex*-ului, prin adosarea unor ziduri masive în prelungirea laturilor exterioare ale edificiului, şi a *atrium*-ului în prelungirea acestuia, cu ziduri uşoare din pietre şi cărămizi legate cu pământ.

Arheologic, avem certitudinea ridicării edificiului martiric în ultimele decenii ale veacului al IV-lea p.Chr. Monedele de la Valentinian II (a. 383-392) şi Honorius (395-408) descoperite în spaţiul *nartex*-ului[389], cu ocazia săpăturilor arheologice din 1975 sunt legate de noua etapă de la începutul secolului V p.Chr., despre care credem că s-a derulat în prima parte a domniei împăratului Theodosius II (408-450),

[387] Un segment din zidul răsăritean al *atrium*-ului a fost surprins în cursul cercetărilor arheologice din anii 1984-1985.
[388] Barnea 1991, 276.
[389] Baumann 1977, 254, nr. 35, 36.

https://biblioteca-digitala.ro

după plecarea spre apus a vizigoţilor[390] care întreţinuseră la Dunărea de Jos o stare tensionată, de nesiguranţă[391]. În această etapă, odată cu adăugarea *nartex*-ului şi *atrium*-ului, au avut loc şi intervenţiile din *presbyterium*: săparea „puţului" şi deschiderea criptei. Momentul *ante quem* al încheierii acestor lucrări este stabilit de moneda Theodosius II (a.408-423) găsită în umplutura „puţului"[392].

În spaţiul interior al bazilicii, resturile crepidomei care desparte naosul de nava laterală de vest s-au păstrat pe lungimea de 9,50 m, reprezentând circa 1/3 din întreg, cu 0,45 până la 0,68 m sub nivelul pardoselii edificiului, cu prima asiză de construcţie din piatră prinsă în mortar. Grosimea temeliei (0,80 m) şi structura acesteia evidenţiază existenţa unui *stilobat continuu* pe care se sprijineau coloane sau stâlpi, elemente specifice bazilicilor cu acoperiş din lemn[393].

La Niculiţel, construirea stilobaţilor continui pare să fi avut loc în cursul secolului al V-lea p.Chr., odată cu celelalte modificări aduse edificiului bazilical.

Stratigrafic, talpa stilobatului păstrată la vest străpunge stratul de nivelare, corespunzător fazei iniţiale, de amenajare a spaţiului bazilical. Este foarte posibil ca, în prima fază, acoperişul de lemn al bazilicii să se fi sprijinit pe coloane sau stâlpi de sine-stătători, ca la bazilica II Ţar Krum – Sumensko (Bulgaria) din secolul al IV-lea p.Chr.[394] sau din Dolni Voden, în apropiere de Plovdiv (Bulgaria), unde există o bazilică asemănătoare celei de la Niculiţel, construită la sfârşitul secolului IV, cu

[390] Stein 1959, 225-239.
[391] Vezi episodul Gerontius din Tomis, la Zosimus, IV, 40 – cf. Stoian 1962, 51-53, cu bibliografia.
[392] Baumann 1977, 254, nr. 39.
[393] Cf. Sâmpetru 1994, 93.
[394] Cf. Ivanov 1976, 16-17, fig. 13b.

https://biblioteca-digitala.ro

nave despărţite prin coloane şi stâlpi, cu absidă semi-rotundă ieşindă şi cu *nartex*[395].

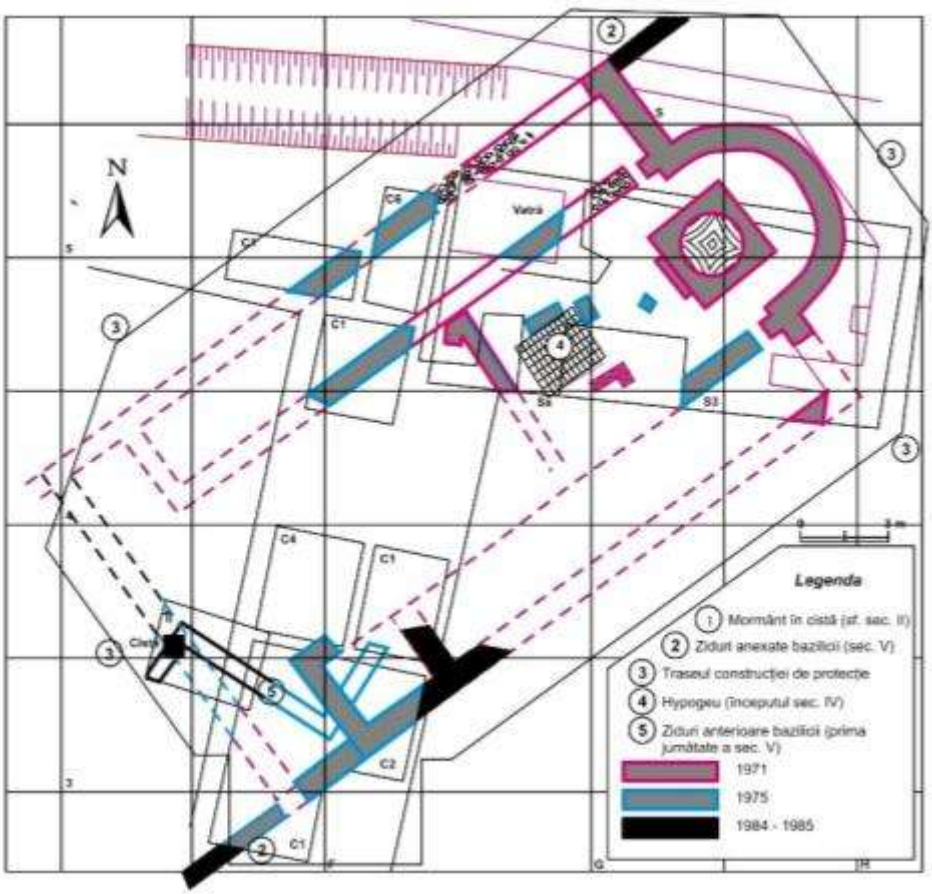

Fig.44. *Planul bazilicii alcătuit în urma cercetărilor arheologice din perioada anilor 1971 – 1985.*

Fig. 44. Plane of the Paleo-Christian basilica in Niculiţel (excavations 1971, 1975, 1984-1994)

[395] Cf. Moreva 1983, 13-19, fig. 2.

https://biblioteca-digitala.ro

Dacă avem în vedere şi existenţa pilaştrilor *angajaţi* în capetele sudice ale navelor laterale, edificiul de la Niculiţel ne apare acoperit, în faza iniţială, cu şarpantă de lemn şi cu intrarea largă, situată pe axul absidei, flancată de două turnuleţe mai înalte decât acoperişul bazilicii. În această etapă, bazilica avea 26,30 m lungime şi o lăţime de 14,70 m.

În prima jumătate a secolului al V-lea, edificiul suferă modificări importante în plan orizontal, aşa cum precizam mai sus, prin adosarea coridorului (*nartex*), probabil porticat, în zona faţadei şi a curţii (*atrium*) în continuarea acestuia. Interiorul bazilicii este compartimentat prin coloane situate pe temelii continue (*stylobates*), iar *presbyterium*-ul (sanctuarul care cuprindea cele două martyrioane sub pardoseală şi unde se oficia liturghia) este delimitat de restul naosului printr-un zid transversal (în structura căreia a fost găsit un fragment de capitel roman asemănător celui descoperit în 1971 deasupra pilastrului de est, din capătul absidei[396] – cele două elemente arhitectonice reclamând prima fază de amenajare a bazilicii). În plan vertical, se înalţă nava centrală cu acoperiş în două ape şi apare acoperişul *in cathedra*, înclinat deasupra navelor laterale. Prin aceste modificări aduse planului iniţial, edificiul atinge lungimea de aproximativ 40 m, apropiindu-se de marile bazilici episcopale întâlnite în secolele V-VI p.Chr. (***Fig. 44; 45***).

Cercetarea arheologică a zonei din vecinătatea de est-sud-est a bazilicii paleocreştine evidenţiază o locuire romană care încetează la începutul celei de-a doua jumătăţi a secolului al IV-lea p.Chr. Săpăturile arheologice au scos la lumină resturile unor construcţii pe temelii de piatră, ceramică şi patru monede de bronz din perioada cuprinsă între anii 330-354 p.Chr., ceea ce ne oferă, totuşi, o bază reală pentru încadrarea cronologică a locuirii romane. Dispunerea în plan a resturilor de zidărie din temelia construcţiilor pare să reclame mai mult o fermă rurală de tip

[396] Vezi Baumann 1972, 21, fig. 6.

https://biblioteca-digitala.ro

villa rustica decât o aşezare sătească[397]. Suntem înclinaţi să credem că primul mormânt martiric a fost construit pe o astfel de proprietate, şi situaţia o putem raporta la proprietăţile creştinilor din vecinătatea Tomisului de la începutul secolului al IV-lea. Reamintim aici, că, pe proprietatea lui *Amantus, religiosus vir*, a fost înmormântat martirul *Theogene* într-un hypogeu construit pe cheltuiala proprietarului[398].

Cercetarea arheologică a constatat distrugerea totală şi sistematică a nivelului de locuire romană, fenomen care nu are nici o legătură cu aşezarea medievală pe care o întâlnim aici în secolele X-XI. Putem afirma că locuirea romană a fost părăsită şi apoi demolată. Nu este exclus ca materialul întrebuinţat la zidirea edificiului bazilical să fi provenit din demolarea construcţiilor din vecinătate, după cum este relevant faptul că la sud-est zidurile bazilicii au suprapus astfel de construcţii.

Încheiere

Marea bazilică martirică de la Niculiţel, „… până în prezent unică ca tip de edificiu de cult descoperit în extra vilan…”[399], a fost amplasată, din punct de vedere topografic, într-o mică depresiune, pe marginea terasei răsăritene a unui pârâiaş, alimentat de torenţi pluviali, dar şi de bogatele izvoare din imediata vecinătate sudică a monumentului.

[397] De altfel, întreaga zonă era populată cu astfel de proprietăți. Cea mai recentă descoperire a avut loc în 2005, cu ocazia aplicării proiectului de modernizare, reabilitare și extindere a sistemului de alimentare cu apă potabilă. Cu această ocazie, au fost cercetate vestigiile unui edificiu termal dintr-o *villa rustica* din secolele II-III p.Chr. situată la aprox. 100 m V de bazilică (Stănică, Costea, Costea 2008, 383).

[398] *Acta Sanctorum*, ian. I, 133, 13-14 – cf. FMDR, LXXXVI, 705; 135, 9-11, 707.

[399] Suceveanu, Barnea 1991, 188.

https://biblioteca-digitala.ro

În 1953, în această zonă, la vest de bazilica paleocreştină, „peste pârâul Niculiţelului, … apele descoperiseră o mică porţiune dintr-un zid de mortar", pe care prof. I. Barnea l-a dezvelit pe o lungime de 4 m stabilind că „este roman, aparţinând probabil secolului al IV-lea e.n"[400] (***Fig. 44***).

Deoarece terenul situat în partea apuseană a acestei zone, proprietate privată, a rămas necercetat arheologic, ne abţinem de la alte comentarii, întrucât am putea avea în viitor surpriza dezvelirii unui mare aşezământ monahal, constituit în vecinătatea de vest a bazilicii martirice.

Cripta martirică monumentală îngropată sub *prestol*-ul bazilicii de la Niculiţel este un monument unic în Europa, atât prin concepţia sa arhitectonică care realizează prima transpunere în arhitectura creştină a concepţiilor arhitecturale care stăteau la baza mausoleelor greco-romane, cât şi prin numărul mare de martiri aflaţi în interiorul său.

Acest monument a fost conceput ca o construcţie etajată, cu un nivel inferior compartimentat, cu scopul de a diferenţia cele două grupuri de martiri. Blocarea intrării în criptă şi îngroparea acesteia sub pavimentul altarului, reflectă vremurile tulburi care începuseră la Dunărea de Jos la sfârşitul secolului al IV-lea, şi care s-au menţinut până la căderea limes-ului dunărean, în prima jumătate a secolului al VII-lea.

Această practică, destul de rară, este întâlnită în lumea creştină a romanităţii târzii, când, din motive de securitate, erau ascunse sfintele relicve ale martirilor, împotriva profanatorilor „barbari"[401].

După descoperirea sfinţilor martiri de la Niculiţel, Patriarhia Bisericii Ortodoxe Române a solicitat transportarea sfintelor moaşte în

[400] Ştefan şi colab. 1954, 183.

[401] În acest sens, vezi Leschi 1952, în <Fasti arh.>, VII, 3, nr. 5.557. Sub marele altar al bazilicii creştine din Tebessa a fost descoperită, la -12,00 m adâncime, o criptă martirică cu intrarea astupată pentru raţiunea de securitate în momentul creştinării edificiului.

https://biblioteca-digitala.ro

Biserica Mănăstirii Cocoş din apropiere. Acest fapt a avut loc la începutul anului 1973, după efectuarea „*in situ*”, a expertizelor antropologice de către reprezentanții centrelor de antropologie de la București și Iași, respectiv dr. D.Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski și prof.dr. Olga Necrasov.

Ziua de 4 iunie din sinaxar, inclusă în calendarul ortodox, continuă să fie sărbătorită, an de an, ca sărbătoare a creştinătăţii ortodoxe.

Şi, să-mi fie permis, în încheierea acestui expozeu, să dau citire câtorva fragmente dintr-un articol al prof.dr. Petre Ş. Năsturel, publicat în februarie 1999 în revista <Dorul> a românilor din Danemarca, intitulat „*Despre numele Kamasis al unui mucenic din Noviodunum*”[402], articol pe care mi l-a trimis pe 4 martie a aceluiaşi an.

„Obârşia cea trupească a celor patru mucenici nu se cunoaşte. Judecând după onomastica lor – care însă poate fi înşelătoare – Filip şi Zotic par să fi fost greci sau proseliţi evrei. Atal este un nume evreiesc; dar să nu pierdem din vedere nici numele dinastiei Attalizilor de la Pergamum (Asia Mică). Deci dăm dreptate celor care socot, ca Părintele Mircea Păcurariu, că numele acestea ne trimit la lumea elenistică[403].

Dar Kamasis? Citesc tot sub iscălitura Părintelui Păcurariu, că în Asia Mică numele se mai întâlneşte asemănător, mai mult nu spune însă, iar mai mult nici eu nu ştiu. Cât despre colegul nostru Emilian Popescu, domnia sa aminteşte de nişte inscripţii latine de la Roma (Camasius) sau din Italia (Camasus, Camasius, Damassus)[404], fără să dea alte amănunte mai dezvoltate.

[402] Notele 403-406 aparțin prof. Năstuel.
[403] <Păcurariu 1991, 88.>
[404] <Popescu 1994, 102-105, 109, 135.>

https://biblioteca-digitala.ro

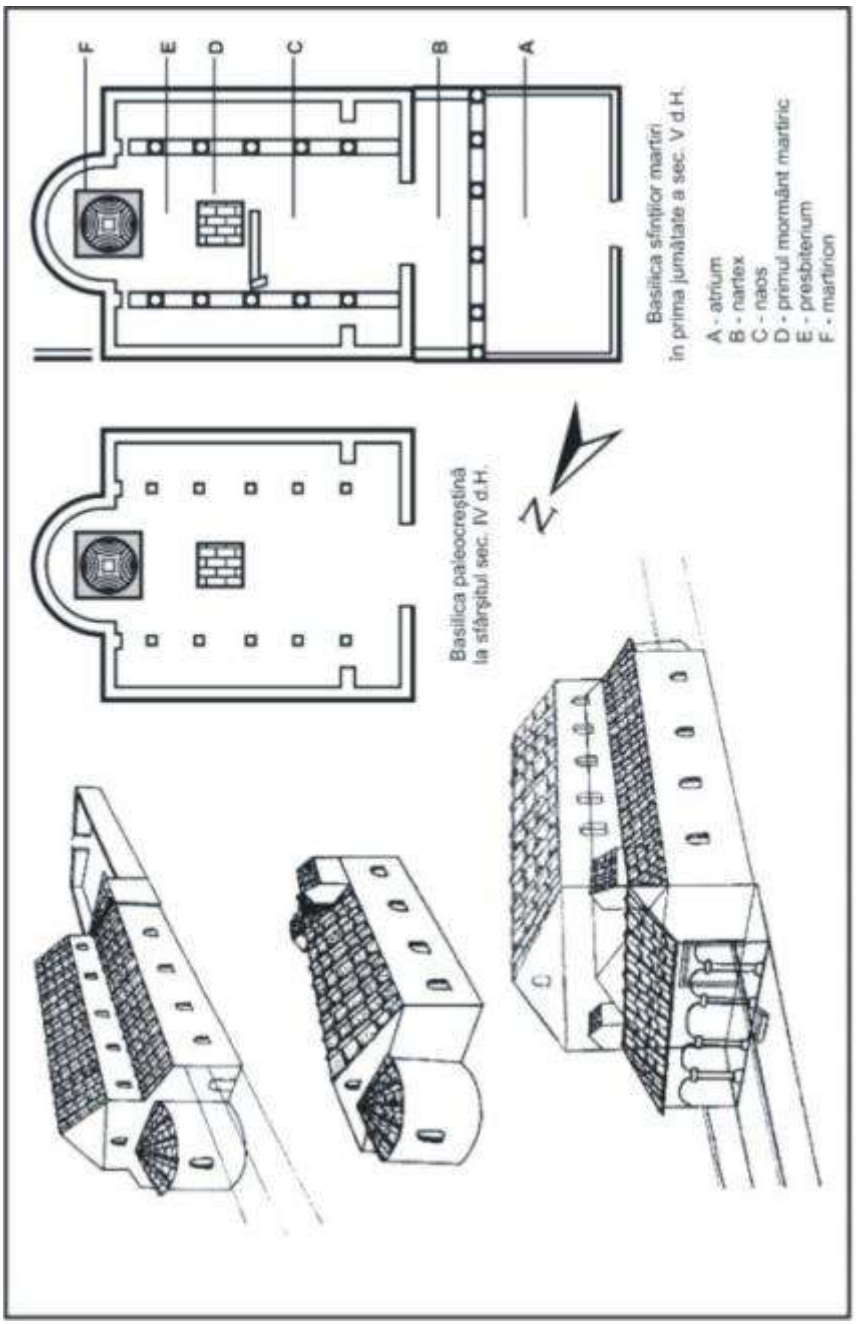

Fig. 45. Bazilica martirică de la Niculițel - reconstituire grafică /V.H. Baumann)
Fig. 45. Martyr basilica in Niculițel (graphic reconstruction by V.H.Baumann)

https://biblioteca-digitala.ro

Iată însă, cu totul din întâmplare, am dat peste un nume care ar putea aduce şi el ceva mai multă lumină. Într-adevăr, unul din cei 15 mucenici de la Tiberiupolis – azi Struniţa în Macedonia – se cheamă Komasios. Acesta, un monah, a pierit sub Iulian Apostatul la anul 361. Mărturisind, împreună cu alţi doi episcopi şi câţiva preoţi diaconi şi călugări, el este pomenit la 28 noiembrie, când de asemenea se serbează Sf. Ştefan cel la Nou şi Sf. Irimarh. Pătimirea mucenicilor de la Tiberiupolis a scris-o arhiepiscopul Ohridei, Teofilact al Bulgariei, pe limba greacă[405].

Nu putem să nu fim izbiţi de asemănarea numelor, pe de o parte la Noviodunum în Scythia Mică (Dobrogea) Kamasis iar, pe de alta în Macedonia, la Tiberiupolis, Komasios. Şovăiala dintre A şi O din prima silabă ne aminteşte de acele texte în care apare când Traianus când Troianus, de pildă. Alte exemple s-ar mai putea aduce. Cât despre terminaţia *–is* sau *–ios*, prima e mai curând populară.

Şi unul şi altul au pierit în acelaşi veac, în al IV-lea, iar amândoi fac parte din acelaşi protocreştinism al sud-estului european[406]. Aşa ceva ne dă de gândit că neamul amândurora a putut fi acelaşi. *Nu erau oare Traci?*”

Şi, ca să răspund acestei întrebări, revin asupra concluziei expertizei antropologice a domnilor Miriţoiu şi Nicolăescu-Plopşor, publicată în 1978, cu precizarea că problema originii orientale a celor patru martiri, afirmată în 1972, este trecută sub tăcere. *Adăugăm aici şi ipoteza pe care am formulat-o mai sus a originii locale, autohtone, a celor doi martiri aflaţi la nivelul inferior al criptei, care au suferit moarte martirică prin ardere pe rug*, ipoteză bazată pe prezenţa

[405] <Gegle, *Mineiul pe noiembrie*, Atena, sine anno, 295; textul lui Teofilact în <Patrologia greacă>, a lui Migne, vol. III, 38, col. 152-221.>

[406] <Cunoaşterea problemei se lărgeşte acum datorită tezei de doctorat a lui N. Zugravu, *Geneza creştinismului popular al Romanilor*, Bucureşti, 1997.>

https://biblioteca-digitala.ro

castronului de tradiţie autohtonă, ca urnă sau ca vas de ofrandă. Oare la data martiriului erau complet romanizaţi, sau condiţia lor umilă şi numele mai greu de reţinut ne lipsesc astăzi de adevărul istoric al primilor martiri de origine getică? Binecuvântată fie credinţa în Hristos!

„Aici şi dincolo (se află) sângele martirilor...”. Limba greacă, limba Apostolilor misionari, limba folosită în evanghelizarea primitivă şi în liturghie, eliptică de predicat ca expresie a limbii populare, este la Niculiţel limba martirilor.

https://biblioteca-digitala.ro

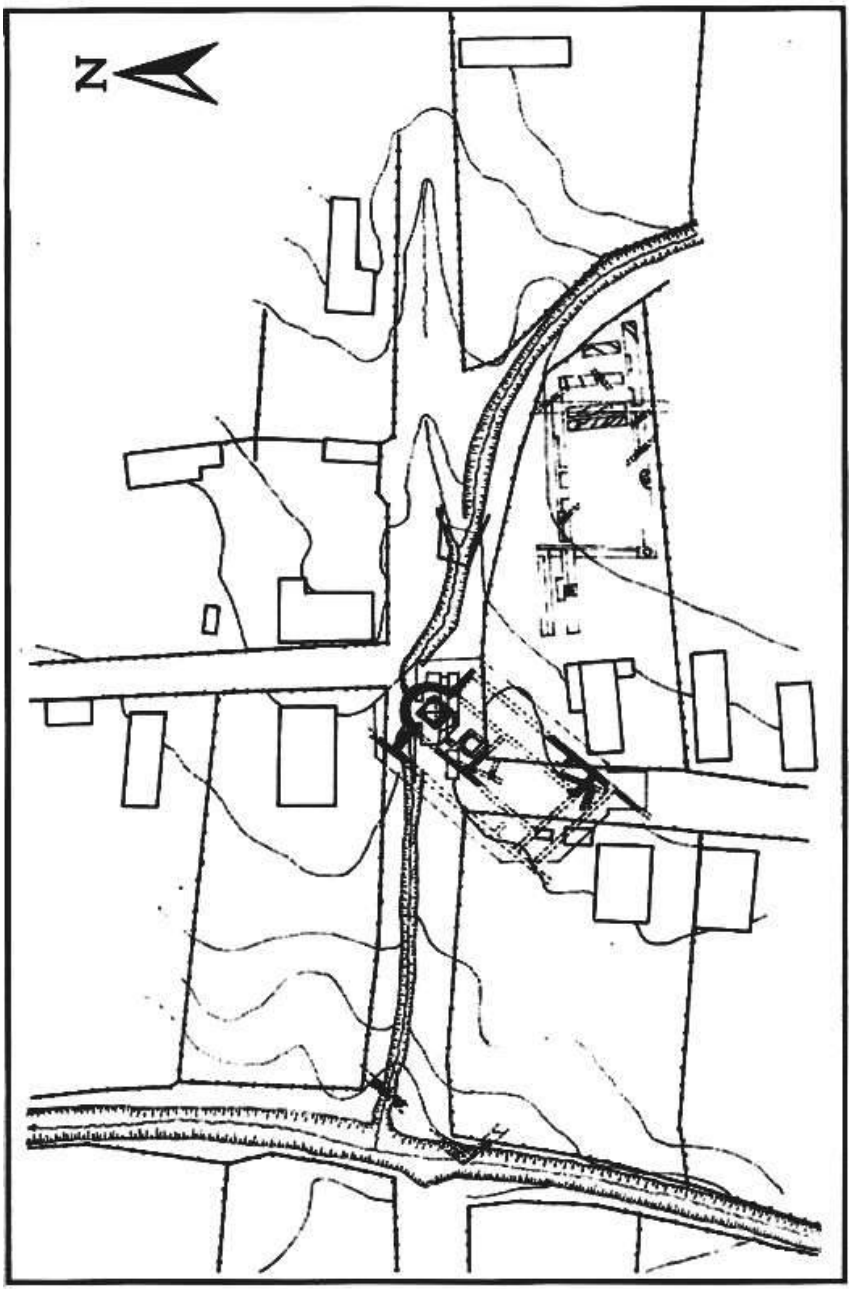

Fig. 46. Plan de situaţie cu plasarea monumentului paleocreştin de la Niculiţel în zonă
Fig. 46. Site plan with the placement of Niculiţel Paleo-Christian monument in the area

https://biblioteca-digitala.ro

C. TEMA DE PROIECTARE:

Privind restaurarea şi conservarea „in situ”
a bazilicii martirice din satul Niculiţel (jud. Tulcea)

1. Istoricul cercetărilor arheologice

Descoperirea monumentului paleocreştin de la Niculiţel s-a datorat torenţilor pluviali care, în primăvara anului 1971, au provocat decopertarea porţiunii din cupola criptei. Înainte de intervenţia arheologică, sătenii au spart trunchiul de con din vârful cupolei, dar, neputând răzbi prin cheia de boltă, au făcut o mică spărtură laterală, cu care ocazie au constatat că în interior se aflau oseminte. Cercetările arheologice au fost întreprinse de V.H. Baumann, de la Muzeul „Delta Dunării” Tulcea şi au avut, în 1971, un caracter de salvare.

Bazilica se află situată în zona de nord-est a satului, la poalele dealului Piatra Roşie, la intersecţia a două străduţe şi pe un teren înclinat, ameliorat parţial de construcţiile moderne care au distrus însă o mare parte din zidurile monumentului. Bazilica a fost amplasată într-un sol argilos. În momentul începerii săpăturilor arheologice, latura de sud-est a bazilicii se afla în curtea familiei Botea Mitu, iar întreaga linie de faţadă, inclusiv colţul de sud-vest, era acoperită de dependinţele gospodăriei lui Ortăcheanu Nicolae. Colţul de nord-vest se afla sub zidul de incintă al gospodăriei lui Mititelu Stelea.

Începute în septembrie 1971, cercetările arheologice s-au desfăşurat în mai multe etape.

https://biblioteca-digitala.ro

În 1971 a fost scoasă la lumină cripta şi cercetată în mare parte zona *presbyterium*-ului. În urma acestei campanii arheologice s-au făcut următoarele precizări:

- Cripta martirică se află sub prestolul unei bazilici monumentale de tipul cu trei nave şi a fost construită direct în loess. A fost blocată şi apoi îngropată încă din antichitate.

- Cripta are o formă cubică şi un plan trapezoidal, fiind acoperită de o cupolă semisferică, sprijinită pe pandantivi, prin intersectarea a patru cilindri oblici (voûte d'arête).

La deschiderea criptei (29 septembrie 1971) s-a constatat că adăpostea patru schelete aşezate într-o raclă de lemn de brad. Scheletele erau aşezate în poziţie orizontală, pe spate, cu capul spre intrare, iar racla, aflată într-o stare avansată de degradare, fusese deranjată de molozul căzut cu prilejul spărturii făcute de localnici. Scheletele, aflate în conexiune anatomică, erau însă decalcifiate şi măcinate. Nu s-au găsit urme de vestimentaţie sau alte accesorii vestimentare. Pereţii de est şi de vest ai criptei conţineau inscripţii, incizate în tencuiala crudă şi vopsite apoi cu ocru roşu, referitoare la numele şi calitatea de martiri creştini a celor înhumaţi în sicriul colectiv.

Zona *presbyterium*-ului fusese pardosită cu cărămizi pătrate, cu latura de 0,30 m. S-a păstrat o mică porţiune pavată în partea de est, dar cărămizile fiind puternic fisurate, nu au putut fi recuperate. Întreaga zonă a *presbyterium*-ului era delimitată transversal de restul navei centrale, de un ziduleţ îngust şi probabil scund, marcat spre interior de un şir de cărămizi rotunde, cu diametrul de 0,37 m.

Din zidurile exterioare s-au păstrat numai temelii, groase de 0,20 m; din elevaţie doar câţiva centimetri într-un punct al absidei ţi în zona de sud-est. Zidăria a fost executată din piatră locală (calcar negru-cenuşiu de Guttenstein) extrasă din dealurile Niculiţelului, din punctul

https://biblioteca-digitala.ro

„Fântâna zmeului” (aproximativ 1 km distanţă). Tehnica întrebuinţată este „opus incertum”, piatra fiind prinsă în mortar de var, cu nisip şi cărămidă pisată.

Rezultatele acestor cercetări au fost publicate în anul 1972 în revistele: Pontica 5, BMI 2 şi Dacia XVI.

În 1973 a fost descoperită şi cercetată partea inferioară a criptei şi s-au făcut precizări asupra tehnicilor constructive, stabilindu-se că este vorba de o construcţie etajată. Nivelul inferior era blocat de o inscripţie care făcea atestarea altor martiri, rămaşi necunoscuţi, care se aflau în interior. Acest interior este compus din două compartimente asemănătoare, despărţite prin două lespezi aşezate pe cant, având şi rolul de susţinere a dalajului camerei superioare. Este relevantă unitatea conceptuală a criptei, concepută cu două niveluri. Nivelul inferior al criptei a fost pardosit cu plăci de cărămidă pătrată asemănătoare celor folosite la pavimentul bazilicii, cu deosebire că aici au fost prinse cu mortar.

În 1975 au fost continuate lucrările de degajare a monumentului, extinzându-se spre vest şi spre sud, în paralel cu secţionarea zonei *presbyterium*-ului pe axul intrării în criptă. Anul 1975 a reprezentat momentul cel mai important al cercetărilor; observaţiile arheologice şi concluziile ştiinţifice au avut un caracter definitoriu.

Reluarea cercetărilor arheologice s-a făcut prin golirea de pământ a celor două încăperi din „subsolul” criptei, cu care prilej au fost descoperite fragmente de oase umane, trecute prin foc, de la două persoane de sex bărbătesc. În cazul celor patru martiri de la nivelul superior, expertiza antropologică a fost efectuată de dr. Dardu Nicolăescu-Plopşor, de la Centrul de Antropologie Bucureşti, care a reluat aceste rezultate într-un studiu publicat în 1978, în Pontica 11.

https://biblioteca-digitala.ro

Cercetarea arheologică a confirmat existenţa unui puţ cu diametrul de 1,80 m, adânc de 3,60 m, situat în faţa intrării în criptă, executat, în conformitate cu materialele descoperite (ceramică, sticlă, monede), la începutul secolului al V-lea p.Chr., cu ocazia unei refaceri a bazilicii.

La cca. cinci metri sud-vest de intrarea în criptă şi pe axul acesteia, a fost descoperit primul mormânt martiric. Acesta se află situat în caroul G-5c (conform planului executat în 1975 la scara 1:50, plan topo cu cote fixe, publicat în 1977 în Acta MNap. XIV), cu 0,80 m mai sus faţă de nivelul intrării în criptă. Acest mormânt fusese construit iniţial sub forma unui *hypogeu* dreptunghiular cu pardoseala de 2,15x1,85 m, realizată cu plăci pătrate de cărămidă. A fost dezafectat în momentul construirii criptei monumentale, o parte a materialului litic, lespezi şi blocuri de calcar cretacic, fiind reutilizate la cel de-al doilea monument martiric.

Cercetările arheologice efectuate în zona de sud-vest, a intrării în bazilică, au stabilit existenţa unui *nartex*. În această zonă, zidurile bazilicii au suprapus construcţii de piatră legate cu pământ, relevând şi aici existenţa unei faze anterioare momentului ridicării bazilicii.

Datorită poziţiei sale în teren, într-o zonă locuibilă şi la intersecţia a două căi de acces, monumentul a fost parţial cercetat în primele etape. Totuşi, la nivelul anului 1981, când s-a întocmit primul proiect de protejare şi conservare a monumentului paleocreştin, existau date suficiente care, de altfel, au făcut obiectul temei de proiectare. Proiectul nr. 81/1981 întocmit de SPJ Tulcea, arh. Andreev P., prevedea două faze de execuţie:

a) protejarea monumentului prin construirea unui canal de preluare şi deversare a torenţilor pluviali;

b) ridicarea unei construcţii de protejare a întregului ansamblu arheologic.

https://biblioteca-digitala.ro

Proiectul nr. 81 a început să fie aplicat din 1983, după preluarea în regie proprie a lucrărilor de la Niculiţel de către Muzeul „Deltei Dunării” Tulcea, cu ajutorul substanţial al subvenţiilor oferite de Arhiepiscopia Tomisului şi Dunării de Jos. Crearea unei zone arheologice complete, după îndepărtarea construcţiilor civile care suprapuneau resturile antice, a permis, în cursul anilor1984-1985, degajarea părţilor rămase necercetate în 1975 şi urmărirea configuraţiei planimetrice a monumentului.

S-au adus completări planului executat în 1975, stabilindu-se că nava centrală era deschisă pe întreaga lăţime spre *nartex*-ul îngust, situat la sud. În zidul de faţadă se afla intrarea principală în bazilică, flancată de două încăperi situate simetric în extremitatea sudică a navelor laterale. În prelungirea spre nord a laturii de vest a edificiului, un zid din piatră cu pământ se sprijină pe nivelul antic al bazilicii relevând o construcţie anexată absidei, element al *pastophoria*-ei, frecvent întâlnit la monumentele de acest gen. Zidul aparţine aceleaşi faze constructive ca şi zidul de piatră cu pământ al unui *atrium* surprins în prelungirea colţului de sud-est al *nartex*-ului.

Cercetările au surprins stratigrafic trei niveluri de locuire; primul, de sus în jos, corespunzând pardoselii de cărămidă a bazilicii; următorul, zidurilor de piatră cu pământ care aparţineau unor construcţii suprapuse de bazilică, în zona intrării; cel de-al treilea nivel şi cel mai vechi, se află situat sub o nivelare masivă brun - cenuşoasă. Bazilica a suprapus o fază mai veche de locuire, cu două niveluri succesive care, în linii generale, poate fi încadrată cronologic între 325-375 p.Chr..

Rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1975 au fost publicate în BOR 5-6/1976 şi în Acta MN XIV/1977. Cercetările arheologice din anii 1984/85 au fost rezumate într-un articol publicat în revista Peuce 10/1991.

https://biblioteca-digitala.ro

În decursul anilor au apărut numeroase materiale, în diverse reviste şi publicaţii, majoritatea referitoare la martirii din cripta niculiţeană şi numai la cei ale căror nume se regăsesc în izvoarele hagiografice, fiind ignoraţi cei din „subsolul” criptei care, în mod sigur, sunt cei dintâi martiri de pe teritoriul românesc atestaţi arheologic. De asemenea, foarte puţine lucrări se referă la elementele şi tehnicile constructive romane, desprinse din observaţiile noastre arheologice. Cu toate acestea, nu-i lipsită de semnificaţie încercarea lăudabilă a Pr. Eugen Drăgoi de a strânge şi a da publicităţii, în <Îndrumar bisericesc, misionar şi patriotic>, apărut la Galaţi, 1988, o listă cu materiale referitoare la monumentul din Niculiţel, publicate până la acea dată. Aducând la zi această listă bibliografică, în care se regăseau şi câteva titluri foarte utile viitorului proiectant, o anexăm prezentei lucrări.

2. Concluzii rezultate din cercetări

Cercetările arheologice, dublate de studiile de numismatică şi epigrafie, de expertiza antropologică şi de analizele de laborator, au relevat următoarele:

a. Bazilica de la Niculiţel a fost ridicată la sfârşitul secolului al IV-lea pe o fostă proprietate de tip *villa rustica*, unde se afla *hypogeul* a doi bărbaţi, probabil localnici, martirizaţi prin ardere pe rug, în condiţiile construirii criptei monumentale, în scopul adăpostirii unui mare număr de martiri creştini.

b. Construirea *martyrion*-ului şi a bazilicii s-a făcut la momente apropiate, în imediata vecinătate a primului mormânt martiric, care a fost inclus în zona sacră a *presbyterium*-ului şi a impus orientarea întregului ansamblu arhitectural spre nord-est, în conformitate cu propria sa orientare.

https://biblioteca-digitala.ro

c. Există o relaţie cronologică între cele două monumente, dar şi un raport cronologic între două momente istorice distincte în martirizarea celor două grupuri de creştini. În primul caz, avem de-a face cu o fază anterioară construirii bazilicii, căreia îi aparţin resturile unor construcţii din epoca constantiniană, aparţinătoare unei comunităţi creştine constituite în jurul primului mormânt martiric şi osemintele arse din „subsolul" *martyrion*-ului, introduse împreună cu pământul în care se aflau în interiorul primului mormânt martiric. Necunoaşterea numelor acestor martiri, în condiţiile în care numele celor patru din camera mortuară superioară, a căror înhumare directă este incontestabilă, erau încrustate pentru eternitate pe pereţii criptei, relevă distanţa apreciabilă în timp între cele două momente cronologice.

d. Bazilica de la Niculiţel a fost concepută ca un edificiu impunător, cu 14,70 m lăţime şi peste 36 m lungime. Făcea parte sin categoria bazilicilor martirice, cu trei nave şi *nartex* în dreptul intrării, fiind de altfel unul din cele mai vechi monumente de acest gen cunoscute până în prezent. Într-o etapă de reconstrucţie sau de reamenajări, stabilită arheologic la începutul secolului al V-lea p.Chr., când este deschisă şi cripta, prin practicarea unui „puţ" în dreptul intrării şi sunt construite ziduri din piatră cu pământ în prelungirea laturilor bazilicii, se adosează *nartex*-ul şi se amplifică spaţiul intrării prin construirea unui *atrium*.

e. Bazilica a fost construită prin terasarea terenului înclinat puternic de la est la vest. Scurgerea apelor rezultate din ploi, după demantelarea zidurilor bazilicii, a provocat şi degradarea substrucţiilor. Aceste substrucţii se întâlnesc la vest, cu mult sub nivelul pavimentului navei centrale şi numai sub forma traseului marcat de pietriş amestecat cu urme de mortar de var, la cota -49,80. Diferenţa faţă de nivelul

https://biblioteca-digitala.ro

pavimentului (+50,87), socotit cota 0, reprezintă adâncimea la care au fost amplasate substrucţiile bazilicii.

f. Absida bazilicii a fost prevăzută la capetele interioare cu doi pilaştri înguşti, ţesuţi organic, ca de altfel întreaga structură de rezistenţă, care susţineau probabil coloane adosate. Din dreptul acestor pilaştri porneau substrucţii realizate din pietre legate cu pământ, doar cu mortar în elevaţie, stilobaţi, pe care se sprijineau coloane monolitice. Acestea compartimentau spaţiul destinat naos-ului şi reprezentau puncte de sprijin pentru acoperiş. Traseul substrucţiilor a fost urmărit şi în negativ, prin şanţuri de demantelare, la nivelul cotei +50,40.

g. În privinţa tehnicilor constructive, ansamblul bazilical de la Niculiţel evidenţiază cunoştinţe deosebite în domeniul fabricării materialelor de construcţii, a cărămizilor şi mai ales a mortarului de var, în care amestecul de var cu nisip de carieră şi cărămidă pisată urmează prescripţiile lui Vitruviu (II, 5). În acest sens, concluziile buletinelor de analiză efectuate de IPGG – Bucureşti (nr. 953 – rezultate analize Röentgen pe probe de mortar şi cărămidă; 723 – analize termice pe calcare şi mortare; 4298-4300 – rezultatele analizelor mineralologice – petrografice) sunt concludente. Construcţia *martyrion*-ului şi, în special, ridicarea cupolei prin intersecţia bolţilor de cărămidă, utilizarea rosturilor de mortar dintre cărămizi ca element nu numai de rezistenţă şi elasticitate dar şi decorativ, întrebuinţarea tencuielilor colorate, toate relevă cunoştinţe superioare în domeniul construcţiilor şi stăpânirea unor tehnici constructive sofisticate care se întâlnesc, de obicei, în oraşele greco-romane.

h. *Martyrion*-ul de la Niculiţel este un monument unic în Europa. Este construcţia cea mai veche de acest gen din România, fiind prima transpunere a concepţiilor arhitecturale care stăteau la baza mausoleelor greco-romane, în arhitectura paleocreştină. Prezenţa primului mormânt

https://biblioteca-digitala.ro

martiric în vecinătatea sa reprezintă o excelentă demonstraţie asupra evoluţiei acestui tip de monument funerar, de la simplu mormânt *hypogeu* în cutie zidită la monumentul etajat, cu timpane – acrotere şi cupolă cu cărămizi rostuite, monument inspirat de mormintele eroice antice.

3. Elemente tehnice rezultate din cercetări

a) Cote

+50,87 – cota 0, nivelul antic al bazilicii în zona cu paviment
+50,91 – cota maximă a zidului absidei
+51,54 – cota maximă a zidului bazilicii în partea de SE
-47,35 – cota nivelului inferior intrare criptă
-48,20 – cota nivelului pardoselii de cărămidă a primului mormânt martiric.

b) Dimensiuni

– plăci cărămidă pătrată = 0,30 × 0,30 × 0,025 m
– grosime ziduri exterioare = 0,92 m
– grosime ziduri interioare = 0,80 m
– grosime zid delimitare *presbyterium* = 0,55 m

4. Propuneri de restaurare

Întrucât în 1989 construcţia de protecţie a monumentului nu era terminată, a fost întocmit un nou proiect de către S.P.J. Tulcea, nr. 520/1990, care prevedea închiderea şi amenajarea interioară a acestei construcţii. Proiectul de amenajare a spaţiului interior a trebuit să ţină seamă şi de propunerile noastre de restaurare a monumentului, dar a făcut-o parţial. Redăm în continuare aceste propuneri:

https://biblioteca-digitala.ro

a. Amenajarea spaţiului interior al construcţiei de protecţie trebuie să se facă prin punerea în valoare a întregului ansamblu monumental.

b. Elementul central al ansamblului îl constituie *cripta-martyrium*, asupra căreia se dirijează atenţia vizitatorului.

c. Martyrion-ul necesită intervenţii de restaurare, atât în exterior, prin injectări cu mortar de var şi completări cu piatră de carieră, cât şi a interioarelor. Se impune o curăţire a pereţilor şi pardoselilor, afectate în câteva rânduri de nămol, dar şi de fumul şi funinginea lumânărilor credincioşilor. Se impune totodată o acţiune de reîmprospătare a tencuielilor de var şi nisip şi a vopselelor (roşu şi alb).

d. Întrucât racla de lemn de brad a celor patru martiri a fost dezafectată prin desfacerea criptei şi scândurile, împreună cu accesoriile metalice sunt păstrate în depozitele Muzeului de Arheologie Tulcea, se poate face restaurarea ei pe baza datelor oferite în BMI, nr. 2/1972, 21-22 şi nota 20.

e. Zona *presbyterium*-ului, în care se înscriu ambele monumente martirice, trebuie să I se acorde atenţia principală. Este corect ca vestigiile primului mormânt martiric să fie conservate „in situ", fără intervenţii suplimentare care pot altera fondul relaţiei cu cripta monumentală.

f. Pentru valorificarea maximă a criptei monumentale, unicat în arhitectura creştină europeană, este necesară o restaurare cât mai discretă a planului bazilical. Această restaurare trebuie să ţină seama de elementele tehnice rezultate din cercetările arheologice:

– zidul absidei completat până la cota +50,91, eventual +51;
– colţul de sud-est trebuie ridicat de asemenea până la cota de +51,54;
– restul zidăriei trebuie să depăşească cu numai câţiva centimetri pardoseala bazilicii, iar cele interioare vor fi numai marcate;

https://biblioteca-digitala.ro

– pe substrucţiile dintre nave se pot sugera baze de coloane după cum pe pilaştrii din capetele absidei pot fi sugerate coloane adosate;
– pardoseala de cărămidă pătrată va fi refăcută numai în nava centrală în spatele *martyrion*-ului şi în zona laterală de sud-est, pentru a realiza diferenţa de nivel şi pentru a recompune imaginea criptei îngropate sub pavimentul bazilicii, de asemenea, va fi pardosită zona intrării în nava centrală.

g. Restaurarea zidăriei se va face cu piatră locală, scoasă din cariera de la „Fântâna zmeului” şi cu mortar de var, nisip de carieră şi cărămidă pisată, ţinându-se seama de rezultatele Buletinelor de analiză anexate prezentei teme de proiectare.

h. Esenţial, pentru soarta viitoare a monumentului, va fi realizarea unui microclimat adecvat, necesar conservării, în special a mortarelor şi a tencuielilor.

dr. V. H. Baumann

Tulcea, 1992

https://biblioteca-digitala.ro

5. Buletine de analiză

MINISTERUL RESURSELOR SI INDUSTRIILOR
DEPARTAMENTUL GEOLOGIE
INTREPRINDEREA DE PROSPECTIUNI GEOLOGICE SI GEOFIZICE

Centrala Departament a Geologiei
Intreprinderea de Prospectiuni Geologice si Geofizice
IEŞIRE Nr. 6980
Ziua 10 Luna Mai

MUZEUL „DELTEI DUNARII
TULCEA
Nr. 896 din 10 mai 19 91

Bucureşti 32
Str. Caransebeş nr.1
Sector 1

30 APR 1991

Telefon 65.70.40.

MUZEUL DELTA DUNARII TULCEA

Obiectiv arheologic paleocreştin - Niculiţel

Vă trimitem alăturat buletinele de analiză mineralogică nr. 4298-4300, executate conform comenzii nr.252/11 martie 1991.

Şef Secţie,
Ing. Iosof

https://biblioteca-digitala.ro

I.P.G.G.
Secţia Analize geologice
Laboratorul de microscopie

Beneficiar:
Muzeul "Delta Dunării" Tulcea
Comanda: 252/11.03.1991

Buletin de analiză nr. 4298

Obiectul analizei: analiza macroscopică şi microscopică a probelor Nr.1 A şi 1 B - Niculiţel

Locul de recoltare: Bazilica, zona "Absida"

Proba Nr.1 A

Rezultatul analizei:

Roca: Calcar bioclastic
Textura matricei: micritică
Textura bioclastelor: sparitică
Structura: organogenă

Constituenţi mineralogici:

Alogeni: - carbonatici: bioclaste (cca 55 % din rocă) reprezentate prin cochilii subţiri de lamelibranhiate, elemente scheletice de echinoderme, rare foraminifere de tip seriat, cochilii de ostracode silicifiate;
- necarbonatici: granule detritice de cuarţ, fine, xenomorfe, paiete de muscovit, minerale opace, în proporţie redusă - sub 1 %.

Autigeni: - cristale idiomorfe de feldspaţi (albit ?) maclaţi, cu incluziuni fine de calcit, cu dimensiuni de maximum 0,1 0,1e/0,15 mm, în cantitate redusă (sub 1 %);
- rari corpuşculi sferoidali de pirită concreţionară (framboidală).

Liantul: - matrice micritică cu dimensiuni ale granulelor carbonatice sub 0,04 mm; participă în rocă în proporţie de cca 45%.

Descrierea macroscopică:

Rocă de culoare cenuşie-negricioasă, fin cristalizată, dură, cu spărtură neregulată-aşchioasă. Este străbătută de o reţea de fisuri cu dimensiuni de la submilimetrice la 3-4 mm grosime, pe care s-a depus calcit mai larg cristalizat de culoare albă sau gălbui-cafenie datorată impurificării cu hidroxizi de fier.

Atît masa rocii cît şi fisurile dau o reacţie intensă cu HCl la rece.

Descrierea microscopică:

Roca este constituită dintr-o masă (matrice) de calcit foarte fin (micritic) de culoare brună, în care se individualizează bioclaste (schelete întregi sau fragmente de organisme) cu dimensiuni pînă la maximum 1 mm lungime), diagenizate şi conservate în calcit sparitic transparent, rare granule de cuarţ detritic, muscovit, precum şi cristale idiomorfe de feldspaţi şi pirită concreţionară de neoformaţie.

Roca este traversată de fisuri - pe alocuri numeroase şi anastomozate - umplute cu calcit de circulaţie, sparitic, cu macle de tensiune curbate. Aceste macle precum şi microtexturi stilolitice (planuri de impurităţi cu forme sinuoidale) se datoresc presiunilor litostatice suferite de rocă. Asociat calcitului sparitic de pe fisuri mai apare cuarţ - în general criptocristalin, mai rar microcristalin.

Considerăm proba analizată ca făcînd parte din "formaţiunea cu chert-uri" de vîrstă Anisian superior-Ladinian inferior (Triasic).

./.

https://biblioteca-digitala.ro

Surse probabile de proveniență ar fi: Dl.Zmeului (Nicăliței), versantul drept al văii Adînca, Dl.Cuca (la vest de Semova).

Proba Nr. 1 B - Mortar

Material de culoare rozie-cenușie, neomogen, ușor, constituit dintr-un liant poros în care se disting elemente de pietriș (cuarț, silex, fragmente litice), fragmente de cărămidă, foițe de muscovit.

Acest liant este relativ friabil, cu numeroase zone de levigare-depunere, materializate în mici fisuri și geode tapetate cu calcit fin cristalizat, gălbui, idiomorf.

Cu HCl la rece dă o reacție intensă pozitivă.

Întocmit
Geol.Rodica Serghie

https://biblioteca-digitala.ro

I.P.G.G.
Secţia Analize geologice
Laboratorul de microscopie

Beneficiar:
Muzeul "Delta Dunării " Tulcea
Comanda: 252/11.03.1991

Buletin de analiză nr.4299

Obiectul analizei: Analiza macroscopică şi microscopică a probelor Nr.2 A şi 2 B - Niculiţel.

Locul de recoltare: Bazilica - Faţadă - Structura principală

Rezultatul analizei:

Proba Nr.2 A

Roca: Calcar micritic cu radiolari calcitizaţi
Textura matricei: micritică
Textura bioclasteler: sparitică
Structura: organogenă, diagenetică.

Descrierea macroscopică:

Rocă de culoare negricioasă, fin granulară, cu spărtură concoidală. Este străbătută de numeroase fisuri fine cu calcit alb şi gălbui, mai larg cristalizat. Fisurile au grosime de la submilimetrică la 2-3 mm. Cu HCl la rece se obţine o reacţie intensă.

Componenţi mineralogici:

Alogeni:- carbonatici: bioclaste (cca 45 % din rocă) - testuri de radiolari calcitizaţi, filamente de bivalve planctonice, rare cochilii de ostracode;
- necarbonatici: granule foarte fine de cuarţ detritic, angular, în cantitate redusă (sub 0,5 %).

Autigeni: concreţiuni fine de pirită (framboidală), sub 0,5 %.

Liantul: masa de bază din calcit micritic ce reprezintă cca.55 % din rocă.

Descrierea microscopică:

La microscop se distinge o masă micritică brumie, tulbure (calcit cu dimensiuni sub 0,04 mm) în care se individualizează testuri şi schelete de organisme diagenizate cu calcit sparitic limpede.

Bioclastele sînt reprezentate în majoritate prin testuri de radiolari cu contur circulare sau elipsoidale, cu dimensiuni între 0,05-0,30 mm; constituentul primar, silicea, a fost substituit de calcit de neoformaţie, sparitic,

In cadrul proceselor diagenetice, în afara calcitizării testelor de radiolari şi a depunerii de calcit pe fisuri, menţionăm formarea microtexturilor stilolitice datorate autodizolvării interstratale şi mobilizării calcitului, impurităţile argilo-limonitice individualizîndu-se ca vinişoare fine cu aspect sinuos.

Alături de calcitul depus pe fisuri, larg cristalizat (pînă la 1 1,5 mm) cu macle de tensiune uneori curbate, apar cantităţi reduse de silice criptocristalină şi cuarţ.

Considerăm proba analizată ca aparţinînd "formaţiunii cu chert-uri de vîrstă triasică (Anisian superior-Ladinian inferior) cu apariţii la zi în dealul Zmeului, V.Adîncă şi dealul Cuca.

Prezenţa organismelor silicioase indică apropierea de zone cu erupţii vulcanice submarine.

./.

https://biblioteca-digitala.ro

Proba nr. 2 B - Mortar

Material neomogen, de culoare cenuşie-rozie, uşor, constituit dintr-un liant poros în care se disting rare foiţe fine de muscovit. Liantul înglobează numeroase elemente divers colorate, reprezentate prin elemente de pietriş (fragmente litice, cuarţ, silex) rulate, fragmente de cărămidă şi rar, lemn carbonizat. Este friabil, cu frecvente zone de levigare-depunere (mici geode tapetate cu calcit fin, gălbui, idiomorf).

Cu HCl la rece reacţionează intens.

Întocmit,
Geol. Rodica Serghie

https://biblioteca-digitala.ro

I.P.G.G.
Secţia Analize geologice
Laboratorul de microscopie

Beneficiar:
Muzeul "Delta Dunării" Tulcea
Comanda: 252/11.03.1991

Buletin de analiză nr. 43oo

Obiectul analizei: Analiza macroscopică şi microscopică a probelor Nr. 3 A şi 3 B - Niculiţel

Locul recoltării: Bazilica - "Zid cu pământ"

Proba Nr 3 A

Rezultatul analizei:

Roca: Calcar micritic
Textura: micritică
Structura: de precipitaţie chimică

Descrierea macroscopică :

Rocă de culoare negricioasă, fin cristalizată, cu spărtură concoidală, străbătută de fisuri submilimetrice, discontinui, cu calcit alb, brun-gălbui, mai larg cristalizat (sparitic); mai apar fisuri fine cu calcit impurificat cu hidroxizi de fier de culoare roşiatică.
Cu HCl la rece dă o reacţie puternică.

Componenţi mineralogici:

Autigeni: -calcit, pirită, hidroxizi de fier

Alogeni: - cuarţ (sub o,5 %), cu dimensiuni aleuritice (sub o,o4 mm)

Descrierea microscopică:

La microscop apare o rocă omogenă, compactă, constituită din calcit micritic brumiu. In masa micritică se individualizează aglomerări de calcit sparitic cu contur circulare, considerate radiolari calcitizaţi, cu dimensiuni ce nu depăşesc o,2o mm. Mai apar granule fine de cuarţ detritic şi corpusculi sferoidali de pirită concreţionară, izolaţi sau în mici aglomerări.
Roca este străbătută de o reţea de fisuri cu dimensiuni variabile (submilimetrice-milimetrice), discontinui sau anastomozate, cu calcit sparitic, precum şi de microtexturi stilolitice subparalele.

Proba Nr. 3 B

Rezultatul analizei:

Roca: Calcar micritic alochemic
Textura : micritică
Structura: organogenă şi de precipitaţie

Descrierea macroscopică:

Rocă de culoare cenuşie, compactă, dură, cu spărtură neregulată-aşchioasă, fin cristalizată, străbătută de fisuri cu calcit mai larg cristalizat, alb. Cu HCl la rece dă o reacţie puternică.

Descrierea microscopică:

Roca este constituită dintr-o matrice micritică de culoare brumie ce prinde numeroase bioclaste, pelete şi componenţi alogeni necarbonatici.
Calcitul matricei are dimensiuni microxice (sub o,o4 mm), pe alocuri observîndu-se recristalizări sparitice. Reprezintă cca 55 % din rocă.
Elementele figurate (alocheme) ce se evidenţiază în matricea micritică aparţin bioclaşteler şi peleteler.
Bioclaştele sînt reprezentate prin: cochilii de bivalve conservate în calcit sparitic, plăci de echinide, globule circulare de radi-

https://biblioteca-digitala.ro

elari calcitizaţi, valve fine de ostracode silicifiate.

Peletele sînt cîrpuscule ovoidale sau sferice, cu textură micritică.

Componenţii alogeni necarbonatici sînt reprezentaţi prin granule angulare de cuarţ, rare foiţe de muscovit şi sporadic apatit.

Dimensiunile alochemelor şi a granulelor detritice nu depăşesc 0,25 mm, fapt ce le situează - granulometric - în domeniul arenitelor.

In rocă mai apar sferule de pirită concreţionară, autigenă, izolate sau în aglomerări.

Pe fisurile de dimensiuni în general submilimetrice s-a depus calcit larg cristalizat, uneori idiomorf, silice criptocristalină şi rar cuarţ.

Se mai observă microtexturi stilolitice datorate presiunilor litostatice, autodizolvării şi mobilizării calcitului, în urma cărora rămîn impurităţile argiloase sub forma unor vinişoare fine, sinuoidale.

Considerăm că probele analizate fac parte din "formaţiunea cu chert-uri"de vîrstă Anisian superior-Ladinian inferior.

Intocmit,
Geol.Rodica Gerghie

Concluzii

Din coroborarea rezultatelor obţinute din analizele mineralogico-petrografice, DRX şi RX rezultă următoarele:

- Materialul folosit în construcţia Bazilicii Niculiţel(zonele "Absida","Faţada" şi "Zid de pămînt"-probele 1A,2A, 3A şi 3B) este reprezentat prin roci carbonatice(calcare) ; acestea pot proveni din Dl. Zmeului,V. Adînca şi Dl. Cuca.

- mortarul este constituit din calcit(aprox.45%),căruia i se adaugă cuarţ(cca. 3o%) feldspat (cca. 15%) şi silice (cca 1o%).

https://biblioteca-digitala.ro

LABORATORUL IPGG Bucureşti
Secţia Analize geologice

BENEFICIAR XXXX Muzeul "Delta Dunării"-Tulcea

OBIECTIV Niculiţel

3. BULETIN DE ANALIZĂ Nr. 936 Fila

TIP INFO. 3 | | | | | |
1 2 3 4 5 6

REZULTATE IN %

2 CONTRACT/COMANDA	3 BORDEROU	4 PROBLEMA/TEMA	5 LOT PROBE NR.	6 NR. PROBE
			SAP 299	6

7 element proba	8 SiO_2	9 TiO_2	10 Al_2O_3	11 Fe_2O_3	12 FeO	13 MnO	14 MgO	15 CaO	16 K_2O
1A	11,58	o,o4	o,61	o,51	o,16	o,o9	o,78	47,31	o,o1
2A	1o,84	o,o4	o,86	o,39	o,21	o,o7	1,o9	47,16	o,15
3A	9,39	o,o4	o,56	o,2o	o,13	o,o8	o,81	48,51	o,14
1B	4o,o4	1,2o	1o,37	4,56	1,56	o,12	3,99	19,18	o,92
2B	42,9o	1,o4	1o,66	4,65	o,95	o,12	3,21	18,31	1,o3
3B	11,76	o,o4	o,43	o,17	o,14	o,24	o,43	48,16	o,o1

7 element proba	17 Na_2O	18 P_2O_5	19 H_2O^+	2o CO_2	21 S	Suma
1A	o,o6	o,2o	o,21	37,97	o,26	99,79
2A	o,o3	o,1o	o,64	38,23	o,39	1oo,2o
3A	o,o3	o,14	o,6o	38,95	o,25	99,83
1B	1,68	o,46	2,73	13,23	o,3o	1oo,34
2B	1,54	o,5o	2,49	12,12	o,26	99,78
3B	o,o2	o,24	o,62	37,77	o,24	1OO,27

Neanalizat (-) Sub limita de detecţie (0) Valoarea peste (x)

Şef laborator,
Iosof Vasile

Analist,
Iosipenco N.

T. Pl. cd. 310 p. - AD/M.G. 31/85 — 1010/100 f. Formular M.G. 42-1-102 A

https://biblioteca-digitala.ro

M. M. P. G.
Întrepr. de prospec. geol. şi geofiz. MUZEUL „DELTEI DUNĂRII" TULCEA
Secţia analize geologice

Beneficiar _____
Obiectiv _____

536 din 10 mai 91

3. BULETIN DE ANALIZĂ Nr. 953 fila 1

TIP INFO. 3 (1 2 3 4 5 6)

REZULTATE ÎN _____

2 CONTRACT/COMANDA	3 BORDEROU	4 PROBLEMA/TEMA	5 LOT PROBE NR.	6 NR. PROBE
Cd. 252/11.03.91				2

Cu rezultatele analizelor roentgen executate pe două probe trimise de Muzeul "Delta Dunării"-Tulcea.Interpretarea difractogramelor obţinute a permis identificarea următoarelor minerale:

Proba 1B mortar Bazilică : Calcit44-46%;cuarţ 28-32% ;feldspat 14-16%;silice 8-10%.Posibil clorit.

Proba 2B fragment de cărămidă arsă :Cuarţ 44-46%;calcit 25-30% feldspat 14-16%. La acestea se adaugă cantităţi mici de 5-7% silice şi oxizi de fier.

Proba 1B - Zona „Blaviela"
Proba 2B - Zona „Faţada".

Neanalizat (—) Sub limita de detecţie (0) Valoarea peste (x)

Şef laborator,

Analist, T. Urcan

c 2259 ▼ M.G. 31/85

https://biblioteca-digitala.ro

LABORATORUL ... BENEFICIAR R. Serghie

OBIECTIV = Niculitel =

3. BULETIN DE ANALIZĂ Nr. 723 A5 Fila 1

TIP INFO. 3 (1 2 3 4 5 6) REZULTATE ÎN %

2 CONTRACT/COMANDA	3 BORDEROU	4 PROBLEMA/TEMA	5 LOT PROBE NR.	6 NR. PROBE
				6

7

DATE TEHNOANALITICE.

Proba nr = 1A = (calcar) Roșia, Hlerida " — Compoziția mineralogică a acestei probe este reprezentată prin: calcit aprox. 90% și conținuturi reduse de cuarț și hidroxizi de fier. Diferența la cilăvare până la bază ar fi de aprox. 40%.

Proba nr = 2A = (calcar) - Fălticeni " — Proba conține calcit aprox. 55% cu totul subordonat cuarț. PC = 46%

Proba nr. = 3A = Roșia (calcar) cu pământ — Proba conține calcit aprox 90% și subordonat cuarț. PC = 40%

Proba nr. - 1B = (mortar) Roșia „Hlerida" — Proba conține calcit aprox. 30%, cuarț și cant. reduse de hidrox. de fier. PC = 21%

Proba nr. 2B = (mortar) + alaută — Proba conține calcit aprox. 30% și cu totul subordonat cuarț. PC = 20%

Proba nr. 3B = (calcar) Roșia cu pământ. — Proba conține calcit aprox. 80% și cuarț. PC = 37%.

Neanalizat (-) Sub limita de detecție (0) Valoarea probe (%)

Șef laborator ... Analist ...

T. Pl. cd. 210 p — Ap. M.G. 21/25 — 1010/100 ex. Formular M.G. 43-1-182 A

https://biblioteca-digitala.ro

D. BAZILICA CU CRIPTĂ – *MARTYRION* STUDIU DE ARHITECTURĂ*

Proiect nr. D-107/1997
Arhitect Anişoara Sion, Bucureşti

1. *Introducere*

Prin problematica abordată, prezentul studiu întregeşte şi detaliază cercetarea asupra monumentului paleocreştin de la Niculiţel, prin metode şi mijloace specifice arhitectului restaurator, confirmând, în cea mai mare parte, rezultatele obţinute de cercetarea arheologică.

Analiza tehnicii şi logicii de construcţie, măsurătoarea de detaliu şi analiza dimensiunilor, rapoartelor şi proporţiilor elementelor constructive infirmă uneori, sau obligă la revizuirea unor ipoteze exprimate anterior.

Pentru recompunerea planimetrică a edificiului, încercarea unui studiu comparativ privind construcţiile cu acest program, descoperite pe teritoriul României, a fost sortit eşecului. Dintre cele peste 40 de monumente descoperite şi investigate prin simple sondaje sau cercetări de lungă durată, cel puţin şapte nu au fost publicate sub nici o formă, opt au fost publicate aproape integral, iar despre celelalte se menţionează doar datele generale, într-un mod complet nesatisfăcător. Există de cele mai multe ori confuzie între datele primare şi cele intrate în circuitul public, între lungimea edificiilor, cu absidă sau fără absidă,

* Textul, notele şi planşele acestui capitol aparţin d-nei arh. Anişoara Sion, căreia îi rămân profund îndatorat şi pentru faptul că a fost de acord cu publicarea lor în cadrul acestei lucrări.

https://biblioteca-digitala.ro

între dimensiunile interioare şi cele exterioare ale construcţiilor. Fără o revizuire a datelor arheologice şi efectuarea unor noi cercetări arheologice locale, nu va fi posibilă prea curând realizarea unor aprecieri corecte asupra acestor edificii de cult şi, în nici un caz, a unui studiu comparativ privind componentele arhitecturale.

Nici o documentaţie privind restaurarea de monumente şi, cu atât mai mult, în domeniul restaurării obiectivelor de arhitectură antică, nu poate deveni viabilă fără o colaborare strânsă, pe parcursul elaborării ei, între cercetătorul arheolog şi arhitectul restaurator, chiar şi în privinţa celor mai mici detalii, aparent insignifiante, studiul de faţă fiind rezultatul benefic al unei astfel de colaborări, de echipă.

Chiar dacă, în unele cazuri, opiniile, ipotezele sau concluziile se dovedesc a fi divergente, unele dintre ele fiind infirmate în favoarea altora, în această competiţie loială nu există niciodată învinşi, ci numai un mare şi singur câştigător, monumentul însuşi.

2. *Bazilica*

Stadiul de conservare

Ruinele edificiului bazilical, aflate la adâncime mică faţă de nivelul actual al străzilor (-0,20 – -1,00m), s-au păstrat într-o foarte mică parte, majoritatea zidurilor fiind demantelate până la nivelul tălpilor de fundaţie[407]. Cel mai bine conservate, în momentul descoperirii, au fost fundaţiile absidei M şi ale zidului de est L, în prezent parţial distruse şi zidurile care formează colţul de sud-vest al navei colaterale sudice, K şi O, unde se păstrează şi o porţiune de circa

[407] Demantelările masive s-au produs în epoca modernă; cf. Baumann 1972, <Pontica> 5, 548.; Baumann 1977, 251; Baumann 1995, <Peuce> 11, 305.

https://biblioteca-digitala.ro

cinci metri lungime din elevaţia zidului K, cu înălţimea de 0,10 – 0,40 m. Excepţie a făcut construcţia criptei, păstrată în stare perfectă până în clipa descoperirii. Ulterior însă, câţiva săteni i-au perforat bolta într-un loc, din „curiozitate", moment în care a fost distrus şi un „pinten" – o piesă terminală a criptei, de formă tronconică sau trapezoidală[408], fixată în centru, pe extradosul bolţii.

Tehnica de construcţie

Zidurile bazilicii au fost construite în tehnica *opus incertum*, din piatră brută cu dimensiuni reduse (0,10 – 0,40 m), legată cu mortar de var în amestec cu nisip, pietriş, piatră concasată fin (0,7 – 1,5 cm) şi fragmente de cărămidă pisată (0,5 – 1,5 cm).

Mortarul folosit, acelaşi pe întrega înălţime a zidăriei – fundaţii şi elevaţii, are un aspect păstos, compact şi o culoare uşor rozalie, datorată adaosului de cărămidă pisată. O singură abatere de la această regulă a putut fi sesizată, cu ochiul liber, pe zidurile ce formează colţul de sud-vest al navei colaterale sudice: în mortarul asizei de la baza fundaţiilor (cota -0,60 – -0,70 m) a fost amestecată o cantitate mult mai mare de cărămidă pisată, în fragmente mai mari, cu dimensiuni cuprinse între 0,7 şi 2,5 cm, perfect vizibile în masa mortarului.

Fundaţiile zidurilor au fost zidite (nu turnate!) în şanţuri săpate adânc în loess-ul natural, cota generală a tălpii de fundaţie fiind cuprinsă între -1,20 – -1,40 m faţă de nivelul pavimentului din bazilică[409]. Pereţii

[408] Forma piesei este descrisă diferit, fie trapezoidală, fie tronconică; vezi, Baumann 1972 <Pontica> 5, 548 şi 552.

[409] Cota maximă a pavimetului de cărămidă descoperit în bazilică a fost aleasă drept cotă 0 pentru proiect. Ea corespunde cotei reale de 50,82 m, cf. ridicării

https://biblioteca-digitala.ro

verticali ai şanţului de fundaţie au servit drept cofraj pentru zidăria fundaţiilor, realizată în asize de lucru succesive, orizontale. Prima asiză de la talpa fundaţiei este compusă din pietre mari, aşezate în picioare, în poziţie înclinată şi *legate cu pământ* (maroniu închis, cu aspect spongios).

Această particularitate constructivă, mai rar întâlnită, se observă atât la zidurile corpului central, la absidă, la zidul de sud al nartex-ului (adăugat mai târziu), dar şi la fundaţia continuă I, dintre nava centrală şi cea colaterală de nord, aici remarcându-se şi faptul că pietrele au dimensiuni cu mult mai mici. Restul asizelor sunt construite numai din piatră cu mortar.

Înălţimea unei asize de lucru nu depăşeşte 0,35 - 0,50 m, fiecare dintre asize însumând 3-4 rânduri de pietre (asize curente), aşezate ordonat la faţa zidăriei. Întotdeauna, rândul ultim al asizelor de lucru a fost realizat din pietre mai mici, plate, urmărindu-se obţinerea unui pat aproximativ orizontal, necesar pentru pornirea asizei următoare. În interiorul zidăriei s-au folosit, în general, pietre mai mici, dispuse fără o orientare anume, dar ocupând cât mai compact spaţiile dintre pietrele mai mari aşezate spre exterior, care formau cele două paramente. (***Pl.2; Fig. 47***).

Grosimea zidăriei, la nivelul fundaţiilor, este cuprinsă între 0,87 – 0,92 m, ea micşorându-se, prin retragerile – crepidele – existente pe ambele feţe ale zidurilor, în jurul cotei de -0,20 – -0,30 m de la nivelul pardoselii. În concepţia constructorilor, fundaţiile trebuiau să aibă, probabil, o grosime constantă de 0,90 m, diferenţele pe care le-am constatat provenind, mai degrabă, dintr-o execuţie mai puţin îngrijită a şanţurilor de fundaţie. Excepţie de la regulă fac:

---

topografice din 1975 şi la ea se raportează şi nivelmentul din studiile arheologice publicate.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 47. *Colţul de SE al bazilicii, păstrat după cercetările din 1994 (foto M. Matarangă)*
Fig. 47. Basilica SE corner, preserved after researches in 1994, *photo by M.Matarangă*

a. Fundaţiile zidurilor L şi M (absida), mai groase faţă de fundaţiile celorlalte ziduri perimetrale, având dimensiuni de 0,95 – 1,00 m la talpă. Această grosime, mai mare, se transmite şi la nivelul elevaţiilor şi pare să răspundă unei necesităţi de ordin constructiv, dictată de sistemul de boltire a absidei – semicalotă cu arc de descărcare pe linia interioară a zidului L. Tot la aceste două ziduri am remarcat şi faptul că pe faţa interioară a fundaţiei nu a existat nici o crepidă.

b. Grosimea celor două fundaţii mediane, I şi J, mult mai mică decât grosimea fundaţiilor zidurilor perimetrale ale navelor (0,75 faţă de 0,87 – 0,92 m). În plus, nivelul tălpii celor două fundaţii mediane, I şi J, se află la o cotă mult mai ridicată decât cota de fundare a celorlalte ziduri şi a celor doi pilaştri angajaţi, X şi Y, de pe latura estică a

https://biblioteca-digitala.ro

bazilicii (-0,81 m faţă de -1,20 -1,40 m). Ei nu se leagă organic cu pilaştrii, oprindu-se la circa 1,00 m în faţa lor[410]. Aceasta se explică prin faptul că fundaţiile I şi J nu au fost construite în acelaşi timp cu celelalte ziduri ale corpului central al bazilicii[411].

c. Nivelul de fundare al zidului de sud, P, al nartex-ului, mai ridicat decât talpa zidului O al bazilicii, la care se alipeşte (-1,10 faţă de -1,35), între ele existând şi un rost continuu pe toată înălţimea fundaţiei. Aceasta se datorează atât faptului că zidul nartex-ului a fost adăugat bazilicii mai târziu, dar şi unor considerente de structură, statică şi compoziţie privind elementele întregii construcţii.

Elevaţiile zidurilor au fost construite folosindu-se aceleaşi procedee tehnice şi în aceeaşi manieră ca fundaţiile, grosimea elevaţiei reducându-se în general la numai 0,80 m, excepţie făcând zidurile L şi M (absida), mai groase cu circa 10 cm.

Pavaje

Spaţiul interior al bazilicii a fost pavat cu cărămizi subţiri, legate cu lut şi aşezate direct pe pământ, în şiruri orinetate pe direcţia transversală a navelor, fiind dispuse, de regulă, rost pe rost. Alternanţa de rost pe plin, pe care o putem observa în zona estică a navei mediane, unde pavimentul original se păstra „in situ", pe o suprafaţă de circa 15 mp, se datorează faptului că, alături de cărămizile de formă pătrată, de 30 × 30 × 2,5 cm[412] care predomină numeric, au fost utilizate şi cărămizi dreptunghiulare, asemănătoare cu cele folosite la pavimentul

[410] Baumann 1995, <Peuce> 11, 307.
[411] Susţinem ipoteza că fundaţiile I şi J sunt construite într-un moment diferit de cele ale bazilicii, dar într-o succesiune cronologică diferită de cea susţinută de V.H. Baumann în <Peuce> 11, 307.
[412] Baumann 1972, <Pontica> 5, 550.

https://biblioteca-digitala.ro

de la nivelul inferior al criptei[413]. Dimensiunile acestora trebuie să fi fost de circa 36 × 31 × 2,5 cm[414].

În apropierea fundaţiei zidului G, s-au păstrat şi două cărămizi rotunde, mai mari, cu diametrul de circa 45-50 cm[415], aşezate una lângă cealaltă, pe direcţia asizelor curente de pavaj. Ele marcau, probabil, în planul pardoselii, poziţia unor colonete de cărămidă care susţineau un baldachin (?), ridicat pe locul fostului mormânt hypogeu, sau, mai probabil, linia balustradelor despărţitoare dintre naos şi spaţiul *presbyterium*-ului *(scuola cantorum?).* Cota de nivel a pavimentelor din cele trei nave trebuie să fi fost aceeaşi cu cea a pavimentului păstrat „in situ" în apropierea altarului, cotă pe care noi am considerat-o 0 m, pentru nivelmentul întregii zone.

Planimetrie

Reîntregirea planimetrică a corpului central al bazilicii, prezentată în proiect în două variante, a avut, ca bază de pornire, înregistrările metrice de detaliu şi ridicarea topografică executată în anul 1994[416]. Pentru elaborarea acestor variante de plan, am apelat la datele şi informaţiile cuprinse în lucrările de specialitate publicate până în prezent, coroborate cu observaţiile noastre, făcute direct, la faţa locului, privind poziţia, orientarea, dimensiunile elementelor de construcţie şi tehnica lor de execuţie.

I. Prin poziţionarea corectă, în plan, a tuturor fragmentelor de fundaţie şi stabilirea raportului existent între acestea, se pot face câteva

[413] Baumann 1977, <AMN> 14, 246.
[414] Cărămizile dreptunghiulare din pavimentul criptei, conform observaţiilor noastre, au dimensiunile 36x31x4,5 cm şi sunt mai groase decât cele din navă.
[415] Dimensiunile cărămizilor circulare sunt aproximative şi rezultă din comparaţia cu dimensiunile celorlalte cărămizi alăturate.
[416] Releveu şi nivelment executat de arh. Anişoara Sion.

https://biblioteca-digitala.ro

precizări de ordin general, legate de modul în care a fost conceput şi construit edificiul bazilical:

a. O primă constatare care se impune este aceea că bazilica şi cripta au fost trasate în funcţie de o axă majoră, orientată est-vest, stabilită *„ab initio”* de constructori, care era în acelaşi timp şi axa de simetrie a întregii construcţii. Pe această axă se află:

- centrul absidei, situat la intersecţia cu linia exterioară a fundaţiei zidului L;

- centrul bolţii criptei, situat la o distanţă de 0,85 – 0,90 m mai spre vest faţă de centrul absidei, pe linia interioară a elevaţiei zidului L;

- intersecţia diagonalelor corpului central al bazilicii.

Construcţia mormântului hypogeu este orientată după axul principal al bazilicii, dar acesta nu este şi ax de simetrie. Orientarea diferită a criptei martyrion şi a mormântului hypogeu, faţă de cea a bazilicii reprezentată în planurile apărute în publicaţiile şi documentaţiile anterioare, provine dintr-o eroare de înregistrare petrecută în prima campanie de cercetare, transferată apoi în toate planurile elaborate ulterior.

b. Zidurile longitudinale exterioare ale bazilicii, H şi K, şi traseele fundaţiilor mediane, I şi J, dintre nave, sunt paralele cu această axă şi dispuse echidistant de o parte şi de cealaltă.

c. Zidurile orientate nord-sud, L, O şi N-N’, au fost trasate perpendicular pe direcţia axului major.

d. Zidurile *nartex*-ului adăugat corpului central al bazilicii, într-un moment de construcţie mai târziu, au aceeaşi orientare cu cele ale bazilicii.

e. Construcţia criptei, având planul pătrat, este axată faţă de aceeaşi direcţie majoră, diferenţele de orientare sesizate pe laturile de

https://biblioteca-digitala.ro

nord şi de sud datorându-se unor deficienţe de execuţie a gropii de fundaţie.

Aceste observaţii subliniază, odată în plus, ipoteza avansată încă din primele campanii arheologice, conform căreia edificiul bazilicii şi construcţia criptei au fost concepute şi executate în acelaşi timp[417].

II. Dimensiunile generale ale corpului principal al bazilicii, rezultate, indirect, din poziţionarea grafică a elementelor de plan rămase „in situ" faţă de axul major, diferă substanţial faţă de valorile apreciate în lucrările publicate până în prezent, dar şi faţă de cele figurate în lucrările topografice anterioare.

a. Singura evaluare constantă, înscrisă în toate înregistrările metrice făcute până în prezent, este cea a dimensiunilor absidei.

b. Edificiul bazilical avea dimensiuni mai mari faţă de estimările de până acum, diferenţele ce apar datorându-se, în esenţă, evaluării diferite a grosimilor de ziduri şi a lăţimii interioare a navelor centrale. Raportul dintre deschiderile navelor laterale (egale) şi deschiderea navei mediane se apropie de ½ (700/320) şi nu de 1/3 (700/230) cum rezultă din datele anterior publicate. Între lungimea şi lăţimea corpului central (nave şi absidă) există un raport foarte apropiat de 7/4, unitatea de raport putând fi egală cu 3,70 m (dacă luăm în considerare cotele interioare ale spaţiilor) sau cu 3,95 – 3,96 m, dacă luăm în calcul dimensiunile exterioare ale construcţiei.

Prin adăugarea nartex-ului, acest raport se modifică şi tinde să devină 8/4, dacă lăţimea nartex-ului a fost, în realitate, mai apropiată de 3,20 m, dimensiune pentru care se optează în ultimul studiu apărut[418], şi nu doar de 2,30 m, cum s-a estimat anterior[419].

[417] Baumann 1972, <BMI> 2, 23.
[418] Baumann 1995, <Peuce> 11, 304.
[419] Baumann 1977, <AMN> 14, 251 şi n. 19, unde se explică clar că distanţa de 2,30 m reprezintă, de fapt, distanţa dintre zidul bazilicii până la groapa (desrtul de mare)

https://biblioteca-digitala.ro

c. Dimensiunile generale ale edificiului, la nivelul elevaţiilor, sunt diferite faţă de cele înregistrate la nivelul fundaţiilor, deoarece grosimea zidăriei în elevaţie, se micşorează, dar acest lucru nu a fost luat în calcul în nici unul din proiectele de consolidare elaborate anterior.

d. Este dificil să ne pronunţăm, însă, asupra unităţii de măsură pe care au utilizat-o constructorii antici în dimensionarea diferitelor părţi componente ale edificiului, în condiţiile în care cea mai mare parte dintre fundaţii nu se mai păstrează, iar în suprastructură nu s-a conservat absolut nici un element.

Pentru stabilirea poziţiei pilelor şi alegerea dimensiunii pentru interaxul amfiladelor, a trebuit să ne înscriem în limitele impuse de:

- poziţia şi dimensiunile fundaţiilor celor doi pilaştri angajaţi, X şi Y, pe faţa interioară a zidului de est,

- traseul şi dimensiunile fundaţiilor continue, I şi J, şi poziţia acestora în raport cu pilaştrii X şi Y,

- deschiderea navei centrale în raport cu distanţa dintre pilaştrii X şi Y,

- lungimea navelor.

Pentru amplasarea corectă, în planul bazilicii, a celor doi pilaştrii angajaţi, X şi Y – actualmente dispăruţi – simetrici în raport cu axul major de compoziţie al edificiului, am apelat la informaţiile şi ilustraţia fotografică din timpul cercetărilor arheologice şi la documentaţia grafică, întocmită tot atunci.

Urmărind descrierea acestor pilaştri: „două temelii subţiri, reprezentând ½ din lăţimea zidurilor exterioare, prinse organic pe o lungime de 0,30 m de partea interioară a zidurilor laterale ale absidei,

---

de demantelare a zidului nartex-ului şi nu până la zidul nartex-ului. Lungimea zidului P s-a păstrat pe 2,26 m, măsurată pe linia exterioară a zidului

https://biblioteca-digitala.ro

delimitau nava centrală a naosului, pe o lăţime de 7,50 m, de navele laterale, late de 2,40 m fiecare[420], putem reţine că:

- lăţimea lor era de ½ din grosimea zidurilor exterioare (cu referire, în mod sigur, la cel al absidei şi la zidul L, celelalte ziduri nefiind, în acel moment, dezvelite), deci egală cu 0,475 – 0,50 m;

- pilaştrii se ţeseau organic cu faţa interioară a fundaţiei zidului L;

- lungimea de 0,30 m reprezintă, de fapt, grosimea lor, respectiv dimensiunea prin care aceştia avansează în faţa zidului L, spre interior.

Nu se precizează însă, în nici o publicaţie, care era distanţa dintre pilaştri şi deschiderea (colţurile) absidei, afirmaţia că „delimitau nava centrală, pe o lăţime de 7,50 m, de navele laterale, late de 2,40 m fiecare", putând fi interpretată în două moduri. Fie că, în cei 7,50 m, *intrau şi lăţimile* celor doi pilaştri, estimate la 0,475 – 0,50 m, în care caz distanţa dintre colţul absidei şi pilaştri ar fi fost de circa 0,25 – 0,30 m, fie că cei 7,50 m reprezentau *doar deschiderea dintre cei doi pilaştri*. În acest ultim caz, dimensiunea care ne preocupă ar fi fost egală cu 0,75 m, laturile externe ale pilaştrilor, laţi de 0,50 m, aflându-se pe liniile exterioare ale fundaţiilor I şi J. Imaginile fotografice şi cele din timpul săpăturilor şi ridicarea topografică din anul 1972 arată o proporţie mult mai echilibrată între cele două dimensiuni, distanţa de la colţul absidei până la pilastrul X părând a fi, mai degrabă, *egală cu lăţimea pilastrului*.

În varianta pe care am propus-o am optat pentru un raport mai convenabil între aceste două dimensiuni, considerând - 0,60 m lăţimea pilastrului şi 0,55 m pentru distanţa de la pilastru la colţul absidei, raport care să ne permită amplasarea şirului de plinte, (0,60 × 0,60 m) amintind de amfilada originală peste cele două fundaţii I şi J dar, în limitele grosimii acestora, fără a ieşi în consolă. Dimensiunile plintelor au rezultat

[420] Baumann 1972, <BMI> 2, 20.

https://biblioteca-digitala.ro

din dimensiunile celor doi pilaştri, 0,30 × 2 = 0,60 m, înălţimea acestora, 0,15 m, fiind considerată minimă admisibilă (***Fig. 48***).

Pentru interaxul amfiladei, am luat în calcul două dimensiuni, 3,60 m şi, respectiv, 3,00 m, optând în final pentru un interax de 3,00 m, ca limită maximă admisibilă, care să satisfacă ambele soluţii posibile de rezolvare în plan a amfiladelor – cu pile sau coloane, iar în elevaţie cu arhitrave sau cu arce de zidărie.

În propunerea făcută am optat, *în lipsa altor date*, pentru o soluţie, în sensul că, unui plan din faza de refacere a bazilicii – cu *nartex* şi *atrium* – îi opunem un paviment la cota 0 m, datând, cel mai probabil, din prima fază de construcţie a bazilicii cu criptă.

În acelaşi timp, pentru *amfila dele mediane* – coloane sau pile – am optat pentru o fundaţie continuă, pe traseul fundaţiilor I şi J, atestate arheologic, şi nu pentru varianta unor fundaţii punctiforme, o ipoteză cu mult mai probabilă dar pentru care nu avem nici o mărturie arheologică. (...)

Privită în ansamblul ei, construcţia bazilicii cu criptă de la Niculiţel pare să se înscrie tipului „helenistic”[421] al bazilicilor, cu navă centrală supraînălţată, acoperită cu şarpantă în două ape, independentă de cele de pe colaterale (fără tribune) realizate într-o singură pantă.

Raportul de circa 2/1, între deschiderea navei centrale şi cea a colateralelor imprimă o proporţie echilibrată spaţiilor interioare şi o anumită zvelteţe pe care, în general, o surprindem doar la bazilicile cu tribune.

[421] Tipul bazilical a fost preluat de către constructorii de bazilici (creştine) din tradiţia construcţiilor anterioare (bazilicile civile romane); tipul helenistic este denumit astfel pentru a se face distincţia faţă de tipul acoperit cu bolţi mai rar în primele secole de creştinism, dar care, în secolul al VI-lea, încep să devină preponderente; cf. Charles Devoye, 54, f ig.5

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 48. *Zona de vest a presbyterium-ului, cu temelia stylobatului şi a zidului transversal al sanctuarului (foto M. Matarangă)*
Fig. 48. *Presbyterium* Western area with *stylobate* and sanctuary cross wall foundation, *photo by M.Matarangă*

Nava centrală era, probabil, iluminată direct, prin ferestre situate pe pereţii longitudinali, în sistem „bazilical", deasupra acoperişurilor navelor laterale şi prin ferestre, plasate deasupra intrării, în axul timpanului de vest[422].

Faţada principală, de vest, a fost rezolvată diferit în cele două faze principale ale construcţiei. În prima fază, faţada principală era flancată de două turnuri, cu planul pătrat ieşit din planul corpului central mai înalt, intrarea spre nava mediană (împărţită în trei deschideri - tribelon) aflându-se pe linia laturilor de est a turnurilor. Elevaţia, rezolvată, probabil, după o concepţie orientală[423] comporta, în acest caz, o terasă

[422] Constantinescu 1929, 25, 26.
[423] Tipul de faţadă pare să fi fost o variantă locală a unei faţade de tip „hittit", cf. Ivanova-Mavrodinova 1936, 253-256, fig. 1-7.

https://biblioteca-digitala.ro

descoperită sau o galerie acoperită, situată deasupra intrării, în spaţiul dintre turnuri, terasa sau galeria *fiind susţinută de un şir de coloane pe linia de front a celor două turnuri.*

În faza de remaniere, acestor turnuri le-a fost adăugat, spre vest corpul *nartex*-ului care nu credem că se înălţa mai mult decât cele ale colateralelor, sau poate că, renunţându-se la turnuri, acoperişul colateralelor şi cel al *nartex*-ului, cu aceeaşi înălţime, îmbrăcau, pe trei laturi, corpul central mai înalt, faţada de vest a celor trei nave – menţinându-se pe linia exterioară de vest a fostelor turnuri.

În mod sigur, însă, absida era terminată printr-o boltă – semicalotă cu arc de descărcare pe linia zidului de est L, având o înălţime mai mică decât cea a navei mediane, realizată într-o tehnică de construcţie apropiată de cea utilizată pentru bolta criptei.

3. Cripta

Construită o dată cu bazilica, cripta martyrion a fost executată într-o groapă, săpată în loess-ul natural, pereţii gropii slujind drept cofraj pentru zidăria criptei, până la finalizarea întregii construcţii. Zidurile au un singur parament, spre interior, feţele exterioare împrumutând forma pereţilor gropii de fundare.

Concepută să aibă un plan pătrat, cu latura de 3,50 m[424], construcţia criptei a rezultat, datorită acestui fapt cu unele imperfecţiuni:

- pereţii sunt uşor evazaţi spre partea superioară, ieşind din planul vertical, dimensiunile la nivelul *„articelor”* fiind mai mari cu 0,08 – 0,15 m faţă de cele din planul de bază;

[424] Dimensiunile şi forma trapezoidală din planurile publicate anterior rezultă dintr-o înregistrare incorectă.

https://biblioteca-digitala.ro

- lungimea laturii de vest are la bază doar 3,35 m, faţă de 3,40 cât au celelalte trei laturi;

- planurile laturilor de sud şi de nord, la nivelul bazei criptei, sunt uşor înclinate faţă de axul longitudinal al întregii construcţii.

Construcţia criptei s-a realizat printr-o succesiune coerentă de operaţiuni şi etape care pot fi încă urmărite pe suprafaţa exterioară a pereţilor (rezultantă firească a sistemului de construcţie utilizat şi a mijloacelor tehnice specifice epocii).

a. Săparea gropii de fundare a criptei, începând de la nivelul de construcţie al bazilicii, până la cota -3,50 – -3,60 m[425].

b. Construirea zidurilor perimetrale, de la talpă (-3,60 m) până la cota de -2,90 m, având o grosime cuprinsă între 0,55 m (vest) şi 0,62 – 0,66 m (nord, sud şi est), în peretele de vest fiind prevăzută o deschidere pentru accesul în criptă.

Zidurile au fost executate din piatră brută, de dimensiuni mici, aşezate în asize orizontale, despărţite prin straturi groase de mortar cu aspect granulos de culoare rozalie (var în amestec cu pietriş, mult nisip şi cărămidă sfărâmată). La nivelul inferior al criptei, pe laturile de nord, vest şi sud, au fost prinse în zidărie, la partea interioară a pereţilor, dale mari din calcar fasonat (piese reutilizate), aşezate pe cant, cu înălţimea de 0,47 – 0,58 m, uneori completate la partea superioară cu pietre mici, până la cota -2,90 m. Peretele de est a fost construit, în întregime, numai cu pietre brute, legate cu mortar, aşezate în asize orizontale, ordonate spre faţa zidului.

c. Continuarea zidăriei de la cota de -2,90 până la cota -2,50 m (nivelul naşterii bolţii), din piatră brută, legată cu mortar.

[425] Nivelul de construcţie al bazilicii nu a fost surprins nicăieri, deşi ar fi trebuit să lase urme măcar în partea de sud-vest a navei sudice.

https://biblioteca-digitala.ro

Grosimea pereţilor de nord, est şi sud se reduce până la 0,48 – 0,53 m, păstrând o crepidă spre interiorul construcţiei, la cota de -2,90, zidul de vest păstrând aceeaşi grosime de la talpă, până la nivelul superior al golului uşii.

- Adăugarea, în colţul de sud-est al unui pilon de zidărie din piatră brută, legată cu mortar, alipit zidurilor criptei[426], pentru sprijinirea uneia dintre dalele care formau planşeul dintre cele două încăperi suprapuse ale criptei.

- Montarea şpaleţilor din piatră fasonată (piese reutilizate) de o parte şi alta a golului intrării.

- Compartimentarea nivelului inferior al criptei cu ajutorul a două dale puse pe cant, pe direcţia est-vest, cea mai mare – dinspre est – fixată în mortarul pardoselii de cărămidă, cea mică rezemând direct pe cărămizile din paviment.

- Executarea pavajului de cărămidă, pe un strat suport de mortar de var, cu adaos de cărămidă, dimensiuni cărămizi: 36 × 31 × 4,5 cm; 36 × 29,5 × 4,5 cm; 36 × 36 × 4,5 cm.

- Tencuirea peretelui de est, a pilonului şi a zonelor cu pietre mici peste dale mari puse pe cant, cu un strat subţire de mortar de var de culoare roz, cu adaos de cărămidă pisată şi praf de cărămidă în cantitate mai mare.

d. Liftarea celor trei dale de calcar fasonat care formau planşeul nivelului inferior al criptei şi montarea lor începând cu cea din partea de est, mai subţire (rezemând în întregime pe crepida zidului de est şi cu partea fisurată pe micul pilon de colţ) apoi cea mijlocie şi, la sfârşit, cea din vecinătatea intrării. (...)

[426] Pilonul nu este ţesut cu zidurile criptei (cf. Baumann 1977, <AMN> 14, 246); el este adăugat special pentru a sprijini dala, din partea de est, mai subţire şi deja fisurată în momentul montării.

https://biblioteca-digitala.ro

- Dimensiunea dalelor sunt: 2,30 × 0,665 × 0,14 m (vest); 2,26 × 1,120 × 0,14 m (mijloc); 2,32 × 0,615 × 0,09 m (est); (0,630) (0,10).

- Dala de la mijloc şi cea de vest reazemă pe crepidele pereţilor de nord şi sud[427] şi pe dalele puse în picioare, care compartimentează nivelul inferior. Dala situată în partea vestică a criptei, ultima montată, are practicate pe cantul dinspre exterior două şliţuri adânci de 6,5 × 18 (19) cm, prin care se îmbucă cu cei doi şpaleţi ai intrării. Ea depăşeşte linia exterioară a zidăriei, ieşind în afară cu cca. 3,5 cm. Toate cele trei dale sunt piese provenind din construcţii mai vechi, reutilizate pentru planşeul criptei, pe faţa superioară a două dintre ele păstrându-se orificiile de montaj (pentru gujoane) originale.

Este posibil ca depunerea osemintelor celor doi martiri (amestecate cu pământ), în cele două compartimente de la nivelul inferior al criptei, să fi avut loc în acest moment al construcţiei şi nu după finalizarea ei[428]. Ipoteza se bazează pe observaţia că depunerile de pământ cu oseminte erau aglomerate spre fundul criptei şi mai împrăştiate spre intrare, unul din vasele de ofrandă fiind depus aproape de centrul criptei, departe de intrare[429]. În acest caz, depunerea pământului în grămadă pare să se fi petrecut după montarea primei dale a planşeului. Sigilarea nivelului inferior al criptei s-a putut face imediat după montarea ultimei dale a planşeului, pragul intrării fiind înălţat cu două rânduri de cărămizi prinse în mortar, pe care s-au aşezat dala cu inscripţia şi dala care căpăcuia nivelul inferior al criptei, fixată dinspre exterior cu ajutorul unor pene şi cu mortar de var.

[427] Dalele reazemă pe crepidele zidurilor şi nu sunt încastrate, aşa cum apreciază Baumann 1977, <AMN> 14, 246.

[428] În acest sens pledează faptul că groapa de demnatelare a mormântului fusese umplută în momentul în care se excavează puţul de acces la criptă, aşa cum se poate vedea în Baumann 1977, <AMN> 14.

[429] Cf. Baumann 1977, <AMN> 14, 246-247.

https://biblioteca-digitala.ro

e. Construirea timpanelor semicirculare pe care rezema bolta, pe cele patru laturi ale criptei, între cotele -2,50 (naşterile) şi -1,40 (1,40) m (cheia) şi montarea pe latura de vest a lintoului de deasupra uşii.

- Dimensiunea mare a dalei din piatră fasonată (reutilizată), 1,90 × 1,02 × 0,33 m, ieşită în consolă, pe ambele feţe ale zidului, a obligat constructorul la lărgirea gropii criptei în dreptul intrării de la nivelul de construcţie până la nivelul superior al golului pentru intrare, aşa cum s-a observat şi pe profilul de sud al secţiunii arheologice nr. 1/1971.

Se mai poate remarca, în plus, faptul că, deasupra lintoului uşii, timpanul de pe latura de vest se îngroaşă, ajungând la 0,70 m.

f. Montarea cofrajului pentru susţinerea bolţii (peste dalele N1) pe durata execuţiei, format din două cintre orientate pe direcţia diagonalelor încăperii şi două cintre dispuse perpendicular în axul timpanelor, şi fixarea mantalei de scânduri exterioare montate pe forma cintrelor.

g. Executarea propriu-zisă a bolţii dinspre exterior, deasupra mantalei de scânduri a cintrelor.

Bolta a fost realizată din cărămizi dreptunghiulare, cu dimensiuni de 28 (26) × 15 (14) × 4,5 (3,5; 4,7) cm, dispuse în asizele de la bază cu latura lungă la vedere, ultimele şase asize din cheia bolţii fiind compuse numai din cărămizi aşezate în picioare, cu latura mică la vedere. În centru, bolta se încheie cu două cărămizi, puse în picioare, orientate pe direcţia est-vest, peste care, la exteriorul bolţii, era prinsă piesa terminală, „pintenul" astăzi dispărut (...).

Forma bolţii, o semicalotă intersectată de patru planuri verticale[430], două câte două paralele şi echidistante faţă de axul bolţii

[430] Bolta nu reazemă pe trompe de unghi sau pandantivi, cum consideră Barnea 1977, 125 şi nici nu a rezultat din intersecţia a patru cilindri oblici, cf. Baumann 1972, <Dacia>, N.S. 14, 194; ci dintr-o cupolă sferică, cf. Baumann 1972 <BMI>, 2, 20. Forma bolţii rezultă dintr-o situaţie absolut particulară, datorată dimensiunilor

https://biblioteca-digitala.ro

(baza celor patru planuri formând un pătrat cu latura de 2,40 m), a rezultat dintr-o intersecţie, în manieră bizantină, a două bolţi cu muchii intrate. Cele două bolţi intersectate au secţiune semicirculară, egală, cu raza de 1,20 m (1/2 latură încăpere), reazemă pe timpanele semicirculare, şi au ca directoare, un arc de cerc, a cărui rază este egală cu 1,70 m (1/2 din mărimea diagonalei încăperii).

Fig. 49. *Tomis – Cripta bazilicii mari din curtea Liceului Mihai Eminescu (apud I. Barnea, 1979)*

Fig. 49. Tomis – Crypt of the large basilica in the courtyard of "Mihai Eminescu" Secondary School, *apud I.Barnea*

timpanelor, a laturilor încăperii criptei, care derivă din dimensiunea diagonalei încăperii, luată ca unitate de referinţă.

https://biblioteca-digitala.ro

Acest tip de bolţi, specifice epocii bizantine, este semnalat pe teritoriul României, până în prezent, doar la Tomis, folosit la cripta martyrium – „confessio" – descoperită în Bazilica mare (B) din sectorul de vest al cetăţii, bazilica de aici fiind datată în a doua jumătate a sec. al V-lea p.Chr..[431] (***Fig. 49***).

h. Executarea zidăriei din colţurile exterioare ale construcţiei criptei, dintre două timpane adiacente de la cota -2,50 până la cota -1,40, terminându-se printr-o asiză compusă din lespezi mari, plate, aşezate ordonat pentru a forma o asiză orizontală.

Urmează finisarea părţii superioare a criptei prin aplicarea unui strat subţire de mortar de var, roz, cu amestec de cărămidă pisată fin, pe tot extradosul bolţii, pe suprafaţa exterioară a articelor şi pe zidăria celor patru colţuri.

i. Săparea puţului de acces spre intrarea în criptă, necesar pentru extragerea cofrajelor, executarea finisajului parietal şi rostuirea intradosului bolţii.

Puţul, surprins de peretele de sud al secţiunii arheologice 2/1975 avea pereţii verticali, fundul în plan înclinat (sau cu trepte, panta fiind excesivă), cu adâncime mai mare în dreptul intrării în criptă (-3,60 m) şi o poziţie în plan uşor oblică faţă de axul criptei, pornind dinspre sud sud-vest spre direcţia intrării. Acest puţ taie, spre vest, umplutura gropii de demantelare a mormântului hypogeu, ceea ce denotă că această groapă fusese umplută înainte de executarea puţului. Această observaţie pare să confirme faptul că înhumarea celor doi martiri de la nivelul 1 al criptei a putut avea loc înainte de finalizarea criptei, deci după momentul terminării construcţiei nivelului 1.

j. Pereţii interiori ai criptei au fost tencuiţi cu mortar de var, nisip şi cărămidă pisată fin, având o culoare rozaliu-întunecată. Tencuiala

[431] Cf. Rădulescu 1966, 44-45.

https://biblioteca-digitala.ro

pereţilor se continuă şi în planul pardoselii pe o mică distanţă (7-10 cm), umplând spaţiile rămase libere dintre dalajul pardoselii şi linia interioară a pereţilor.

Tencuiala sclivisită acoperea şi suprafaţa lintoului de peste intrare şi, parţial, cei doi şpaleţi de piatră fasonată ai intrării. Peste tencuială, pe conturul celor patru timpane şi, în lungul zidurilor, deasupra planşeului, au fost pictate două benzi colorate – roşu şi alb, late de 6-7 cm, traseul lor fiind zgrafitat pe tencuiala udă. Asemănător au fost realizate şi inscripţiile de pe pereţii nord, est şi sud, acestea fiind apoi acoperite cu vopsea roşie.

Pentru rostuirea intradosului bolţii s-a folosit un mortar cu o compoziţie diferită de cea a celui folosit la tencuieli, având foarte multă cărămidă pisată vizibilă în masa mortarului şi o culoare mai întunecată.

După finisarea pereţilor, în centrul timpanului de vest, deasupra lintoului, a fost practicat un orificiu de aerisire, zidul fiind penetrat până la exterior, foarte probabil pentru îndepărtarea efectului de seră, vehicularea aerului din criptă fiind necesar atât pentru eliminarea condensului, cât şi pentru uscarea cât mai rapidă a tencuielilor. Golul a fost ulterior astupat din exterior cu câteva fragmente de cărămidă şi pietre mici, legate cu mortar de var albicios, având în compoziţie mai mult var[432].

k. Executarea lăzii mortuare (coşciug colectiv) şi depunerea în criptă a trupurilor celor patru martiri.

l. Sigilarea criptei. Închiderea criptei s-a realizat prin montarea unei dale mari de calcar fasonat (1,17 × 0,725/0,685 × 0,125 m), aşezată în picioare între cei doi şpaleţi ai intrării. Pentru închiderea perfectă a

[432] Mortarul folosit la astuparea acestui edificiu seamănă cu cel folosit pentru zidul de cărămidă, exterior care bloca intrarea; de o parte şi alta a şpaleţilor, se mai păstrează câteva fragmente de mortar, în partea superioară sub lintou.

https://biblioteca-digitala.ro

spaţiului, s-a recurs la o corectare a golului format de şpaleţi, prin degroşarea unor suprafeţe interioare ale şpaleţilor, prin cioplirea cu dalta cu dinţi fini, aşa cum se remarcă din urmele păstrate (dala de închidere fiind mai evazată la partea inferioară).

Dala, blochează intrarea ambelor nivele ale criptei, rezemând cu partea interioară pe un prag de cărămidă pe care era aşezată şi dala mai mică, ce căpăcuieşte nivelul 1 al criptei. Ea a fost fixată cu ajutorul unor ştifturi metalice, introduse în patru lăcaşuri special create în şpaleţi, pe fiecare latură câte două, care o menţineau în poziţie verticală.

La partea exterioară a intrării, în faţa dalei, a mai fost montat un prag de piatră între cei doi şpaleţi, o piesă reutilizată provenind fie dintr-un ancadrament de uşă, de tip ionic, fie dintr-o arhitravă tripartită, cu dimensiunile de 0,69 × 0,45 × 0,23 (0,18) m.

Nişa creată între lintou, şpaleţi, prag şi dala verticală a fost umplută din exterior cu o zidărie de cărămidă şi mortar de var, perfect executată, care a fost acoperită, la exterior, în planul canturilor celor doi şpaleţi, cu un strat de mortar de culoare albă, cu mult var. în faţa acestui zid a fost depusă, ritual, o ţiglă aşezată pe cant, într-o poziţie înclinată, rezemând pe zidul de cărămidă.

m. Umplerea puţului din faţa criptei şi acoperirea extradosului bolţii cu pământ până la cota nivelului de călcare din interiorul bazilicii.

Montarea pavimentului trebuie să fie făcută ceva mai târziu, după executarea tuturor lucrărilor de construcţie legate de edificiul bazilical.

Analiza elementelor constitutive ale criptei martyrion de la Niculiţel ne oferă o serie de date noi privind acest tip de edificiu, construcţia fiind, în mod excepţional, păstrată în întregime, spre deosebire de numeroase alte descoperiri de acelaşi fel, din care se cunosc doar elemente ce definesc planul. Bolta acestei cripte rămâne, cap de serie pentru istoria arhitecturii religioase din România,

https://biblioteca-digitala.ro

(constituindu-se în cel mai vechi exemplu descoperit până în prezent) ce ilustrează răspândirea, în timp şi spaţiu, a unor tehnici de construcţie de sorginte bizantină[433].

[433] Theodorescu 1976, 13.

https://biblioteca-digitala.ro

The Martyrion basilica from Niculiţel (Abstract)

The outstanding discovery of the martiric monument from Niculiţel, Tulcea County, is to be placed in the cultural and historical context of the 4th century AD, when the foundations of the Christian civilisation were laid.

Situated in a heavy forested area, Niculiţel and its surroundings are full of ruins. A series of archaeological finds introduced long ago Niculiţel into the scientific circuit, drawing the attention of the authorities onto the very important historical values existing here. We shall review some of these discoveries, in order to emphasize the very rich archaeological environment and the historical continuity in Niculiţel region.

At the end of the 19th century, F. Weickum, a merchant from Tulcea who traded wines from the Niculiţel vineyards, transmitted to the Academy in Wien the following inscription found by him at Niculiţel in 1880: "… *Dom … lived 60 years, Gaudentius, the son, lived 18 years, Teodora, the daughter, lived 20 years, Maximina, the daughter, lived 5 years; the beloved wife, Bona, together with the children Vitales, Valentinus, Cumenius and Cyrilla put (this) epitaph to the husband and father who well deserved it*".

The inscription comes from the necropolis of the *vicus*, located inside the present day Niculiţel, and proves the existence of a Greco – Oriental family that, in the 4th century AD, still used the Roman funerary language.

The existence of a Greco – Oriental community at Niculiţel is further proved by the shrine dedicated to Jupiter Dolichenus, dating from the beginning of the 3rd century AD, discovered at the end of the 19th century in a place called "Gurgoaia", in the north – western part of the village. The text of the shrine is: " *To Jupiter the good and grand Dolichenus, for the good health of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus Pius Augustus and of Julia Domna, mother of the camps, Polydeuces, son of Theophilus, and Lucius Capito and Flavius Reginus, priests of Jupiter Dolichenus, openheartedly fulfilled the promise, as deserved* ". The Gurgoaia shrine underlines the presence of this Oriental cult, widely spread throughout the Roman world at the beginning of the 3rd century AD, in Niculiţel.

From Julian the Apostate's time, in the 4th century AD, we have a *milliarium* found in the vicinity of the village.

https://biblioteca-digitala.ro

Also from the 4th century AD, we have several roman bricks, bearing the stamp of the *I Jovia* legion, found inside the small cross like plan Byzantine basilica from "Cetăţuia" point. The basilica itself is situated inside a defensive system made in earthen *vallae*, in several successive phases; we remind that this small basilica is the only one of its kind known to the present day. Its foundations, made up in Roman bricks (three of which engraved with the Holy Cross, alone or in groups of three – as a representation of the Holy Trinity), were laid directly on the bedrock. The archaeological material recovered dates the monument into the 11th – 12th centuries, and the remains of several dwellings surrounding the basilica suggests the existence of a monastic settlement that survived, protected by the defensive system, until the 14th century.

In the southern part of the village there is "St. Athanasie" church. 1975 excavations revealed a first half 14th century medieval construction which, initially, functioned as a private chapel for a local ruler; during the 15th century it was used by the community, as proved by the cemetery around it. The type of building that "St. Athanasie" church belongs to is very old and was documented in the Byzantine area during the 12th – 14th centuries. The church's plan, the inner partition and the organization of the interior space, dominated by a central dome elevated on a ring pierced by six windows, find their closest analogy at the first Voyvodal church from Argeş.

Returning to the Roman settlement, we must add that it is situated on a plateau that slices the village in two almost equal parts, its northern limit being a Late Roman earthen fortification. Northwest from this last one, in the same direction as the settlement and continuing it, stretches a necropolis of now flattened tumuli, which in the old age flanked the road to Noviodunum. At around 100 m north-west of the settlement and 50 m south – west of the necropolis an 2nd – 3rd centuries Roman villa was excavated.

Particularly interesting are the Roman ruins from the base of the hills that surround the village from west, south and east. Westwards, in Gurgoaia point, the archaeological material found during successive ground surveys document an Early Roman farm. The discovery of a 2nd century BC and 1st century AD Roman Republican and Imperial denarii hoard proves that the coins were buried during the troubled period previous to the introduction of Dobrogea into the Roman Empire. In 1973, in the same area, marble statue representing Priapus, agrarian divinity, protector of the herds and shepherds, was discovered.

At about 1 km south of the Roman settlement a manufacturer's shop was discovered and a brick kiln was excavated inside he shop.

https://biblioteca-digitala.ro

In the north-eastern part of Niculiţel, on Sarica road which leads to an old entrance into the village, an incineration grave was excavated; it had a step and threshold to north-east and a two large brick roof. The grave was dated at the middle of the 2nd century AD by the artefacts found within – a ritually broken pot, a pearl and an Antoninus Pius coin. Its presence here, at such remarkable distance from the necropolis, isolated, points to the existence of a Roman farm which we shall discuss elsewhere.

Characteristic to Niculiţel is the fact that the four *villa rustica* type archaeological objectives are grouped at the base of the hills, surrounding the *vicus*. Situated only a few kilometres away from the strong *statio* of the *classici* at Noviodunum, the Niculiţel settlement seems to have know an uninterrupted development. If we consider the beautiful and in the ancient times heavily forested hills, the nice sight of the Danube and the healthy climate, we think that the area might have had also a resort like character for the civilian and military authorities, as well as for the wealthy oriental traders come here to exchange goods with the north Danubian populations. Due to the forests and the heights the locality represented also a good refuge from peril, which will shortly show itself during the 4th century AD – when the Visigoths penetrated the province, and especially during the 5th century – when the Huns attacked and sacked the whole area.

The rich cultural heritage of Niculiţel was crowned by the discovery of the martiric basilica in 1971. The find took place as a result of the heavy rains, floods and earth slides of that year which affected the base of "Piatra Roşie" hill. A few decades earlier the terrain had a different configuration, as the locals reported: the basilica was situated on a height protected from the southwest by a valley, later flooded and silted. As the village expanded, the stone elevation of the basilica was used for the construction of the new houses; the successive floods washed away the foundations of the monument and culminated with the uncovering of the crypt's dome in the spring of 1971.

The excavations were delayed by the fact that the monument was situated in an inhabited area, at a crossroad, and that parts of it were on private properties or were overlapped by modern dwellings; that is why it took several phases and a great amount of time for the monument to be fully excavated and valued.

Before we draw any conclusion, we have to underline the exceptional importance of this troubling archaeological discovery; in order to do this it is absolutely necessary to follow the different phases of the archaeological excavations, during its four great seasons – 1971, 1975, 1984, 1994.

https://biblioteca-digitala.ro

I. In 1971 the excavation had a salvage character and during this campaign the *presbyterium* area was outlined; around 200 square metres were investigated in three trenches that had a medium 3, 6 metres depth near the crypt.

The archaeological layers sequence: the yellowish - brownish ancient layer, pierced by modern trash deposits, laid directly beneath the very thin vegetal; the foundations of the basilica descended 1, 5 metres from the ground level of that time. The basilica was floored with square 30 × 30 × 2, 5 cm bricks; a few large size round bricks suggest the existence of columns inside the *presbyterium*. The foundations and the elevation of the basilica were built up in black limestone (the so called grey Gettenstein) quarried locally; Cretacic limestone from Babadag quarries was also used.

The monument is rectangular in shape with three naves and a 60 NNE oriented 6 metres wide *absida*; the central nave is 7, 5 metres wide, the outside naves are 3, 15 metres wide each. The 0, 92 metres thick foundation was built up in mortar, *opus incertum* style; the maximum interior width of the basilica is 14, 8 metres.

The massive down to foundation destruction of the monument doesn't allow us but to suggest columns continuing the pillars of the *absida*; the discovery of a limestone ionic chapitel on the eastern pillar of the *absida* seems to support this affirmation.

The most interesting element of the monument is without doubt the crypt; it is almost cube shaped - it has a slightly trapezoidal plan (3, 7 × 3,4 × 3.5 m) and its walls are 2, 25 – 2, 3 metres high. The crypt is covered by a hemispheric 3 metres in diameter dome, slightly elongated towards the south - west; it was built in bricks. In the middle of the dome there was a tapering piece that rose up to the pavement level and indicated the centre of the altar; this one was destroyed by the villagers in the moment of the find. The rectangular entrance in on the south – west and was sealed with a massive limestone slab (1, 17 × 0, 69 × 0, 12 m) and was bricked up in mortar when it was discovered; a limestone and brick platform descended from the entrance down to construction level. The entrance itself is slightly rectangular (0, 79 × 0, 69 m). The mortuary chamber is situated some 0, 9 metres above the construction level of the crypt and is paved with three large limestone slabs; the pavement is 2, 30 × 2, 37 metres and covers an area of 5, 45 square metres. The walls of the chamber have a semicircular appearance due to the construction of the dome; the four brick arches of the dome meet in the corners. The arches were decorated with two 0, 06 metres stripes – one painted in red, on the outside, the other one painted in white, on the inside. On the

https://biblioteca-digitala.ro

pavement of the chamber a fir tree casket was built; it had an unusual double trapeze shape and was decorated on the outside with a lozenge engraved motif.

The casket served as collective tomb for the four martyrs whom relicts lay directly on the pavement; the bones were in a pretty bad state of conservation, but still anatomically connected – and this immediately suggested a direct burial, face up horizontal position. No clothing elements were found.

In the upper section of the chamber, on the walls from both sides of the casket rightwards and leftwards, there are two Greek engraved and red painted inscriptions. The inscription from the left wall: ☩ μαρτύρες Χριστοϋ (Christ's martyrs); the inscription from the right wall mentions the names of the martyrs: … μαρτύρες Ζώ ικος, Άτταλος, Καμάσις, Φίλιππος (the martyrs Zotikos, Attalos, Kamasis, Philippos).

The investigation from 1971 indicated three problems that had to be solved: 1. the moment of the construction of the monument and the relationship of the basilica with the crypt; 2. the date of the martyrdom of the four; 3. the chronological relationship between the martyrdom, the construction of the crypt and the basilica.

Several elements had to be taken into account in order to date the basilica. The plan of the basilica was not known - it was only supposed to be the same with the most commonly used basilica type during the 4th – 6th centuries AD in Dobrogea. The constructive system, the Roman brick type that the basilica was paved with, the great amount of glass found in the excavation and part of the ceramic material are characteristic to the wider period of the 4th – 6th centuries AD; only the presence of the hand made local ceramics could restrain the chronology to the 4th century. It was though obvious the basilica and the crypt shared the same constructive system which led to the conclusion that the two monuments must have been erected in the same time or at close dates; archaeologically, the layers supported this idea.

The manner of construction and decoration of the interior space of the crypt and the presence of the inscriptions is specific to early Christian catacombs. The *Crux monogrammatica* - engraved before each inscription from the crypt, was used from the second half of the 4th century AD, but no later than the 5th century AD. The style of the handwriting is specific to the 4th – 5th centuries AD, having as closest analogies in the 5th century Christian inscriptions from Callatis and Tomis. Almost identical analogies are to found in 4th century Italy at the Judean catacombs from Rome, on a fragmented funerary inscription and two fragments of a Christian inscription from St. Callist graveyard, near the Caneforia crypt. The inscriptions of Niculiţel find

https://biblioteca-digitala.ro

similitude with the *Chronic of Alexandria,* written on papyrus at the end of the 4th century AD. A heavily corroded coin found under the threshold of the crypt was determined by Octavian Iliescu as a second half of the 4th century issue; Gh. Poenaru Bordea introduces it among the 395 – 408 AD **CONCORDIA AVG** or **AVGG** type, with a cross on the reverse.

All evidence available in 1971 placed the construction of both the basilica and the crypt at the end of the 4th century AD.

But who are the martyrs from Niculiţel? We personally identified at the time only one of the four, Phillippos, mentioned by Hieronymus as having been executed at Noviodunum on June the 4th . The major importance of the discovery and the gravity of the interpretation mistakes that might have taken place led to a very prompt intervention of several well known Romanian experts in Christian history and archaeology. Petre Ş. Năsturel published "Quatre martyrs de Noviodunum (Schytie Mineure)" in *Annalecta Bollandiana*, I. Barnea published " A *martyrium* found at Niculiţel (Tulcea County)" in *SCIV* and "The *matyrion* from Niculiţel" in *BOR*.

In fact the four were known to Hieronymus and, as P. Ş. Năsturel underlined: " the recently found inscription in Romania allows us, at last, to attribute the four martyrs to Noviodunum on June the 4 th …". They are present in each of the manuscripts of the work of Hieronymus, with some minor differences between texts. " Of these – I. Barnea said – the most eloquent seem to be the two manuscripts known as *Codex Bennensis* (289) and *Codex Epiternacensis* (Paris, lat. 10837)". The first one states that " PRID. NO. IUN. NIVIDUNO CIVITATE ZOTICI, ATTALI, EUTICI, CAMASI … VIII ID. IUN". In the second manuscript, due to massive name repetitions and mistakes made by copiers, the four are placed in Africa or Ninive.

For P. Ş. Năsturel also, the text of Hieronymus " *as it is in … B (Bennensis), W (Wissenburgensis) and S (Senonensis) at June the 4 th - pridie nonas iunii*" reads:

„*Nividuno civitate Zotici Attali Eutici Camasi* …".

So the martyrdom of the four saints took place at Noviodunum on June the 4th, but which year? The written sources don't give us the exact year. Two main opinions disputed this argument.

The first one, issued in 1973, belongs to I. Barnea and states that: " the four from Noviodunum were martyrized, together with 25 companions mentioned only by *Martirologium Hieroymianum*, most likely during Diocletian's reign (303-304 AD) or during Licinius's reign (319-320 AD) – the period from which date the majority of the martyrs from the Lower Danube

https://biblioteca-digitala.ro

region. It is obvious that this thesis considers only the great religious persecutions of the time as phenomenon.

The second opinion refers to a later matyrization of the four and is based upon the archaeological information synthesized after the entire monument had been investigated and also upon the anthropological report. Petre Diaconu first advanced the idea that the four could have been martyrized somewhere north of the Danube during the anti Christian movements begun by Athanarich. After the anthropological report was published (the expertise was carried out by Dardu Nicolaescu Plopşor and Wanda Wolski), we embraced this opinion; we wrote then: "*The anthropological expertise settled that the skeletons belonged to men, the first three – from right to left – being around 50 years old, the last one under 35. The skulls were completely destroyed. The bones were anatomically connected and this indicates a proper burial; no signs of violence (amputation, cutting marks, physically traumatising torture) were revealed in the investigation of the relicts. All bones responded to the osteoporosis and osteophitose analysis; these are metabolic disorders caused by long time lacks, and could be explained by an ascetic kind of life. The expertise also established the Oriental origin of the four martyrs.*

Anthropologically, the anatomical connection of the bones excludes from the very beginning the idea of a reburial; in this case a direct beginning of the 4th century AD burial supposed the existence of some kind of construction prior to the crypt. But the crypt was built up directly into the living soil, at a date very close to that of the construction of the basilica and nothing was discovered at the site to suggest another, older, building. The lack of evidence in favour of a violent death excludes altogether the possibility to identify the martyrs from Niculiţel with those beheaded at Noviodunum and Tomis during Licinius's reign; if the basilica and the crypt were built in the same time the martyrdom must have taken place very shortly afterwards.

The anthropological analysis of the material found by I. Barnea, N. Miritoiu, and D. Nicolaescu-Plopsor in the crypt of the "simple" basilica from Tropaeum Traiani, "in the absence of the comparing material that the martyr crypt discovered in Niculitel", brings a number of new elements and adds new information to our thesis. We quote from the article (pages 203-204): "... generally, *the position of the lower limbs (thigh and shank) preserves the anatomic position. The normal position and orientation of the ribs of the skeleton S1* (situated on the right side of the crypt entrance) *stands for the idea that we are faced with the primary and sole burial of the deceased persons in the crypt. The ribs are situated in normal anatomic position with the tibia,* and are not disturbed from the coxal-femoral articulation; the pelvis is normally

https://biblioteca-digitala.ro

articulated with the sacrum of the skeleton S2; the femoral ends of the skeleton S3 are also normally articulated. *The elements of the backbone of the skeleton S2 are normally ranged,* the vertebras being slightly moved sideward; *the presence of the atlas denies the hypothesis of a decapitation. All these elements certify that the situation has nothing to do with the burial subsequent to the degradation of the soft tissues.* A summary embalmment would have resulted in a better conservation of the bones and excluded the powdery status, as they have been discovered; this situation would not have necessarily involved the undisturbed anatomic connection of the backbone and the ribs during a long transportation from the martyrdom place to Niculitel, where the bodies have been brought after the crypt was built ... The sides of the wooden coffin are very well preserved (even the basis that supported the sides of the coffin, which were placed directly on the floor); *however, it is hard to explain why the bottom of the coffin was destroyed due to the alkalinity of the limestone slabs the floor was built of.* We suppose that the events succeeded as following: *the first moment consisted in hustling a summary entombment, and subsequently, when it was considered the convenient moment had come, the tomb was opened, enclosed into side wooden planks* used as a coffin, covered with longitudinal wooden planks, and *only afterwards the crypt have been built.* Although the powdery status of the bones did not allow making observations regarding the undoubted existence of the violence, certain aspects of the skeletons S1 and S2, which are the best preserved as for the undisturbed anatomic position, proving the primary and sole entombment, *indirectly certify the martyrdom.* Thus, for the skeleton S1, the radial head and tuberosity of the left radius are situated near the diaphysis of the left thighbone, inside, next to its middle third part, reversed, and directed to the knee articulation... *The only possible and plausible explanation is the martyrdom and the arrangement of the forearms with the palm oriented towards the skull; the martyr's body was put on top of the forearms... We also state that the martyrs of Niculitel belonged to various age groups:* 45-55 (S1), 50-55 (S2), 40-45 (S3), and under 35 (S4). In the same time, their stature (investigated for the first three ones) was various: 1.69 m, 1.75 m, and 1.62 m (?). *All four martyrs, even the youngest one, were affected by medical deficiencies, consisting in strong lung disorders and osteoporosis.* As for the shank and the leg, all skeletons showed *the "oriental facets" associated with an apex similar to an articulation with the hole of the astragal-bone, which was slightly deviated (only the skeleton S4 is less relevant in this respect); this aspect suggests that the four defunct persons had the same origin, and belonged to the same ethnical group".*

https://biblioteca-digitala.ro

Rephrasing the above-mentioned information, we summarize that the new elements of the anthropological investigation carried out in 1978 are the following ones: 1. The martyrs' bodies were put directly on the limestone floor of the crypt, prior to the degradation of the soft tissues; 2. It is out of discussion the long time transportation of the bodies from the place of the supposed place of the martyrdom to the tomb, and the powdery status of the bones excludes the hypothesis of embalmment; 3. Although the presence of the atlas bone excludes the decapitation, certain observations of the lower limbs and forearms certify the torture and indirectly the martyrdom; and 4. The four martyrs were not similar in terms of age and stature, but probably belonged to the same ethnical group.

The scenario proposed by the authors regarding the entombment of the martyrs (1 – a primary hustling entombment; 2 – the opening of the tomb in order to take the remains and to put them into a symbolic coffin; and 3 – the building of the crypt) only partly could be considered, as it did not take into account the new findings of 1973-1975.

a) The archaeological and anthropological investigations carried out in the autumn of 1971 emphasized the bad preservation of the bones, which could not be explained by the high alkalinity caused by the presence of the Cretaceous limestone slabs. In the same time, the high level of the mortuary chamber, the spaces between the slabs of the floor, as well as the neatly plastered threshold, supposed the existence of the lower level.

b) In 1973, the cover of the lower entrance was removed. The cover consisted in a limestone slab plastered outside and another slab beneath having a Greek language inscription; the three lines were carved in the stone and painted using the same red colour as for the inscriptions of the crypt's walls: „ δε κ / / ". The literary translation of the inscription reads: "Here and there (is) the martyrs' blood", and was translated by Alexandra Stefan (The Archaeological Institute of Bucharest). The word κ written in the first line instead of και represents a late form certified in Dobrudja during the reign of Marcus Aurelius in Tomis. The adverb ωδε κ ω , suggesting a place, was translated as "here and there (beyond)". Homer used for the first time the word ώ - ωρος as for "the Gods' blood", celestial and eternal element, which runs through the Gods' veins; later on, Aeschylus extended the word to the signification of "blood". The inscription from Niculitel uses the word ώ meaning "the blood of those who ascended in heavens". The Holy Martyrs became in the Paleo-Christian vocabulary "the columns that ascend the Christian community in heavens".

https://biblioteca-digitala.ro

The presence of this inscription, which covered the entrance of the "underground" zone of the crypt, highlighted the presence of other martyrs than the four ones. The lower level of the crypt consisted in two spaces separated by two vertical limestone slabs, which also supported the floor of the upper level, also certified by the presence of the corner pillar placed beyond the chamber situated on the right (α). The walls of the "underground" chambers are prolonged upwards to the upper mortuary chamber, but are plated with limestone slabs. The "underground level is tiled with squared brick plates cemented with mortar. All these elements stand for the construction built *ab initio* as having two levels (fig. 24).

When the entrance of the lower level has been relieved, the two chambers were half filled with black clay; backwards there were large masses of yellow clay. Just near the entrance, a globular pot was put in the right chamber; the two ears of the pot are annexed to the rim, and the bottom is rounded. A truncated cone-shaped bowl, made of grey clay, was found at 0.63 m inside, on the slope of the clay accumulation. The bowl is typical for the local wheel-made pottery dated in the 4th century AD, and belongs to the typology of the Danubian cities, which lasted until the 5th century AD. In our opinion, it is derivation of the grey bowl used by the autochthonous population in the area between the Carpathian Mountains and the Danube until the 4th century AD. The globular pot was burnt to red colour, has rounded bottom and resounding walls, and belongs to the pottery found in the Oriental provinces of the Empire between the 5th and the 6th centuries. These two ceramic pieces had not been used prior to the moment when they have been put as an offering; it is possible as well that these objects have been used along with an ancient Christian ritual that we do not know (fig. 25). Sometimes, certain aromatic substances were put into the Christian tombs to disinfect and to purify the air infected by the decomposed bodies. Whatever, the mortar stains found on the bowl's rim when it was found certify that it was put in the lower crypt just before it was closed up. The signification of the stains was to be discovered later on.

In 1975, the archaeological investigation was resumed. The lower spaces of the crypt have been emptied of the large quantity of earth, which has been sifted. A number of 110 small fragments of bones, very badly preserved, and some of them having burning traces. Dr. D. Nicolaescu-Plopsor (The Anthropological Cabinet of the Romanian Academy) studied the fragments. The investigation revealed that the bones belonged to two men, according to the coccygeal vertebra, the size of the skull fragments, and the rest of the bones (tarsal bones and phalanxes). The two persons were about the same age

https://biblioteca-digitala.ro

(45-55 years, according to the hyper-static reaction, skull degradation, osteoporosis, etc.). The presence of two phalanxes of the same finger in the both masses of earth supposed a reburial through the transportation of the earth from one place to another. The anthropological investigation did not reveal anything about the presence of the fragmentary bones in the "underground" crypt; in our opinion, the bones are related to another martyrdom that has nothing to do with the martyrs Zotikos, Attalos, Kamasis, and Philippos. *The fragmented bones having burning traces and being placed in a quite curious archaeological context stand for the remains of certain older martyrs than the four ones, epigraphically and hagiographically certified; these martyrs had been unknown when the martyrion has been built, but it seems that they had been burnt on a pyre.*

When the "underground" spaces have been emptied, the investigation of the "well" situated in front of the crypt was considered to be over. It was 1.55/1.80 m diameter, and 3.60 m deep from the pavement of the basilica to the level on which the crypt was built. The archaeological material collected from the "well" was dated between the end of the 4th century AD and the beginning of the 5th one; the coin of the emperor Theodosius the 1st (408-432 AD), found at 3.20 m near the bottom of the "well" reveals that it was in used during the first decades of the 5th century AD. We concluded in the periodical *Acta Napocensis*, 14/1977, that the "well" was dug during the 5th century, occasioned by the restoration of the basilica; this moment is certified by the second ceramic object placed in the "underground" crypt and by the coin placed under the threshold. We improve this conclusion with the specification that the both recipients have been probably placed as symbolic urns for the martyrs burnt on a pyre; the tradition, although did not keep their names, recalled the memory of their ethnical origin.

The "well" penetrated an ancient sloped level situated 1.00-0.80 m higher than the level the crypt was built on; the sloped level is certified by the fragment of a wall built of slabs cemented in earth, situated at 1.85 m from the crypt, by four rectangular bricks that have never been used, which fell down or were thrown away during the building works, situated at 2.30 m from the crypt, and by the ruins of a rectangular building paved with bricks and surrounded with fragments of a stone basement along its northern and northwestern sides; the building is situated at 3.20 m from the crypt (fig. 26). The bricks found on the sloped level are quite similar to those used for the building of the crypt entrance; the slope is oriented towards the entrance. The size of the pavement (2.40 × 1.50 m) and size of the entire complex (2.50 × 1.70 m) are related to the lower crypt (fig. 27). Inside the building, above the

https://biblioteca-digitala.ro

thin layer of yellow earth that covered the pavement there was a black clay layer, which was similar to the material brought out from the crypt. Fragments of the building were placed on the bottom of a pit filled with ancient sediments. There was no element that could make the connection between the fragments of the building and the level the pit was dug on; the last level was situated 0.57 m lower than the pavement of the basilica during its last phase. Obviously, we were faced with a *hypogeum,* and the sediments that covered it certified the reuse of the pit, which can be linked to the moment when the building has been demolished. Animal, fish, and bird bones have been collected from the pit, as well as a number of ceramic fragments, and four coins. The ceramic and glass objects (especially those adorned with pasted decorations) are characteristic for the 4th century AD, but the coins belong to the period 348-375 AD (Constantius II, type *FTR*, years 348-361; Constantius Gallus, type *FT-R*, years 351-354 p. Chr.; Valentinian I, type *Securitas-Reipublicae*, years 367-375), certifying the demolition of the *hypogeum* between 370 and 375 AD.

As for the relation between the monumental crypt and the *hypogeum,* it is normal to consider that the last one was in use prior to the crypt; when the crypt was built, it took over the function of the *hypogeum.* The "underground" crypt was filled with earth that was similar to the layer that covered the pavement of the *hypogeum.* This aspect, along with the type of the funeral chamber stands for the existence of a previous construction, which was used for the two unknown martyrs placed in the "underground" crypt. When the *martyrion* has been built, the black earth containing the remains of the two martyrs has been removed and placed into the "underground" crypt, and the remains of the funeral feast have been thrown into the *hypogeum* pit. South from the pit, the basement of a transversal wall has been discovered; the wall was parallel to the southern side of the *hypogem,* but it was placed on the level of the brick pavement of the basilica. The wall represents the southern limit of the *presbyterium,* inside of which there were the two funeral monuments mentioned above: the *hypogeum* and the *martyrium.*

One of the archaeological objectives of the excavation campaign carried on in 1975 consisted in bringing to light the vestiges of the paleo-Christian basilica situated along the road oriented east-west and along the southern road. The terrain is sloped from east to west. Therefore, the elements representing the sub-building works, wherever they have been found, are situated much lower than the level certified by the pavement of the central nave. The basement of the wall that separated the central nave from the eastern one has been found, along with a coin issued by Theodosius II, 402-408 AD (fig. 28).

https://biblioteca-digitala.ro

1975 excavations revealed the existence of a layer previous to the construction both of the basilica and of the crypt. To this layer correspond, towards the south-east, the remains of an earlier building, directly overlapped by the walls of the basilica. In this area the earliest coins from inside the basilica were found – Constantine the Great (313 – 324 – 326 or 315- 316 AD) and Crispus (324 – 326 AD) issues. From the construction layer a *Gloria Romanorum* type coin (a 364 – 378 AD Valens issue) and a *Gloria Romanorum* type coin (a 364 – 375 AD Valentinian the Ist issue) came out; a *Securitas Reipublicae* type coin from the same period was found inside the stamp of the wall of the basilica.

All these finds demonstrate that the 1971 hypothesis (the construction of the monument at the end of the 4th century AD) was correct. In exchange, Petre Diaconu's thesis could not be sustained anymore, because the construction of the basilica proved to have happened after 372 AD and the anthropological report had excluded the possibility of transporting the relicts from a great distance.

During the 1975 investigation a second constructive phase was archaeologically demonstrated. This phase dates from the beginning of the 5th century AD (*Gloria Romanorum* type coins issued by Valentinian the II nd in 383 – 392 AD and Honorius in 395 – 408 AD were discovered here) and on this occasion the *narthex* was added and the *atrium* was repaired.

The first conservation project dates back to 1981 and consisted in two parts: constructing the drainage and protecting the entire monument with a building. The implementation of the project was realized by the History and Archaeology Museum from Tulcea and began in 1983. Several houses overlaying the ruins were removed on this occasion and the entire peripheral area of the basilica was investigated (mainly in 1984 – 1985); we noticed that the eastern nave was almost entirely destroyed during the Modern period and that the archaeological deposits commence here at – 2 m from ground level.

Investigations revealed that the plans of the initial basilica (from the first phase of construction) there were rectangular rooms at the southern end of each nave; only fragments of the right room were found, the left one having probably been destroyed by floods and human intervention. Thus, the central nave was probably opened on its entire width towards a long narrow *narthex* that was flanked by two small rectangular rooms situated symmetrically at the southern tip of each side nave.

Parts of a supposed later appendage were unearthed in the north – west of the monument.

https://biblioteca-digitala.ro

Some remains from an earlier construction are known since 1975 in the *narthex* area; its northern wall, built in *opus coementicium*, overlapped another, built in earth. This last one was differently oriented than the monument, but matched the orientation of the dwelling excavated in 1984 close to the façade; the dwelling, destroyed by a modern trench, had had two moments of habitation dating from the beginning of the 4th century AD (335 – 354 AD issued coins).

1985 excavations focused on the intersection of the southern wall of the *narthex* with one of the walls of the dwelling from the first phase and a fragment of the western wall of the dwelling from the second phase. This last one, preserving almost 1 metre of its height (foundation included), had been erected over a stone case tomb; the stone case laid close to the north – western corner of the 4th century dwelling, was square in shape (0, 7 m on each side) and was constructed in edged stones. The content of the incineration tomb consisted in burnt human remains gathered in a pot and a lamp aside; the pavement of the stone case was covered by bovine burnt remains. The ceramic material dates this tomb back to the end of the 2nd century AD.

The *atrium* area excavations showed three habitation moments: the first two belonged to the dwelling, in the first half of the 4th century AD, and the third was dated by a Topraichioi type III amphora and two *Securitas Reipublicae* type coins issued by Valens in 364 – 375 AD. So the 1985 excavations proved, as well as the previous ones, that the Valens moment represents a *terminus antequem* for the construction of the basilica.

The restoration of the basilica and the museum planning occurred in 1994-1997 based on a project drawn up by arh. A. Sion.

In 1994, the new archaeological campaign aimed to finalize excavating the interior of the basilica and to obtain scientific data from the easternmost part of this monument. Archaeologically, it was established that the religious edifice was constructed during the last decades of the 4th century AD. The coins issued by the emperors Valentinian II and Honorius, discovered during the 1975 excavation of the *narthex*, belong to a different phase of the basilica that, we think, dates from the beginning of the 5th century AD, during the first part of Theodosius' II reign – after the Visigoths had departed west. At this time the *narthex* and the *atrium* were added, the *presbyterium* was finished, the „shaft" was excavated and the crypt was uncovered. A coin issued by Teodosius II, found in the „shaft", dates the conclusion of this constructive phase. The continuous foundations that supported the columns seem to have also been constructed at this time.

https://biblioteca-digitala.ro

It is very possible that, during the first stage, the wooden roof of the basilica rested on self standing pillars – as is the case at the 4th century AD Basilica II from Tsar Krum – Sumensko (Bulgaria) or that from Dolni Voden (Bulgaria). Including the southernmost limits of the lateral naves, the basilica appears to have been covered with a wooden framing, had a large entrance aligned with the apse's axis flanked by towers. The *presbyterium* – the sanctuary where mass was celebrated, that also housed the underlying *martyrion*s – is separated from the rest of the nave by a transversal wall. A fragment of a Roman chapiter – similar to the one found in 1971 above one of the eastern pillars adjacent to the apse – was used as building material for this wall; both architectural pieces belong to the first constructive phase of the edifice. The roof is of *in cathedra* type.

The modified basilica is, in the second phase, about 40 m long – similar in size to the 5th – 6th century AD episcopal basilicas.

The excavation of the southeastern vicinity of the religious edifice revealed traces of a Roman habitation that date no further than the mid 4th century AD. The remains of a few stone buildings, pottery fragments and four bronze coins issued between 330-354 AD were discovered.

The layout of the foundations of these constructions seems to illustrate more a *villa rustica* habitation type than a rural settlement. We are inclined to believe that the first martyric tomb was constructed on such a property as there are similar situations around *Tomis* on lands belonging to Christians, at the beginning of the 4th century AD.

(*Text tradus* de Corneliu Dan şi Iulian Vizauer)

https://biblioteca-digitala.ro

BIBLIOGRAFIE

Alexandrov, Gh. 1980, *Anticina vila no. 2 krai Montana*, în <Isvestiia na muzeite v Severozapadna Bălgariia> t. 4, Sofia, 11, 64.

Alföldy, G. 1969, *Die Personennamen in der Römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.

Ambrosius, *Exposito Evangelii secundum lucam*, X, 10.

Antonescu, D. 1984, *Introducere în arhitectura dacilor*, Bucureşti.

Aricescu, A. 1973, *Notă despre inscripţia lui Helius descoperită la Topologu*, <Pontica > 6, 105-110.

Aricescu, A. 1974, în *Actes de la XII-e Conférence « Eirene »*, 695.

Aricescu, A. 1977, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti.

Atanasov, G. 2007, *Hristiianskiiat Durostorum –Drîstîr (The Christian Durostorum –Drastar)*, Varna.

Auner C., 1904, *Introduction du christianism*, în <DACL> I, col. 1238-1239.

Auner C. 1912, *Martiri dobrogeni*, <Revista Catolică>, an.1, nr.2, 277-291

Barnea, I. 1957, *Quelques considerations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineur*, <Dacia> N.S., I, Bucureşti, 265-288.

Barnea, I. 1968, *Din istoria Dobrogei*, vol. II.

Barnea, I. 1973, *Un martyrium descoperit la Niculiţel (jud. Tulcea)*, <SCIV>, 24, nr. 1, Bucureşti, 123-126.

Barnea, I. 1973, *Martyrionul de la Niculiţel*, în <BOR>, XCI, 1-2, Bucureşti, 218-228.

Barnea, I. 1974, *Inscripţiile paleocreştine inedite din Tomis*, în revista <Pontica>, 7, 377-380.

Barnea, I. 1977, *Les monuments paleochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano.

Barnea, I. 1979, *Arta creştină în România*, vol. 1, Bucureşti.

Barnea, I. 1979, *L'art chrétienne en Roumanie*, Bucureşti

Barnea, I. 1986, *Bazilica A de la Tropaeum Traiani*, <Îndrumar Bisericesc, misionar şi patriotic> 2, Galaţi, 85-97.

Barnea, I. 1989, *Romanitate şi creştinism la Dunărea de Jos*, <Symposia Thracologica>, 7, Tulcea, 163-17

Barnea, I., Barnea, Al. 1984, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, <*Peuce*> 9, Tulcea, 97-106.

Barnea, Al. 2007, *Dinogetia. Un probléme de géographie historique*, <Istros>, 14, 41-43.

Baumann, V.H. 1972, *Bazilica cu „martyrion", din epoca romanităţii târzii, descoperită la Niculiţel (jud. Tulcea)*, <BMI> nr. 2, Bucureşti, 17-26.

https://biblioteca-digitala.ro

Baumann, V.H. 1976, *Noi dovezi arheologice referitoare la vechimea martirilor de la Niculiţel*, <BOR>, anul XCIV, nr. 5-6, Bucureşti, 580-586.
Baumann, V.H. 1977, *Câteva precizări rezultate din cercetarea monumentului paleocreştin din comuna Niculiţel (jud. Tulcea)*, <Acta MN>, 14, Cluj-Napoca, 245-
Baumann, V.H. 1983, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea.267.
Baumann, V.H. 1984, *Piese sculpturale şi epigrafice în colecţia Muzeului de Istorie şi Arheologie din Tulcea*, <Peuce> 9, 207-233 (597-630).
Baumann, V.H. 1990, *Mărturii ale spiritualităţii populaţiei autohtone din zona limes-ului nord-scythic în secolul al IV-lea e.n.*, <RMI> LIX, Bucureşti, 3, 11.
Baumann, V.H. 1991, *Cercetări recente la bazilica paleocreştină din satul Niculiţel, jud. Tulcea*, <Peuce> 10, Tulcea, 121-125 (147-156).
Baumann, V.H. 1995, *Aşezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului rural – sec. I-IV p.Chr.*, în col. Bibl. Istro-Pontică, Tulcea.
Baumann, V.H. 1995a, *Cercetări arheologice în zona ansamblului paleocreştin din comuna Niculiţel, jud. Tulcea*, <Peuce> 11, Tulcea, 303-338.
Baumann, V.H. 2000, *À propos des premières basiliques chrétiennes découvertes aux embouchures du Danube*, <Istro-Pontica - Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000>, Tulcea, 247-256.
Baumann, V.H. 2003, *Vestigii paleocreştine descoperite în mediul rural autohton de pe valea Teliţei, judeţul Tulcea*, <Studia Historica et Theologica>, Omagiu Prof. Emilian Popescu, Bucureşti, 169-183.
Baumann, V.H. 2003 (1), *Noi săpături de salvare în aşezarea rurală antică de la Teliţa-Amza, judeţul Tulcea*, <Peuce> s.n. I (XIV), Tulcea, 155-232.
Baumann, V.H. 2006, *À propos des premières basilques paleo-chrétiennes découvertes à l' embouchure du Danube. Frùhes Christentum Zwischen Rom und Konstantinopel. Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae*, Vindobonae 19-26. 9. 1999, în <Studi di Antichità Cristiana >LXII. Editionem curaverunt R. Harreither, Ph. Pergola, R. Pillinger, A. Pùlz, Città del Vaticano – Wien, 825-831(*Pars I*) ; Tafel 21-23(*Pars II*).
Baumann, V.H. 2008, *Anciens témoignages chrétiens à Noviodunum.* În :< *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*>, Tulcea, 219-227.
Baumann, V.H. 2009, *Lucernele de la Noviodunum*, <Peuce> 7, 217-310.
Baumann, V.H. 2010- *Vechi mărturii creştine la Gurile Dunării*, în <Îndumător pastoral>, anul 2, nr.2, Tulcea 337-367.
Baumann, V.H. 2010a, *Noviodunum. Şantier arheologic 1995-2009*, Tulcea.

https://biblioteca-digitala.ro

Băjenaru, C-tin, 2002-2003, *Un opaiţ cu simboluri paleocreştine descoperit la Tomis*, <Pontica> 35-36, Constanţa, 217-223.

Bătrâna, L., Bătrâna, A. 1977, *Contribuţii la cunoaşterea arhitecturii medievale din Dobrogea: biserica Sf. Athanasie de la Niculiţel (judeţul Tulcea)*, <SCIV>, 28, 531-552.

Bellucci, A. 1934, *Le catacombe di Gaudiso e di San Eufebio a Napoli*, <Rivista di archeologia cristiana> 11, nr. 1-2, Roma.

Benea, D. 1990, *Lampes roumaines de Tibiscum*, <Dacia> N.S., 34, Bucureşti, 139-168.

Biblia sau Sfânta Scriptură, 1968 (Tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte +Justinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod), București.

Bichir, Gh. 1961, *Necropolele de tip Poieneşti din Moldova*, <SCIV>, 2, 266-272.

Bichir, Gh. 1973, <Cultura carpică>, Bucureşti.

Bisconti, F. 2006, *Il giro delle esperienze figurative tra Roma e Costantinopoli nella pittura cristiana delle origini, Frùhes Christentum Zwischen Rom und Konstantinopel. Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae*, Vindobonae 19-26. 9. 1999, în <Studi di Antichità Cristiana >LXII. Editionem curaverunt R. Harreither, Ph. Pergola, R. Pillinger, A. Pùlz, Città del Vaticano – Wien, 87-98(*Pars I*) ; Tafel 5-11(*Pars II*).

Bolşacov –Ghimpu, A.A. 1970, *Episcopul de Tomis a participat la Sinodul I Ecumenic de la Niceea – 335*, <GB>, an XXIX, nr. 9-10, 438-443.

Bovon, A. 1966, *Lampe d'Argos*, École Française d'Athènes, Paris, 68-71; 480.

Branişte, Em. 1963, *Originea, instituirea şi dezvoltarea cultului creştin*, <Studii teologice> 15, 3-4, 130-142.

Branişte, Em. 1977, *Martiri şi sfinţi pe pământul Dobrogei de azi*, în vol. <De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină>, Galaţi, 34-62.

Brătescu, C. 1923, *Ibn Batutach, un călător arab prin Dobrogea în sec. XIV*, <Analele Dobrogei> IV, 2, Constanţa, 48-56.

Cabrol, F., Leclercq, H. 1914, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. III^{e}, Paris, col. 1547-1553, cu reproduceri din papirus.

Căteia, A. 2001, *Ὑπογραμμόσ - modelul neotestamentar al martiriului*, <Pontica> 33-34, Constanţa, 525-534.

Chevalièr, J., Geerbrant, A. 1995, *Dicţionar de simboluri*, III, Bucureşti.

Ciocîltan, V. 2014, *Argumente topografice și arheologice pentru identificarea Vicina-Măcin,* în <Istro-Pontica 2. Studii și comunicări de istorie a Dobrogei.> Actele Sesiunii Naționale de Comunicări Științifice „*Istro-Pontica. Tulcea – 505 ani de atestare documentară*", Tulcea

https://biblioteca-digitala.ro

28-30 septembrie 20011 (Ed. A.D.Stănică, Cr.L. Micu), Brăila, 17-22.
Coman, Gh. I. 1979, *Misionari creştini în Scythia Minor şi Dacia în secolele III-IV*, <MO> 31, 4-6, 264-265.
Coman, Gh. I. 1977, *Scriitori teologi în Scythia Minor*, în vol. <De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină> Galaţi, 63-83.
Condurachi, Em. 1957, *Problema schimbului în natură şi a schimbului în bani în imperiul roman în sec. IV-V e.n.*, <AUB> seria Şt. Sociale - Istorie, nr. 9, 18-27.
Condurachi, Em. 1957, *Histria a l'epoque du Bas-empire d'après les derniers fouilles archaeologiques*, <Dacia> N.S., I, 245-263.
Constantinescu, N.A. 1963, *Dicţionar onomastic român*, Bucureşti.
Constantinescu, P. 1929, *Istoria artei creştine din apus*, Iaşi.
<Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2002>, Bucureşti, 2003, 156, 101. *Isaccea, judeţul Tulcea. Punct Cetate*.
Daniélou, J. 2008, *Biserica primară (De la origini până la sfârșitul secolului al treilea)*, București.
Deculescu, C-tin. 1966, *Un tezaur de denari romani din timpul împăratului Claudius I descoperit în Dobrogea*, <SCIV>, 17, 3, 577-592.
Delehaye, H. 1912, *Saints de Thrace et de Mésie*, <Analecta Bollandiana>, XXXI, 276.
Delehaye, H. 1902, *Synaxarium ad Acta Ecclesiae Constan-tinopolitanae. Propyleum ad Acta Sanctorum novembris*, Bruxelles.
Delehaye, M. 1912, *Saints de Thrace et de la Mesie*, <Analecta Bollandiana> t. XXXI, fasc. II-III, 260-265.
Diaconu, Gh. 1963, *Despre sarmaţii de la Dunărea de Jos*, <SCIV>, 14, 2, 323-345.
Diaconu, Gh. 1964, *Despre taifali în lumina cercetărilor arheologice*, <SCIV>, 15, 4, 467-483.
Diaconu, Gh., 2003, *Târgşor – Un sit milenar. Studii de istorie şi arheologie*, Ploieşti.
Diaconu, Gh. 1976, <Dicţionar de istorie veche a României>, Bucureşti, s.v. *Sântana de Mureş - Cerneahov*, 543.
Doruţiu-Boilă, Em. 1980, *Inscripţiile Scythiei Minor*, Bucureşti.
Drăgoi, E. 1986, *Delta Dunării – frumuseţile şi bogăţiile ei spirituale în trecut şi astăzi*, <Îndrumător bisericesc misionar şi patriotic>, Galaţi, 52-61.
Duchene, L. 1925, *Origines du culte chrétien. Étude sur la liturgie latine avant Charlémagne*, Paris.
Eliade, M. 1986, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase, II. De la Gautama Budda până la triumful creştinismului*, Bucureşti.
Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, III, 1, 1-3, ed. G. Bardy, Paris, 1952, 96-97.

https://biblioteca-digitala.ro

Evseev, I. 1994, *Dicţionar de simboluri şi arhetipuri culturale*, Timişoara.
Mihăescu, H., Lăzărescu, R. 1970, LXXXVII, *Listă de mucenici goţi; Patimile Sfântului Nichita*. În <FHDR> II, Bucureşti, 727; 723.
Fonari, Fr. 1927, *Cimitero di S. Callisto, Regione dei Canefori*, <Rivista di archeologia cristiana> IV, nr. 1-2, Roma, 21-23.
Fremersdorf, Fr. 1962, *Die römischen Gläser mit aufgelegten Nappen in Köln*, Köln, 9.
Frey, I.B. 1928, *Inscriptions inédites des catacombes juives de Rome*, <Rivista di archeologia cristiana> V, nr. 3-4, Roma, 290-303.
Gabor, A. 2002, *Biserică şi stat în primele trei secole*, în vol. <Slujitor al Bisericii şi neamului>, Cluj-Napoca, 178-190.
Gegle, Gh.G., *Mineiul pe noiembrie*, Atena, sine anno, 295; textul lui Teofilact <Patrologia greacă>, a lui Migne, vol. III, 38, col. 152-221.
Grant, R.M. 1955, *The Chronology of the Greck Apologists*, <Vigiliae christianae>, 9, 25-33.
Hâncu, R. 1970, *Epiphanius, Împotriva celor optzeci de erezii*, 70, 1, 1, <FHDR> II, Bucureşti, 172-175.
Iconomu, C. 1969, *Noi morminte paleocreştine la Mongalia*, în <Pontica> 2, 81-111.
Ilie, C. 2000, *Paleocreştinism şi creştinism pe teritoriul României- secolele III-XI*, Bucureşti.
Iliescu, Vl. 1970, *Sextus Aurelius, Victor, Caesares (Despre împăraţi)*, în <FHDR>, II, Bucureşti, 23-27.
Iliescu, Vl. 1970, *Iordanes, Getica*, II, în<FHDR>, II, Bucureşti, 411-431.
Iliescu, Vl, 1970, *Lactantius, De mort. pers.*, <FHDR>, II, Bucureşti, 5-6.
IPS Dr. Nifon 2003, *Legăturile bisericeşti între Roma şi Constantinopol*, în vol. <ICR>, Constanţa, 225-244.
Ionescu, I. 1994, *Simboluri paleocreştine din secolele II-III pe unele monumente funerare din Dacia romană*, <Acta MN> 31, Cluj-Napoca, 243-247.
Iorga, N. 1908, *Istoria Bisericii Româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, vol. III, Vălenii de Munte.
Iorga, N. 1936, *Istoria românilor*, vol. II, Bucureşti.
Ivanov, T. 1976, <Arheologija>, 3, Sofia, 16-17, fig. 13b.
Ivanova-Mavrodinova, V. 1936, L*a façade romaine d'une basilique paléochrétienne*, <Atti del V Congresso Internazionale degli Studi Bizantini>, Roma.
Kabakčeva, Gh. I dr. 1988, *Keramični ţentrove na teritoriata na Nikopolis ad Istrum*, Sofia.
Kernbach, V. 1989, *Dicţionar de mitologie generală*, Bucureşti
Kuzmanov, Gh. 1992, *Anticini lampi*,Sofia.
Leclercq, H., s.v. *Dauphin*, <DACL>, IV/1, col. 293-295.

https://biblioteca-digitala.ro

Leclercq, H., s.v. *Le monachisme*, <DACL> XI, 2, col. 1812.
Leclercq, H., s.v. *Postophorium*, <DACL> XIII, 2, col. 2390-2391 şi *Diaconicum*, <DACL> IV, 1, col. 733.
Leschi, L.-Ch. 1952, *Săpături şi descoperiri la Tebessa*, <Fasti arheologici>, VII, 3, nr. 5.557, Roma.
Lungu, V. 2000, *Creştinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Constanţa.
Lungu, V. 2003, *Organizarea vieţii bisericeşti în Scythia Minor*, în vol. <ICR>, col. Dobrogea creştină, Constanţa, 135-169.
Lungu, V., Chera, C. 1984, *Noi descoperiri din necropolele Tomis-ului*, <Pontica> 17, 109-131.
Lungu, V., Chera, C. 1988, *Un monument arheologic de o excepţională valoare la Tomis*, <Arta>, 35, 4, 4-7.
Marrou, H.-I. 1936, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris.
Marrou, H.-I. 1948, *Histoire de l'education dans l'Antiquité*, Paris.
Martigni Abbé 1889, *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*, Paris.
Marucchi, O. 1923, *Manuale di archeologia cristiana*, Roma, 283 – *Cim. di Callisto* – sec. III p.Chr.; 303 – *Cim. dei Santi Pietro e Marcellino* – începutul sec. IV p.Chr.; 318 - *Cim. di Domitilla* – sec. IV p.Chr.
Maşkin, N. A. 1951, *Istoria Romei antice*, Bucureşti
Mihăescu, H. 1970, *Epistula de fide, vita et obitu Wulfilae*, operă inserată în lucrarea episcopului Maximinus, D*issertatio Maximini contra Ambrosius*, <FHDR> II, Bucureşti, 111-113.
Mihăescu, H. 1970, *Ammianus Marcellinus, Istoria romană (Rerum gestarum libri)*, XXI, în <FHDR>, II, Bucureşti,117-163.
Mihăescu, H., Popescu, V. 1970, *Acta Sanctorum*, în <FHDR>, II, Bucureşti, 705-725.
Mihăescu, H., Popescu, V. 1970, *Sozomenos*, *Istoria bisericii*, IV, 21, <FHDR> II, Bucureşti 1970, 224-225.
Mijatev, Kr. 1974, *Die Mittelalterliche Baukunst in Bulgarieni*, Sofia.
Miriţiou, N. 2003, *Studiu antropologic al osemintelor descoperite în cripta basilicii de la Murighiol (anticul Halmyris)*, <Peuce> 1(XIV), Tulcea, 536-540.
Miriţoiu, N. şi Soficaru, Andrei D., *Studiul antropologic al osemintelor din cavoul romano-bizantin „Tudorca" de la Slava Rusă (antica Ibida)*, <Peuce> 1(XIV), 2003, Tulcea, 511-530.
Miriţoiu, N., Nicolăescu-Plopşor, D. 1978, *Analiza antropologică a osemintelor descoperite în cripta bazilicii „simple" – A de la Tropaeum Traiani*, <Pontica>, 11, Constanţa, 189-210.
Miron, C. 2008, *Noi consideraţii despre mormântul pictat de la Tomis*, <Peuce>, N.S., 6, 283-296.

https://biblioteca-digitala.ro

Moisescu, C. 2000, *Noi consideraţii asupra vechimii şi arhitecturii bisericii Sf. Athanasie din Niculiţel – jud. Tulcea*, <Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare>, Tulcea, 363-370.
Moreau, J. 1956, *Les persécutions Christianisme dans l Empire romain*, Paris.
Moretta, A. 1994, *Daimon şi supraom*, Bucureşti.
Moreva, R. 1983, *Starohristiianska bazilica i srednovkovna ţărkva pri s. Dolni Voden, Plovdivski okrăg*, <Arheologija>, 4, Sofia, 13-19, fig. 2.
Morin-Jean 1913, *La verrerie en Gaule sous l'empire romain*, Paris, 218-226.
Năsturel, P.Ş. 1973, *Quatre martyrs de Noviodunum (Scythie Mineure)*, <Analecta Bollandiana>, t. 91, fasc. 1-2, Bruxelles, 5-8.
Nestori, A. 1972, *La Catacomba di Calepodio*, <Rivista di Archeologia Cristiana>, II, 1-4, Roma, 193-233.
Netzhammer, R. 1909, *Aus Rumänien*, Einsiedeln, 104-105; 288-290.
<*Notitia Dignitatum Orientiis*> 1839, ed. Böcking, 98-100.
Neculai, F.L.(Pr.) 2014, *Crucea – ancora uitată a Bisericii*, în <Îndrumător pastoral> pe anul de la Hristos – 2014, nr.6, Tulcea, 410-420.
Niculae, S. 1977, *Pătrunderea şi dezvoltarea creştinismului în Scythia Minor*, în vol. <De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină>, Galaţi, 23-33.
Opaiţ, A. 1991, *Fortificaţia şi aşezarea romană târzie de la Babadag – Topraichioi*, cap. V, <Peuce> 10, 211-236.
Opaiţ, A., Opaiţ, C., Bănică, T. 1990, *Complexul monastic paleocreştin de la Slava Rusă*, <RMI> 2, Bucureşti, 18-28.
Opaiţ, A. 1980, *Consideraţii preliminare asupra amforelor romane şi romano-bizantine din Dobrogea*, <Peuce > 8, Tulcea, 328-366.
Oppermann, M. 2010, *Das Frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschliessenden Binnenland. Historische und Archäplogische zeugnisse*, Beier& Beran, Langenweissbach.
Ory, G. 1981, *Originile creştinismului; eseuri critice*, Bucureşti.
Paraschiv, M., Tărnăuceanu, C., Dancă, W., Zugravu, N. 2008, *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis (Izvoarele istoriei creştinismului românesc)*, Iaşi.
Paraschiv, D., Iacob, M. 2014, *(L)ibida christiana*, în <Îndrumător pastoral> pe anul de la Hristos – 2014, nr.6, Tulcea, 356-370.
Patsch, C. 1928, *Beiträge zür Völkerkunde von Südosteuropas: III. Die Volkerbewergung an der unteren Donau in der zeit von Diocletian bis Herasclius*, Wien.
Păcurariu, M. 1991, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, ed. a 2-a, Bucureşti.
Păcurariu, M. 2007, *Sfinți daco-romani și români*, Iași.
Pârvan, V. 1906, *Salsovia*, Bucureşti.
Pârvan, V. 1912, *Cetatea Tropaeum*, Bucureşti.

https://biblioteca-digitala.ro

Pârvan, V. 1911, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti.
Petre, A. 1987, *La romanité en Scythie Mineure (II^e – VII^e siècle de n.è.) Recherches archéologiques*, <Bull. AEISÉE> 17-18, 5-171.
Petschenig, M. 1888, *Johannis Cassiani. De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis libri XII*, <Corpus Scriptorium Ecclesiasticorum Latinorum> vol. XVII, pa. I, Viena
Piganiol, A. 1926, *L' empire chrétien*, Histoire générale fondée par G. Glotz, <Histoire roumaine>, tom IV, II^e partie.
Piganiol, A. 1932, *L'Empereur Constantin*, Paris.
Pippidi, D.M. 1969, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti.
Popa-Lisseanu, G. 1939, *Ammiamus Marcellinus, Războiul cu goţii, XXXI*, în <Românii în izvoarele istorice medievale>, Bucureşti, 37-56.
Popa-Lisseanu, G. 1943, *Dacia în autori clasici*, I-II, Bucureşti.
Popescu, Em. 1976, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti.
Popescu, Em. 1989, *Dobrogea şi teritoriile româneşti nord-dunărene în secolele IV-VI*, <Symposia Thracologica> 7, Tulcea, 189-198.
Popescu, Em. 1994, *Le christianisme dans le diocèse de Buzău, jusqu'au VII^e siècle*, în vol. <Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum>, Bucureşti, 157-162.
Popescu, Em. 1999, *Un militar creştin în armata Scythiei Minor la sfârşitul secolului al III-lea*, <Teologie şi viaţă>, s.n., an IX, nr. 1-6, Iaşi, 29-40.
Popescu, Em. 2001, *Creştinismul timpuriu pe teritoriul României. 1. Originile apostolice. 2. Bizanţul sau Roma?*, în vol. <Priveghind şi lucrând pentru mântuire>, Iaşi, 194-204.
Popescu, V. 1970, *Philostorgius, Historia ecclesiastica*, II, 5, <FHDR>, II, Bucureşti, 201-205.
Popescu-Spineni, I. 1934, *Vechimea creştinismului la români*, Bucureşti.
Popilian, Gh. 1980, *Necropola daco-romană de la Locustreni*, Craiova.
Preda, C., Popescu, Em., Diaconu, P. 1959, *Săpăturile de la Mangalia*, <Materiale> VIII, 439-453.
Procopius, *De aedificiis*, IV, 2, ed. Jacobus Haury, Lipsiae, 1954.
Rădulescu, A. 1966, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetăţii Tomis*, Constanţa.
Rădulescu, A., Cliante, Tr. 1986, *Tezaurul de la Sucidava-Izvoarele (jud.Constanţa)*, Pontica 19, 127-158.
Rămureanu, I. 1982, *Actele martirice*, în col. <Părinţi şi Scriitori Bisericeşti>, II, Bucureşti.

https://biblioteca-digitala.ro

Rămureanu, I. 1974, *Sfinţi şi martiri la Tomis – Constanţa*, <BOR>, nr. 7-8, Bucureşti, 980-981.
Rămureanu, I. 1977, *Martiri şi sfinţi pe pământul Dobrogei de azi*, în vol. <De la Dunăre la Mare…>, Galaţi, 149-169.
Rămureanu, I. 1988, *Mişcarea audienilor în Dacia Pontică şi nord-dunăreană (secolele IV-V)*, <BOR> 96, 9-10, 1053—1060
Rămureanu, I. 1973, *Martiri creştini de la Niculiţel descoperiţi în anul 1971*, <BOR> an XCI, nr. 3-5.
Robinson, H.S. 1959, *The Athenian Agora, V, Pottery of the Roman Period*, Princeton.
Russu, I.I. 1969, *Ilirii*, Bucureşti.
Rusu, M. 1991, *Paleocreştinismul în Dacia romană*, Ephemeris Napocensis, 1, 81-112
Sanie, S. 1981, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n. – III e.n.)*, Iaşi.
San Isidoro de Sevilla, *Etimologias*, trad. y. ed. de Lindsay, <BAC>, no. 433-434, Madrid, 1982-1983, 240.
Saxer, V., *Martyre. II Le culte des martyres, des saints et des reliques*, în <Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien>, Les Éditions du Cerf, imprimé en Belgique, 1990.
Sâmpetru, M. 1994, *Oraşe şi cetăţi romane târzii la Dunărea de Jos*, Bucureşti, cu bibliografie.
Sâmpetru, M. 1994, *Oraşe şi cetăţi romane târzii la Dunărea de Jos*, <Bibliotheca Thracologica> V, Bucureşti.
Seston, W. 1946, *Diocletian et la Tetrarchie*, Paris.
Stavără, M. 1986, *Despre cinstirea Sfintelor Moaşte*, <Îndrumător Bisericesc misionar şi patriotic>, Galaţi, 7-12.
Stein, E. 1959, *Histoire du Bas-Empire*, t. I^{er}, *De l'état romain à l'état byzantin (284-476)*, Bruges, 122.
Stoian, I. 1962, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis*, Bucureşti.
Stăureanu, M. 1932, *Dicţionar latin – român*; Craiova.
Suceveanu, Al., Barnea, Al. 1991, *La Dobroudja roumaine*, Bucureşti.
Suceveanu, Al, Zahariade, M. 1986, *Documente recent descoperite şi informaţii arheologice*, în <Dacia> N.S., 30, 1-2, 45-54; 109-120.
Suceveanu, Al, Zahariade, M., Topoleanu, Fl., Poenaru-Bordea, Gh. 2003, *Halmyris I*, Cluj-Napoca.
Sultov, B. 1985, *Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum* (2nd – 4th Century), <Terra antiqua Balcanica>, 1, s. (with the literature), Sofia.

https://biblioteca-digitala.ro

Ştefan, Gh. şi colab., *Şantierul Garvăn (Dinogetia), III. Sondajul de la Niculiţel*, <SCIV>, V, 1-2 1954, 22-28.
Ştefan, Gh. şi colab., *Şantierul arheologic Garvăn – Dinogetia. III. Sondajul de la Niculiţel*, <SCIV>, VI, 3-4/1955, 23-31.
Ştefan, Gh. 1958, *A problem of ancient topography*, <Dacia> N.S., 2, 317-329.
Tchalenko, G. 1955, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, Paris.
Theodorescu, R. 1976, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, Bucureşti.
Testini, P. 1980, *Archeologia cristiana*, vol. II, Bari, Edipuglia.
Testini, P. 1958, *Archeologia cristiana*, Roma.
Tristan, T. 2002, *Primele imagini creştine, Bucureşti*
Tudor, D. 1956, *Inscripţii romane inedite din Oltenia şi Dobrogea*, <Materiale> 2, Bucureşti, 565-623.
Tudor, D. 1953, *Sucidava IV*, <Materiale> I, Bucureşti, 693-742.
Vasilescu, Em. 1982, *Istoria religiilor*, Bucureşti.
Velkov, V. 1959, *Gradât v Trakija I Dakija prez kăsnata Anticinost*, Sofia.
Vlăduţiu, I. 1973, *Etnografia românească*, Bucureşti.
Vulcănescu, R. 1972, *Coloana cerului*, Bucureşti.
Vulcănescu, R. 1987, *Mitologie română*, Bucureşti.
Vulpe, R. 1957, *Izvoare*, Bucureşti.
Vulpe, R. 1938, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti.
Vulpe, R., Barnea, I. 1968, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, Bucureşti.
Zahariade, M., Bounegru, O. 2003, *Despre începuturile creştinismului la Dunărea de Jos*, <ICR>, Constanţa, 115-126.
Zahariade, M. 2009, *A historical Commentary to a hagiographic Text: Passio Epicteti presbyteri et Astionis monachi*, în *The Christian Mission on the Romanian Territory during the first Centuries of the Church.The Acts of the International Symposium „1600 years since the falling asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis”*, <Pontica Cristiana Colection >(No.1), Constanța, 83-111.
Zeiller, J. 1912, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris.
Zosimus, *Historia Nova*, II, 34, 1, Weber, Bonn, 1837.
Zugravu, N. 1997, *Geneza creştinismului popular al românilor*, <Bibliotheca Thracologica> XVIII, Bucureşti.

https://biblioteca-digitala.ro

**Listă de lucrări apărute după 1972,
referitoare la bazilica martirică de la Niculiţel
*(alcătuită de pr. Eugen Drăgoi, din Galaţi,
şi completată de autor):***

Alexandru, I. 1981, *Cripta martirilor de la Niculiţel* (versuri), <Imnele Ţării Româneşti>, Bucureşti, 311.

Alexandru, I. 1985, *Arheologie*, <Iubirea de patrie>, vol. II, Bucureşti, 77-78.

Arhiepiscop Antim al Tomisului şi Dunării de Jos 1985, *Despre moaştele sfinţilor mucenici Zotic, Atal, Camasie şi Filip, descoperite la Niculiţel, în Dobrogea*, <Îndrumător bisericesc, misionar şi patriotic>, Galaţi, 116-118. Cleopa Ilie, 1985, *Acatist în versuri închinat martirilor de la Niculiţel*, <Îndrumător bisericesc, misionar şi patriotic>, Galaţi, 119-126.

Arhiva Arhiepiscopiei Tomisului şi Dunării de Jos, dosar nr.3169/1971-1982, caseta 815;

Autor nesemnat 1971, *Descoperiri arheologice la Niculiţel, Tulcea*, <Glasul bisericii> XXX, nr. 9-10, 1008-1009.

Autor nesemnat 1973, *The diocese of the Lower Danube: The relics of the oldest martyrs known in Romania are mowed to Monastery of Cocoşu – Dobrogea*, <Romanian Orthodox Church News> III, no. 1, march, 3.

Barnea, I. 1973, *O importantă descoperire arheologică*, <BOR> XCI, nr. 1-2, 70-79.

Barnea, I. 1973, *Martyrionul de la Niculiţel*, <BOR> XCI, nr. 1-2, 218-228.

Barnea, I. 1973, *Un martyrium descoperit la Niculiţel (jud. Tulcea)*, <SCIV>, tom 24, 123-126.

Barnea, I. 1975, *Le Martyrion de Niculiţel*, <Bulletin d'archéologie sud-est européenne>, Bucureşti, 3, 131-146.

Barnea, I. 1975, *Murfatlar şi Niculiţel*, <SCIVA>, tom. 26, nr. 1, 95-99.

Barnea, I. 1975, *Le Martyrion de Niculiţel*, <Bulletin d'Archéologie Sud-Est Européenne> 3, Bucarest, 131-146.

Barnea, I. 1975, *O importantă descoperire arheologică: Martyrion-ul de la Niculiţel, jud. Tulcea*, <Almanahul Parohiei Ortodoxe Române> XIV, Viena, 70-79; (Geţia, Gh, *Almanahul Parohiei Ortodoxe Române din Viena pe anul 1975* – recenzie – în Mitropolia Banatului, XXV, nr. 7-9, 493-494; Prescure, V., *Almanahul Parohiei Ortodoxe…* - recenzie – în Mitropolia Olteniei, XXVII, nr. 9-10, 788).

Barnea, I. 1976, *Identităţi ale romanităţii*, <Magazin istoric> X, nr. 1, 28-32.

Barnea, I. 1976, *Niculiţel*, <Dicţionar de istorie veche a României>, Bucureşti, 429-430.

https://biblioteca-digitala.ro

Barnea, I. 1977, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, (Sussidi allo studio delle antichità cristiane pubblicati per cura del pontificio Istituto di Archeologie Cristiana) VI, Città del Vaticano, 12, 81-93, 146-154.

Barnea, I. 1979, *Arta creştină în România*, 1, Bucureşti.

Barnea, I. 1981, *Le cripte della basiliche paleocristiane della Scizia Minore*, <Revue des étude sud-est européennes (RESEE)> 19, 489-491.

Barnea, I. 1986, *Bazilica A de la Tropaeum Traiani*, <Îndrumar Bisericesc misionar şi patriotic> 2, Galaţi, 7-12.

Barnea, I. 1989, *Romanitate şi creştinism la Dunărea de Jos*, <Symposia Trachologica>, 7, Tulcea, 163-178.

Barnea, I. 1990, *Noviodunum. Isaccea, district de Tulcea, Roumanie*, <Dictionnaire encyclopédique du christianism ancien (DECA)> II, Les Èdition du Cerf, imprimé en Belgique, 1781.

Barnea, I., Poenaru-Bordea, Gh. 2000, *Niculiţel*, <Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României>, vol. III (M-Q), Bucureşti, 195-196.

Barnea, Al. 1999, *Primul mileniu creştin pe teritoriul României*, <Creştinismul pe teritoriul României în primul mileniu> (catalog Muzeul Naţional de Istorie), Bucureşti, 7.

Barnea, Al. 2007, *Noviodunum, azi Isaccea (I)*, <Ziarul Financiar de Duminică> din 17 august.

Baumann, V.H. 1972, *Consideraţii preliminare asupra bazilicii din satul Niculiţel (jud. Tulcea)*, <Pontica> V, Constanţa, 547-564.

Baumann, V.H. 1972, *Bazilica cu „martyrion" din epoca romanităţii târzii descoperită la Niculiţel (jud. Tulcea)*, <BMI> 41, nr. 2, 17-26.

Baumann, V.H. 1972, *Nouveaux témoignages chrétiens sur le limes nord-scythique: la basilique à Martyrium de basse époque romaine découverte à Niculiţel (dép. de Tulcea)*, <Dacia> N.S.16, 189-202.

Baumann, V.H. 1973-1975, *Observaţii arheologice asupra poziţiei şi cronologiei aşezărilor romane din zona de nord a Niculiţelului*, <Peuce> 4, 109-125.

Baumann, V.H. 1976, *Noi dovezi arheologice referitoare la vechimea martirilor de la Niculiţel*, <BOR> XCIV, nr. 5-6, 580-586.

Baumann, V.H. 1977, D*e la Turcoaia la Niculiţel. Mărturii şi monumente vechi creştine*, în vol. <De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină>, Galaţi, 114-116.

Baumann, V.H. 1977, *Câteva precizări rezultate din cercetarea monumentului paleocreştin din comuna Niculiţel (jud. Tulcea)*, <Acta MN> 14, Cluj-Napoca, 254-267.

Baumann, V.H. 1991, *Cercetări recente la bazilica paleocreştină din satul Niculiţel (jud. Tulcea)*, <Peuce> X, Tulcea, 121-156.

https://biblioteca-digitala.ro

Baumann, V.H. 1995, *Cercetări arheologice în zona ansamblului paleocreştin din comuna Niculiţel (jud. Tulcea)*, <Peuce> XI, 303-338.

Baumann, V.H. 1997, *Niculiţel. Monumentul paleocreştin* (pliant ICEM şi Consiliul Judeţean Tulcea, executat de Business Publicity), Bucureşti.

Baumann, V.H. 2000, *Cripta martirică de la Niculiţel*, <Paleocreştinism şi creştinism pe teritoriul României – secolele III-XI> (catalog MNIR), Bucureşti, 13.

Baumann, V.H. 2000, *Á propos des premières basiliques chrétiénnes découvertes aux embouchures du Danube*, <Istro-Pontica – Muzeul tulcean la a 50-a aniversare (1950-2000)>, Tulcea, 247-256.

Baumann, V.H. 2003, *Mărturii ale persecuţiilor religioase din zona Dunării de Jos în primele secole ale erei creştine*, <Izvoarele creştinismului românesc>, Arhiepiscopia Tomisului, Constanţa, 107-109.

Baumann, V.H. 2003, *Vestigii paleocreştine descoperite în mediul rural autohton de pe valea Teliţei, jud. Tulcea*, <Studia Historica et Theologica>. Omagiu profesorului Emilian Popescu, Iaşi, 169-183.

Baumann, V.H. 2006**,** *PaleoChristian Churches in Roman Rural Enviroment*, <Studia Antiqua et Archeologica>, 12, 119-133.

Baumann, V.H. 2006**,** *À propos des premières basilques paleo-chrétiennes découvertes à l' embouchure du Danube*. *Frùhes Christentum Zwischen Rom und Konstantinopel*. *Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae*, Vindobonae 19-26. 9. 1999, în <Studi di Antichità Cristiana LXII.> Editionem curaverunt R. Harreither, Ph. Pergola, R. Pillinger, A. Pùlz, Città del Vaticano – Wien, 825-831(*Pars I*) ; Tafel 21-23(*Pars II*).

Baumann, V.H. 2007- *Edificiile publice din aşezarea rurală romană de la Teliţa-Amza, jud.Tulcea,* < Peuce >, S.N. 5, 187 - 204

Baumann, V.H. 2007, *Les édifices publics appartenant a l'établissement rural romain Teliţa-Amza, département de Tulcea. În:* <Studia Antiqua et Medievalia >. *Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata (Edidit Dan Aparaschivei), Bucureşti, 79-98.*

Baumann. V.H. 2008, *Basilica*, <Steaua Dobrogei>, an. 10, nr.3.

Baumann. V.H. 2013, *Aspecte din viaţa spirituală a populaţiei rurale din zona Gurilor Dunării în pragul noului ev creştin*, <Peuce>11, 67-100.

Baumann. V.H. 2013, *Bazilici paleocreştine din secolul al IV-lea d.Chr., în mediul rural al zonei de la Gurile Dunării*, , în <Îndumător pastoral >, anul 5, nr.5, Tulcea, 309-334.

Baumann. V.H. 2013, *Crucea şi simbolistica creştină în primele secole după Hristos, la Dunărea de Jos.*

https://biblioteca-digitala.ro

Bărbulescu, M. 2002, *Paleocreştinismul în România. Probleme metodologice şi aspecte istoriografice româneşti şi străine*, <Slujitor al bisericii şi al neamului. Părintele prof. univ. dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române, la împlinirea vârstei de 70 ani>, Cluj-Napoca, 176-177.

Bibliografia istorică a României, IV, Bucureşti, 1975, 152-153;
V, Bucureşti, 1980, 126-130

Branişte, E. 1977, *Martiri şi sfinţi pe pământul Dobrogei de azi*, în vol. <De la Dunăre la Mare…>, Galaţi, 45-46.

Branişte, E. 1981, *Sfinţi mărturisitori şi martiri cinstiţi de strămoşii noştri pe pământul românesc dintre Dunăre şi Mare, în lumina mărturiilor istorice, epigrafice şi arheologice*, <Arhiepiscopia Tomisului şi Dunării de Jos în trecut şi astăzi>, Galaţi, 112-117.

Căţoi, M. A. 2009, *Le christianisme au Bas-Danube à la veille de la Grande Persecution*, în *The Christian Mission on the Romanian Territory during the first Centuries of the Church.The Acts of the International Symposium „1600 years since the falling asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis”*, <Pontica Cristiana Colection >(No.1), Constanța, 186-215.

Coman, I. 1975, *Sciţii Ioan Casian şi Dionisie cel Mic, şi legătura lor cu lumea mediteraneană*, <Studii Teologice> XXVII, nr. 3-4, Bucureşti, 191.

Coman, I. 1977, *Spiritualitate patristică în Scythia Minor – Ortodoxia credinţei*, <Ortodoxia> XXIX, nr. 2, Bucureşti, 161-162.

Coman, I. 1978, *Teologi şi teologie în Scythia Minor, în sec. IV-VI*, <BOR> XCVII, nr. 7-8, Bucureşti, 784-796.

Coman, I. 1979, *Scriitori bisericeşti din epoca străromană*, Bucureşti, 57, 295-298.

+ Cristea, Gherasim Episcop 2009, *Martirii de la Niculițel și cum au ajuns sfintele lor moaște la Mănăstirea Cocoș*, în <Istorie bisericească, misiune creștină și viașă cultural. 1. De la începuturi și până în secolul al XIX-lea>, Galați, 42-51.

David, P.I. 1972, *Primii martiri creştini cunoscuţi pe teritoriul Patriei noastre. „Martyriconul” de la Niculiţel (jud. Tulcea)*, <Mitropolia Olteniei> XXIV, nr. 3-4, Craiova, 277-281.

Diaconu, P. 1973, *Despre data pătimirii lui Zotikos, Attalos, Kamasis şi Philippos*, <SCIV>, tom. 24, 4, Bucureşti, 633-641 şi extras.

Diaconu, P. 1983, *Din nou despre martirii de la Niculiţel*, <Spiritualitate şi istorie la întorsura Carpaţilor>, vol. I, Buzău, 278-283.

Drăgoi, E. 2010, s.v. *Niculițel*, în <Enciclopedia Ortodoxiei românești>, București, 438.

https://biblioteca-digitala.ro

Epifanie Norocel Tomitanul, episcop – vicar, 1981, *Bazilici din Dobrogea*, <Glasul Bisericii> XL, nr. 3-5, 363-365.
Epifanie Norocel Tomitanul, episcop – vicar, 1981, *Un deceniu de la descoperirea martyrionului şi bazilicii de la Niculiţel*, <Telegraful român> 129, nr. 35-36, septembrie 15, 3.
Epifanie Norocel 1986, *Pagini din istoria veche a creştinismului la români*, Bucureşti, 126-130.
Florescu, R. 1980, *Niculiţel*, <Dicţionar enciclopedic de artă veche românească>, Bucureşti, 238.
Iaţcu, I. 2012, *Construcţii religioase creştine în provincia Scythia. Secolele IV-VI p.Chr.*, Brăila.
Ionescu, I., Diaconu, P. 1974, D*espre data pătimirii…* - recenzie - <Studii teologice> XXVI, nr. 5-6, Bucureşti, 470-471.
Jechiu, I.P. 1981, *Valori culturale şi de artă în cuprinsul Arhiepiscopiei Tomisului şi Dunării de Jos*, în vol. Arhiepiscopia Tomisului şi Dunării de Jos în trecut şi astăzi, Galaţi, 90, 97.
Lungu, V. 2001, *Creştinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu – Constanţa, 33-34.
Miclea, I. 1978, *Niculiţel*, <Dobrogea>, Bucureşti (foto album).
Miclea, I., Florescu, R. 1980, *Strămoşii românilor, vestigii milenare de artă şi cultură*, vol. II, Bucureşti, 168, foto 610-615.
Miriţoiu, N., Nicolăescu-Plopşor, D. 1978, *Analiza antropologică a osemintelor descoperite în cripta bazilicii „simple" A de la Tropaeum Traiani*, <Pontica> 11, 189-207.
Mironovici, R. 1972, *Descoperirea de la Niculiţel – Tulcea*, <Mitropolia Moldovei şi Sucevei> XLVIII, nr. 5-6, 433.
Mişu, R. 2014, *Monahismul daco-roman*, în <Monahismul orthodox românesc, istorie, contribuţii şi repertorizare >, vol.1, Bucureşti, 283-302.
Motoc, I. 1973, *Martirii, martiriconul şi bazilica de la Niculiţel – Tulcea*, <Glasul bisericii> XXXII, nr. 1-2, 226-228.
Motoc, I. 1975, *Ştiri şi fapte din cuprinsul eparhiei, 4, Vizita la monumentele istorice bisericeşti din Dobrogea*, <Glasul bisericii> XXXIV, nr. 9-10, 1093-1094.
Motoc, I. 1978, *Sărbătorirea sfinţilor mucenici Zotikos, Attalos, Kamasis şi Filippos, la Sfânta Mănăstire Cocoşu, jud. Tulcea*, <Glasul bisericii> XXXVII, nr. 7-8, 937-941.
Pr. Munteanu, Al.A., *Ghid bibliografic pe teme şi probleme din publicaţiile revistelor bisericeşti patriarhale*, <BOR>, XCIII (1975), nr. 1-2, p. 5; <BOR> XCIV nr. 3-4, p. 143.
Năsturel, P.Ş. 1973, *Quatre martyrs de Noviodunum (Scythie Mineure)*, <Analecta Bollandiana>, 91, fasc. 1-2, Bruxelles, 5-8.

https://biblioteca-digitala.ro

Năsturel, P.Ş. 1999, *Despre numele Kamasis al unui mucenic din Noviodunum*, <Dorul>, februarie 1999, IX, nr. 11, Norresund 134 (Danemarca).
Nestori, A. 1973, *Un sanctuario paleocristiano di Martiri scoperto in una regione della Romania*, <Osservatore romano>, 26 mai 1973, 3.
Oppermann, M. 2010, *Das Frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschliessenden Binnenland. Historische und Archäplogische zeugnisse*, Beier& Beran, Langenweissbach.
Oprişa, L.I. 1973, *Mărturii despre începuturile creştinismului pe pământul ţării noastre*, <Mitropolia Banatului> XXIII, nr. 7-9, 529-532.
Oprişa, L.I. 1974, *Noi cercetări asupra descoperirilor de la Niculiţel*, <Mitropolia Banatului> XXIV, nr. 4-6, 353-354.
Păcurariu, M. 1980, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Bucureşti, 153.
Păcurariu, M. 1981, *Viaţa creştină şi organizarea bisericească în ţinuturile Tomisului şi Dunării de Jos, de la începuturi până în anul 1864*, în vol. <Arhiepiscopia Tomisului şi Dunării de Jos în trecut şi astăzi>, Galaţi, 15.
Păcurariu, M. 2007, *Sfinți daco-romani și români*, Iaşi, 25-26
Popescu, E. 1981, *Cea mai importantă descoperire arheologică privind creştinismul timpuriu din România, Martirii de la Niculiţel*, <Îndrumătorul pastoral>, Bucureşti, 192-196.
Popescu, E. 1989, *Martiri şi sfinţi în Dobrogea*, <Studii Teologice>, 41, 3, 39-68; 64-77.
Popescu, E. 1976, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XII descoperite în România*, Bucureşti, 276-278 (Niculiţel).
Popescu, E. 1984, *Martirii de la Niculiţel*, <Almanahul Vestitorul> 1, Paris, 203-207.
Popescu, E. 1987, *Les saints martirs „de Niculiţel": Zotikos, Attalos, Kamasis et Philipos*, <Romanian Orthodox Church News> 5, 60-62.
Popescu, E. 1987, *Sfinţii martiri „de la Niculiţel": Zotikos, Attalos, Kamasis şi Philipos*, <Sfinţi români apărători ai legii strămoşeşti>, Bucureşti, 173-177.
Popescu, E. 1994, *Christianitas Daco-Romana*, Bucureşti, 100-106; 109-110; 135.
Popescu, E. 2002, *Satul în Scythia Minor (Dobrogea) în epoca protobizantină*, <Omagiu Virgil Cândea la 75 ani>, 154-155.
Popescu, E. 2001, *Creştinismul timpuriu pe teritoriul României. 1. Originile apostolice. 2. Bizanţul sau Roma?*, în vol. <Priveghind şi lucrând pentru mântuire>, Iaşi, 205.
Rădulescu, A. 1987, *Bazilici şi monumente creştine în contextul etnogenezei româneşti din secolele III-VII în Dobrogea*, <Monumente istorice şi izvoare creştine>, Galaţi, 17-19, 30-31.

https://biblioteca-digitala.ro

Rădulescu, A., Bitoleanu, I. 1979, *Istoria românilor între Dunăre şi Mare, Dobrogea*, Bucureşti, 140.

Rădulescu, A., Lungu, V. 1989, *Le christianisme en Scythie Mineure à la lumière des dernières découvertes archéologiques*, <Actes du XI^{e} Congres International d'Archéologie Chrétienne>, Lyon, Wien, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986), II, Roma, 1989, 2614-2615.

Rămureanu, I. 1973, *Martiri creştini de la Niculiţel descoperiţi în anul 1971*, <BOR> XCI, nr. 3-5, 464-471.

Rămureanu, I. 1974, *Sfinţi şi martiri la Tomis-Constanţa*, <BOR> XCII, nr. 7-8, 989-997.

Stavără, M. 1986, *Despre cinstirea sfintelor moaşte*, <Îndrumător bisericesc, misionar şi patriotic> II, Galaţi, 7-12/9.

Suceveanu, Al., Barnea, Al. 1991, *La Dobroudja roumaine*, Bucharest.

Şerbănescu, N. 1979, *Pătrunderea şi dezvoltarea creştinismului în Scythia Minor*, <De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină>, 28.

Testini, P. 1980, *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI*, (ed. 2), Bari, p. 9 (prefaţă).

Tulcea, monografie, Colecţia „Judeţele patriei", Bucureşti, 1980, 283.

Ursu, G. 1979, *The martyrion of Niculiţel, România*, <Credinţa (The Faith)> XXXIX, nr. 11-12, 3.

Vasiliu, C. 1973, *Martiriconul şi osemintele de la Niculiţel*, <Mitropolia Olteniei> XXV, nr. 3-4, 340-341.

Zugravu, N. 1997, *Geneza creştinismului popular al românilor*, (Bibl. Thrac. 18) Bucureşti, 217, 244.

https://biblioteca-digitala.ro

LISTA ILUSTRAŢIILOR

Fig. 1. Harta Dobrogei (Scythia Minor) în sec.al IV-lea p.Chr. *(p.27)*
Fig. 2. Scena mesei rituale din hypogeul tomitan, *apud V.Lungu (p.41)*
Fig. 3. Cruci cu simboluri paleo-creştine, imprimate pe baza unor opaiţe din Tomis, sec.al III-lea p.Chr.*(p.43)*
Fig. 4. Opaiţ paleo-creştin, Noviodunum, sec.al II-lea p.Chr.(p.45)
Fig. 5. Ceramică încreştinată din aşezarea de la Teliţa/Amza (p.46)
Fig. 6. Obiecte cu simboluri paleo-creştine din sec.II p.Chr. descoperite la Noviodunum (p.49)
Fig. 7. Obiecte paleo-creştine descoperite la Noviodunum: 2-4. Geme gnostice din sec.II-III p.Chr.(p.52)
Fig. 8. Opaiţ creştin din Tomis, cu imaginea lui Iisus înconjurat de Apostoli, sec.al IV-lea p.Chr. (p.56)
Fig. 9. Gemă din Tomis cu reprezentarea lui Iisus pe Crucea cosmică, sec.III p.Chr.(p.57)
Fig. 10. Relicvarium din tezaurul euharistic de la Sucidava – Izvoarele, sec.IV p.Chr.(p.57)
Fig. 11. Patera din tezaurul de la Sucidava, cu simboluri paleo-creştine pe medalionul central (p.58)
Fig. 12. Reprezentări ale simbolului crucii pe ceramică, în sec.IV p.Chr., pe Valea Teliţei (p.62)
Fig. 13. Reprezentări ale crucii în sec.III şi IV p.Chr., la Tirighina-Barboşi (p.65)
Fig. 14. Fibulă de aur cu inscripţie creştină Barboşi, sf. sec. III p.Chr. (p. 66)
Fig. 15. Inscripţia martirică şi planul bisericii de la Axiopolis (Cernavodă) (p. 82)
Fig. 16. Martyrion-ul de la Beroe (p. 83)
Fig. 17. Bazilica paleocreştină de la Beroe (p. 85)
Fig. 18. Cripta bazilicii de la Halmyris, intrarea din dromos în camera mortuară (p. 87)
Fig. 19. Camera mortuară a criptei martirice de la Halmyris, foto M.Stoian, I.Mirea (p.89)
Fig. 20. Schiţă a zonei arheologice Durostorum de la Silistra, apud G.Atanoasov, (p.94).
Fig. 21. Bazilica paleo-creştină de la Teliţa-Amza, foto M.Matarangă (p. 98).
Fig. 22. Bazilica paleocreştină de la Teliţa-Amza, vedere dinspre NE (p. 99)
Fig. 23. Bazilica de la Teliţa-Amza; reconstituire grafică V.H.Baumann (p. 101)
Fig. 24. Complex monastic, sec. IV-VI p.Chr., Slava Rusă–Ibida, apud A.Opaiţ (p. 102)
Fig. 25. Vase lustrale – ceramică sec. IV-VI: 1.Ibida; 2.Beroe, foto G.Dumitriu (p.104)
Fig. 26. Ruinele bisericii cu plan treflat de la Niculiţel (p. 117)
Fig. 27. Biserica Sf. Atanasie din Niculiţel , foto G.Dumitriu (p. 119).
Fig. 28 Descoperirea criptei martirice (Niculiţel, 1971), foto V.H.Baumann (p. 122)
Fig. 29. Fragment din pavajul bazilicii, foto I.Miclea (p. 125)
Fig. 30. Fragment de capitel ionic (p.126)
Fig. 31. Bazilica de la Niculiţel, săpături 1971, foto M.Matarangă (p. 126)

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 32. Cripta înainte de deblocarea intrării, foto M.Matarangă (p. 127)
Fig. 33. Intrarea în criptă după îndepărtarea zidăriei de cărămidă, *foto V.H.Baumann (p. 129)*
Fig. 34. Sicriul colectiv al celor patru martiri de la Niculiţel, *foto M. Matarangă (p. 131)*
Fig. 35. Inscripţiile din cripta martirică de la Niculiţel, *foto M. Matarangă (p. 132-133)*
Fig. 36. Intrarea în spaţiul inferior al criptei, cu inscripţia martirică *foto V.H.Baumann (p.144)*
Fig. 37. Vase ceramice depuse ritual în spaţiul inferior al criptei *(p. 146)*
Fig. 38. Intrărea în cripta martirică, august 1975, *foto I.Miclea (p. 147)*
Fig. 39. Aspect din zona descoperirii primului mormânt martiric, august 1975 , *foto I.Miclea* (p.150)
Fig. 40. I-Groapa „puţului"în profilul secţiunii S-II; II-Plan şi profil *hypogeu*; III-Planul nivelului inferior al *martyrion*-ului (pliată, între p.150 şi 151)
Fig. 41. Zona de NE a bazilicii, cu talpa zidului despărţitor al navei răsăritene, în prelungirea colţului absidei, *fotoV.H.Baumann (p. 152)*
Fig. 42. Mormânt în cistă de piatră din sec. II, descoperit în zona centrală a faţadei bazilicii de la Niculiţel, *fotoV.H.Baumann (p. 156)*
Fig. 43. Colţul de SE al bazilicii, Niculiţel, săpături 1994, *fotoMirea, Stoian (p. 158)*
Fig. 44. Planul bazilicii paleocreştine de la Niculiţel (săpături 1971, 1975, 1984-1994) *(p. 161)*
Fig. 45. Bazilica martirică din Niculiţel, (reconstituire grafică V.H.Baumann) *(p. 166).*
Fig. 46. Plan de situaţie cu plasarea monumentului paleocreştin de la Niculiţel în zonă *(p. 169)*
Fig. 47. Colţul de SE al bazilicii, păstrat după cercetările din 1994, *foto M.Matarangă (p. 195).*
Fig. 48. Zona de vest a *presbyterium*-ului, cu temelia *stylobatului* şi a zidului transversal al sanctuarului *foto M.Matarangă, (p. 203).*
Fig. 49. Tomis – Cripta bazilicii mari din curtea Liceului Mihai Eminescu, apud *I.Barnea (p. 209).*

PLANŞE

Planşa 1. Plan bazilică Niculiţel, releveu 1994
Planşa 2. Desfăşurare interioară a zidului de sud (K) şi secţiune 2-2 - desfăşurare interioară zid vest (O)
Planşa 3. Plan şi foto hypogeu (primul mormânt martiric)
Planşa 4. Niculiţel - plan restaurare ansamblu bazilical
Planşa 5. Cripta martirică - secţiune A-A şi elevaţie vest
Planşa 6. Cripta martirică - secţiune A-A şi secţiune B-B
Planşa 7. Plan nivel 1 şi plan nivel 2
Planşa 8. Sistemul de construire a cupolei criptei martirice
Planşa 9. Zona sanctuarului şi cripta martirică

https://biblioteca-digitala.ro

INDICE DE NUME ŞI DE LOCURI

A

Abraham
14
Abrittus
31
Abulfida
120
Acacci
81
Achamoth
53, 54
Ad Salices
114
Adrianopolis
114
Aegyssus
25, 32
Aemilianus (Emilianus) din Durostorum
91, 92
Africa
47, 137, 222
Alaviv
113
Alba
51, 55
Alexandru
77, 78
Almiridensilor
78, 89
Amantus
80, 162
Ambrosius
36, 37
Ammianus Marcellinus
28, 29, 37,114
Amza
45-47, 60-52, 68, 96-103
Anchialos
30
Anconna
81, 82
Andreev, Prascovia
7, 154, 173
Andrei, Sf. Apostol
38, 39, 94
†Antim Nica,IPS
160
Antiochia
94
Antonini
43, 70
Antoninus Pius
73, 116, 122, 215, 217
Aorich
110
Apostoli
38
Apostolul Pavel
38
Arcadius
31
Argamum
42
Argeş
15, 118, 216
Arrubium
24, 31
Asia Mică
29, 74, 77, 107, 110, 165
Astion
14, 76-78, 85, 86, 89

https://biblioteca-digitala.ro

Atanasov, Gh.
14, 81, 92
Atena
70
Atenagoras
70
Athanarich
28, 37, 110, 112-115, 138, 222
Atharid
110
Attalizilor
165
Attalos
132, 138, 148, 165 220, 228
Audios
105, 111, 112
Aufidii
68
Aufidius Aqvila
68
Auner, Carl
38
Aurelian
17, 65, 83
Aurelius Gaius
63
Auxentius, episcop
108
Auxonius, prefect
29
Axiopolis (Cernavodă)
14, 24, 29, 32, 76, 80- 82, 93, 96

B

Babadag
22, 125, 218
Balcani
27, 34, 116
Balcic
23
Barbaricum, ţinut
24, 111
Barboşi
33, 66, 67
Barnea, I.
40, 43, 80-82, 136,137,139,
163, 164, 209, 221-223
Batuses
110
Baumann, V. H.
6, 9-11, 14, 15, 101,129,
144,152, 156,166, 170, 180
Bărăgan
24, 25
Beda Venerabilul
79
Beroe
14, 24, 32, 83-86, 93, 96, 100
Betleem
104
Bichir, Gh.
64
Bizanţ
20, 24
Bona
116
Bonosus, preotul
78
Boschius, P.
91
Bosfor
23
Botea Mitu
170
Braniște, E.
85

https://biblioteca-digitala.ro

Bucureşti
12, 16, 165, 172, 176
Bulgaria
31, 160, 234
Buzăul
15, 110, 113

C

Caesareea Cappadociei
73
Callatis
26, 28, 42, 44, 135, 221
Callist, Sfântul
135
Canefori
135
Capidava
24, 32
Capitolinus, guvernatorul Traciei
87
Cappadocia
108, 111
Caracalla
51
Carpaţii Răsăriteni
35
Carpia, teritoriu
63
Carsium (Hârşova)
17, 24, 31
Castoria
15
Caucaland, ţinut
113
Cavalerul Trac
49
Cândea
81
Cetăţuia
89
Chalcis
112
Chersones
79
Chilia
32
Chindeas
80, 81
Cilicia, ţara
110
Cius (Gârliciu)
28
Claudius II Goticul
17
Clement Romanul
67
Cluj-Napoca
16
Cocoş, Biserica Mănăstirii
165
Comneni
20
Constans
109
Constantin I
20, 31
Constantin cel Mare
14, 18, 19, 24, 28, 34, 36,86, 91, 94, 96,153, 231
Constantinopol
21, 30, 82, 90, 94, 114, 120
Constans
110
Constantius Chlorus
75
Constantius II
95, 108, 109, 111, 230

https://biblioteca-digitala.ro

Constantius Gallus
230
Constanța
12, 14, 16, 57, 58
Corbu
31
Costantin
58
Craiova
16
Crimeea
79
Cripionis
81
Crispus
31, 153, 231
Cumenius
116
Cyrilla
116
Cyrillus
80, 81
Cyzicus
111

D

Dacia, teritoriu
10, 47
Daddas
89
Dan, Corneliu
12
Danemarca
165
Dasius
14, 81
Decius, Traianus
71, 74
Delta (Dunării)
22, 25, 154, 170, 174
Denecutia
76
Denegotia
76
Diaconu, P.
138, 153, 222
Dinogetia (Garvăn)
14, 24, 25, 31, 32, 55, 76, 77
Diocletian
14, 20, 24-26, 30, 31, 72, 75, 6, 78, 137, 222
Dionis
81
Dobrogea
10, 22, 23, 24, 95, 96, 114, 141, 167, 215, 220
Dolni Voden
160
Drăgoi, Eugen
175
Drew-Bear, Thomas
63
Dulcilla
109, 111
Dumitriu, G.
66, 104,119
Dunărea (Dunării) de Jos
10, 11, 21-23, 28, 29, 31, 36, 38, 40, 43, 46, 63, 64, 69, 73, 77, 97, 105, 109, 111, 114, 120, 137, 160, 164
Durostorum (Silistra)
14, 29, 32, 73, 76, 81, 82, 89, 91, 93, 94, 108, 113, 114

https://biblioteca-digitala.ro

E

Edessa
111
Efrem
79
Egathrax
109
Elagabal
51
Eliade, Mircea
50, 70, 72
Eminescu, Mihai
95
Epictet
14, 76, 77, 78, 85, 86, 89
Epiphanius
112
Eschil
143
Eufrasius
83
Eumenius
75
Europa
23, 66, 164,177
Eusebiu din Caesareea
38, 107, 108
Eusebius Hieronymus
73
Evangelos (Evangelicus), episcop de Tomis
78, 79, 105

F

Farnobius
114
Fântâna Zmeului
172, 180
Firminianus, C.Aurelius
26
Flaviana
31
Flavius Reginus
116
Florus
39
Frigia
63
Frigerid
114
Fritigern
29, 113, 114

G

Gaata
111
Galatia, țara
63
Galați
174
Gallienus
17
Garvăn
24, 31
Gaudentius
116
Gălățeanu, Mioara
7
Georgescu, Cornel
8
Gherman
105
Goddas
109
Gothia, teritoriu
63, 111-114

https://biblioteca-digitala.ro

Gratian
113,114
Gratiana
28
Gurgoaia
116, 121, 215, 216
Gurile Dunării
9, 29, 47, 61, 62, 74, 75, 80, 97, 110
Guthicas
109
Guttenstein (rocă calcaroasă)
171

H

Hagna
109
Halmyris (Murighiol)
5, 14, 25, 26, 30, 32, 76-79, 85, 87, 89, 95
Hârşova
17, 24, 31
Hercules
246
Hermon, patrirhul Ierusalimului
79
Histria
26, 31, 95, 114
Homer
143, 226
Honorius
153, 159, 232, 234
Hristos
5, 6, 14, 38, 42, 44, 45, 50, 55, 56, 59, 63, 67, 69, 71, 78, 80, 92, 93, 107, 132, 168

I

Iaşi
16, 164
Ibida (Slava Rusă)
26, 30, 32, 97,102, 104, 105
Ierusalim
38, 79
Iisus Hristos
14, 56, 71
Iliescu, Octavian
135
Illiricum
15, 38, 114
Imperiul roman
9, 35, 73, 121
Innocens
67
Ioan Casian
14, 105, 131
Ioan Chrysostomos
95
Iorga, Nicolae
40, 90
Irimarh, Sfântul
167
Irineu
57
Isaccea (I-sacdji)
120
Isidor din Sevilla
93
Istrul
32
Italia
19, 73, 74, 81, 81, 135, 165
Iulia
62
Iulia Domna
116

https://biblioteca-digitala.ro

Iulian Apostatul (Iulianus)
14, 31, 92, 121, 167
Iulius, Caius
62, 63, 68
Iulius veteranul
14, 73
Iustinian I
103
Iustin II
103
Iustin, filozoful
70

J

Jupiter Dolichenus
116, 215

K

Kamasis
132, 138, 148, 165, 167, 220, 228
Komasios
167
Kyrillos
81

L

Lactantius
75
Latronianus
78
Legio (legiunea) I Iovia
25, 63
Licinius
14, 20, 21, 26, 31, 80, 90, 139, 222, 223
London
16
Longus
63
Luca, Apostolul
94
Lucius Kapito
116
Lugdunum
57
Lungu, Virgil
41

M

Macedonia
167
Macrinus
51
Madrid
16
Marcellina
81
Marcellinus
80
Marcianopolis
30, 73, 113, 114
Marcus Aurelius
69, 143, 215, 226
Marcus, episcopul
107
Marea Neagră
22, 80, 120
Mariţa, râul
23
Maria Ingenua
68
Matarangă, Mihale
98, 99, 127, 131, 133, 195, 203
Maximin Tracul
55

https://biblioteca-digitala.ro

Maximina
116
Maximinus Daia
21
Mântuitorul
38, 39, 51, 57, 59, 71
Mediolanum
21, 84
Mediterana
23
Mehedinți, Simion
23
Melitina, mucenița
73
Meliton
70
Meotida
32
Mercurius
73
Miclea, Ion
125, 147, 150
Milano
21
Militari-Mătăsaru
33
Miltiade
70
Mirea, Ion
87, 89, 158
Miriștea, localitate
31
Mirițoiu, Nicolae
88, 139, 167, 224
Mititelu, Stelea
170
Moesia Secunda
113, 114
Moisescu, Cristian
118
Moldova
33, 35, 64, 110
Mopsnestia
110
Muntenia
22, 23, 33, 34, 63, 110
Munții Măcinului
22
Murighiol
25, 89

N

Naissus
17
Năsturel, P.Ș.
81, 136, 137,165, 221, 222
Necrasov, Olga
165
Niceea
21, 91, 107, 110, 111
Nichita
109, 110
Nicolăescu-Plopșor, D.
138, 139, 146, 148, 165, 222, 223, 228
Nicomedia
75
Nicopolis ad Istrum
109
Niculițel
9-12, 14, 15, 22, 31, 74, 96, 97, 115-123, 126,131, 133, 135, 136, 138, 143, 153, 154, 158-160, 162, 163, 164, 168-171, 174-177, 191, 201, 214-217, 220, 221, 224, 226

https://biblioteca-digitala.ro

Nifon, ÎPS
107
Ninive
8, 137, 222
Nistru
35, 64
Noviodunum (Isaccea)
25, 26, 28-30, 32, 36, 43-49, 51, 52, 59, 63, 68, 74, 76, 90, 97, 120, 121, 123, 136, 137, 139, 148, 153, 165, 167, 216, 217, 221-223

O

Occident
14, 21, 113
Odobescu, Al.
15
Ohrida
15, 167
Olt
35
Orfeu
14
Orient
11, 17, 24, 58, 60, 87, 109, 110, 119
Origene
34
Ortăcheanu, Nicolae.
170
Ostrov
79
Ozobia
89

P

Palestina
101
Panaitescu, P.P.
19
Paris
16, 77, 81, 136, 222
Păcurariu, Mircea
9, 75,77,165
Pârvan, Vasile
16, 25, 26, 37, 90, 91, 111
Pergamum
165
Petre, Aurelian
83
Petru, Sfântul
169
Peuce
16, 32, 48, 174, 192, 196, 199
Philippos
136
Philippos, martirul de la Niculițel
132, 136, 138, 148, 200, 228
Philostorgius
107-109
Philus episcopul
79
Piatra Roșie
123, 170, 217
Pietroasa
15
Piganiol, A.
19, 20, 21, 29, 30, 114
Pippidi, D.M.
91
Plateypegiis
25

https://biblioteca-digitala.ro

Pliska
15
Plovdiv
160
Poenaru-Bordea, Gh.
135
Poienești-Gabăra
33
Polydeuces
116
Pontul Euxin
32, 39, 40, 64
Popa-Lisseanu, G.
107, 108,113
Popescu, Emilian
39, 63, 75, 106,165
Popescu-Spineni, I.
39
Priapus
14, 74
Prisca
75
Priscianus
33
Priscus
14, 74
Procopius
28
Profuturus
113
Prutul
30, 32

Q

Quindeus
80
Quintillianus
89

R

Raban Maurul
39, 79
Rasova
24, 231
Razim
25
Rămureanu, I.
79, 137
Rhin
32, 114
Roma
18, 61, 70, 77, 135, 158,165
Romania, teritoriul roman
64, 108, 109
România
35,44, 136, 177, 212, 221
Rosweyde, Herbert
77

S

Sabbatianus, comandant Durostorum
91
Sacidava
32
Salsovia (Mahmudia)
25
Sanie, Silviu
65
Sansalas
109
San Salvatore
158
Santa Sabina
158
Sarmația, teritoriu
32, 63

https://biblioteca-digitala.ro

Sava Gotul
15, 110, 111
Sântana de Mureș - Cerneahov, (cultura)
36
Sciția
39, 91,100
Scytia Minor
9, 14, 24, 26, 27, 31, 39, 73, 78, 79, 90, 105, 106, 113, 115, 127, 135, 167
Secundus
64
Seston, W.
18
Severus Alexander
14, 51, 66, 73
Severus Septimius
51, 73
Sfântul Athanasie
118, 119, 121, 215, 216
Sf. Gheorghe
25, 49
Sf.Ștefan
158
Sf. Ștefan cel Nou
167
Sf. Vavila
94
Sigetzas
109
Silvanus
112
Sion, Anișoara
7, 157, 233
Siret
64
Siria
112
Sirmium
114
Sozomenos
106
Spoleto
158
Stoian, Mircea
87, 89, 158
Sucidava (Izvoarele)
58
Sylas
110

Ș

Ştefan, Alexandra
143

T

Tacitus
37
Tasius (Taseios, Dasius)
81
Tatian
70
Târgșor-Gherăseni
34
Târgșor-Olteni
34
Telița
60, 61
Telița/Amza
46, 60, 61, 96-101
Teodora
116
Teodor, D.Gh.
11

https://biblioteca-digitala.ro

†Teodosie, IPS
6
Teofilact al Bulgariei
167
Testini, Paulo
96, 135
Themistius
29, 37
Theodorescu, Răzvan
15
Theodosius I
31, 114, 148
Theodosius II
152, 159, 160, 230, 234
Theogene
163
Theophilus Goticul
107, 110
Theotim I
105
Tiberiupolis
167
Timotei, Apostolul
94
Tirighina-Barboşi
61, 64, 76
Titus
79
Toma
38
Tomis
14, 24, 26, 28, 31, 41-43, 56, 67, 74, 76, 78-80, 88, 95, 106, 107, 135, 139, 163, 209, 210, 221 223, 226
Topalu-Taşaul
22
Topraichioi
157
Tracia
91
Traian
23, 26, 30, 62, 113, 167
Transmarisca
113
Troesmis (Igliţa-Turcoaia)
24, 32
Tropaeum Traiani
24, 30, 32, 95, 139, 141, 223
Tulcea
7-9, 12, 13, 16, 25,45, 48, 49, 51, 83, 85,102, 115, 116, 120, 122, 136, 154, 170, 173, 174, 178, 179,180, 214, 221, 232
Turtucaia
22

Ţ

Ţara „Getică”
108
Ţar Krum (Sumensko)
160
Ţara Românilor
120
Ţara Valahilor
120

U

Ulmetum (Pantelilonul de Sus)
26, 30, 32
Uranios
112
Usuard
35
Utrecht
77

https://biblioteca-digitala.ro

V

Valens
28, 29, 31, 36, 112-114, 153, 157, 231, 233
Valentinian I
28, 153, 230, 231
Valentinian II
31, 153, 159, 232, 234
Valentinus
116, 214
Valeria
75
Valerian
74
Vasile cel Mare, Sfântul
111
Vicina
15, 120, 1121
Viena
16, 116
Vigilantius
78
Vitales
116
Vitruviu
177
Vizauer
235

W

Weickum
116, 214
Wereka
109, 110
Wingurich
110
Wolski, Wanda
138, 165, 222
Wulfilas
14, 107-109, 111

Z

Zenonis
81
Zosimus
18, 28,3 4, 160
Zotikos
132, 138, 148, 165 220, 228
Zugravu, Nelu
39, 57, 73, 79, 80, 92, 94, 95, 102, 105-108, 110, 112, 115, 167

https://biblioteca-digitala.ro

CUPRINS

Binecuvântarea Sfinţilor Martiri 5
Cuvânt înainte 7
Despre „Sângele Martirilor” 9
Notă la ediția actuală 12
Cuvânt înainte 14
Abrevieri 16
A. Introducere istorică 17
I. Limes-ul dunărean în secolul al IV-lea d.H. 22
II. Autohtoni şi migratori în teritoriile din stânga Dunării, în sec. IV d.H. 32
B. Sângele martirilor 38
III. Creştinismul timpuriu la Dunărea de Jos 38
IV. Martiri creştini în teritoriul istro-pontic 69
V. Despre bazilici şi martirioane în mediul rural 95
VI. Biserica goţilor 106
VII. Bazilica martirică de la Niculiţel 115
Încheiere 162
C. Tema de proiectare: Privind restaurarea şi conservarea „in situ” a bazilicii martirice din satul Niculiţel (jud. Tulcea) 169
1. Istoricul cercetărilor arheologice 169
2. Concluzii rezultate din cercetări 174
3. Elemente tehnice rezultate din cercetările arheologice 177
4. Propuneri de restaurare 177
5. Buletine de analiză 180
D. Bazilica cu criptă-martyrion: studiu de arhitectură 190
1. Introducere 190
2. Bazilica 191
3. Cripta 203
Abstract. The Martyrion Basilica from Niculiţel 213
Bibliografie 235
Listă de lucrări apărute după 1972 referitoare la bazilica martirică de la Niculiţel 248
Lista ilustraţiilor 258
Indice de nume şi de locuri 261

https://biblioteca-digitala.ro

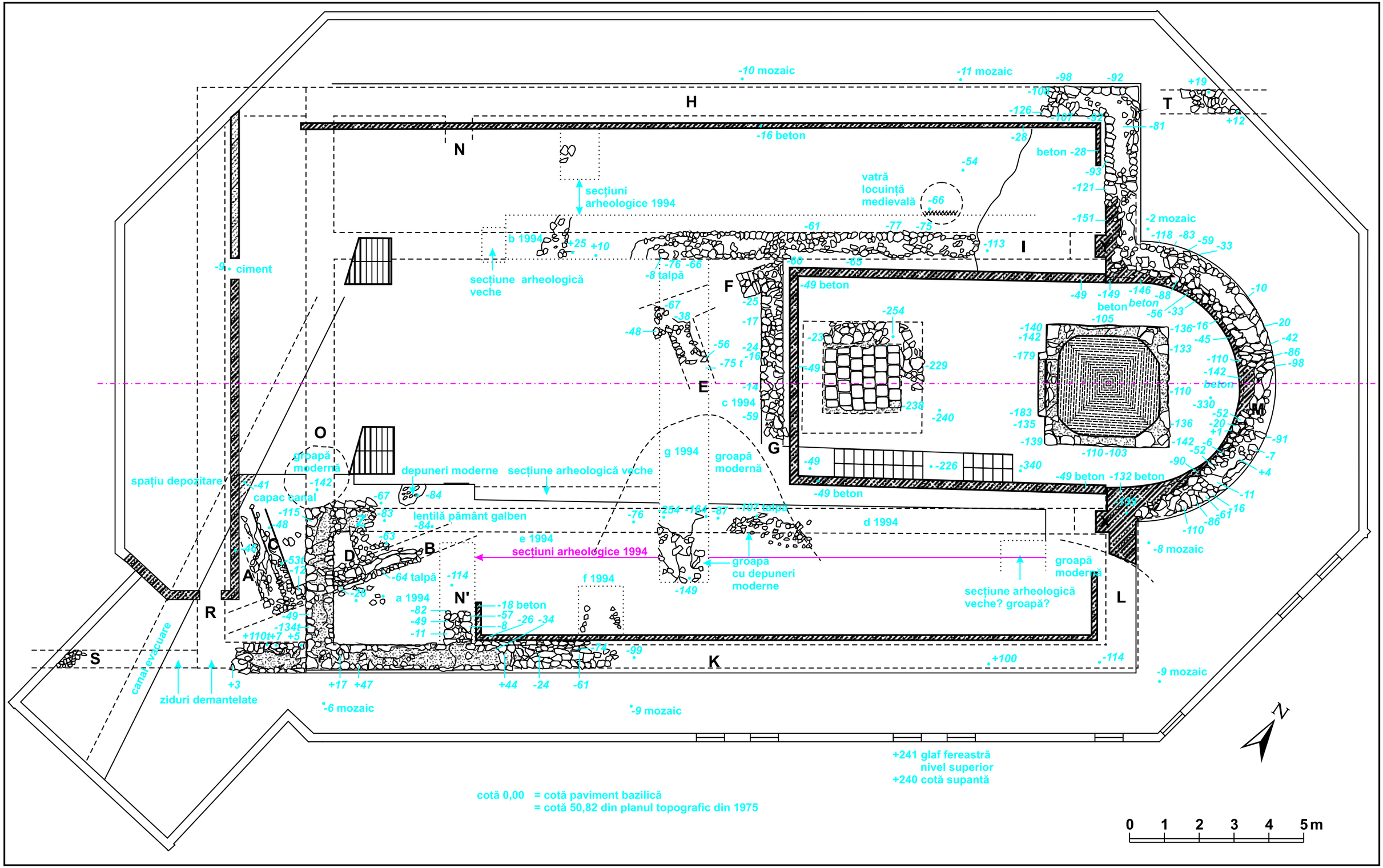

Planşa 1. Plan bazilică Niculiţel, releveu 1994 (arh. A. Sion)

Pl. 1. Niculiţel basilica plan, surveying 1994

https://biblioteca-digitala.ro

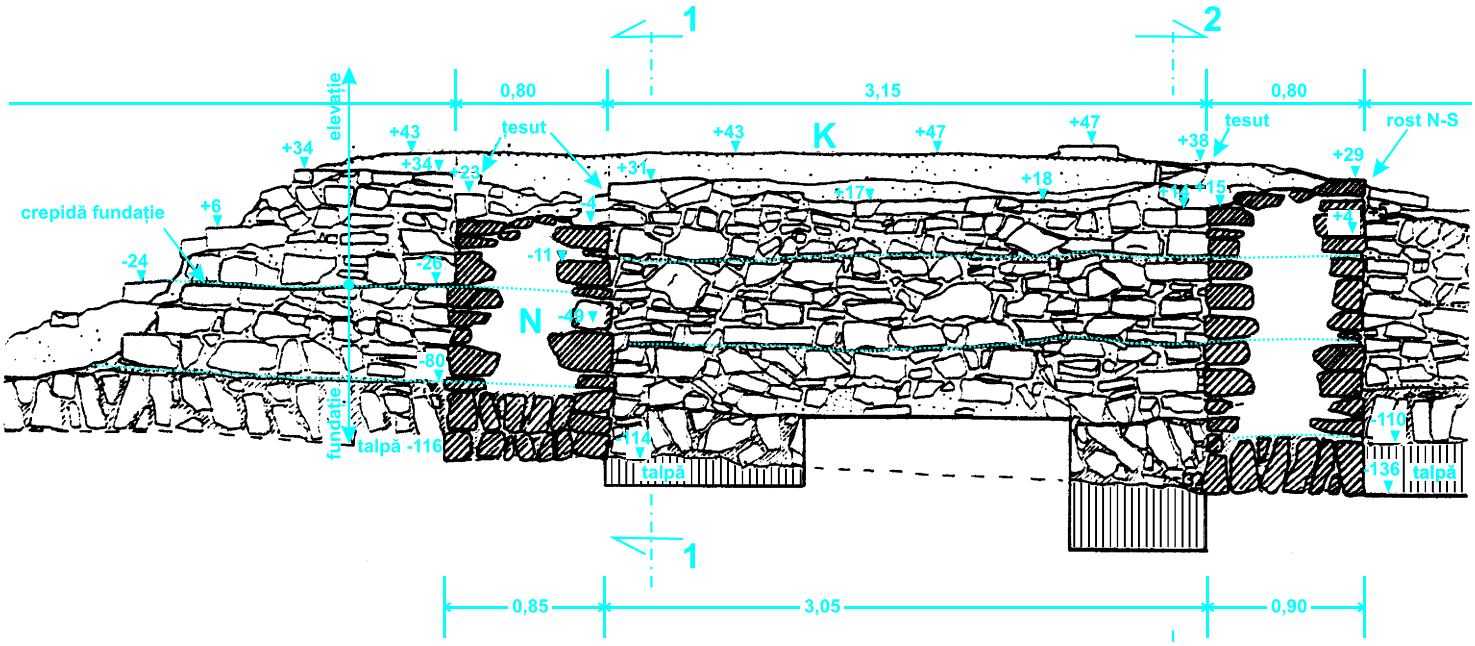

DESFĂŞURARE INTERIOARĂ A ZIDULUI DE SUD (K) 2

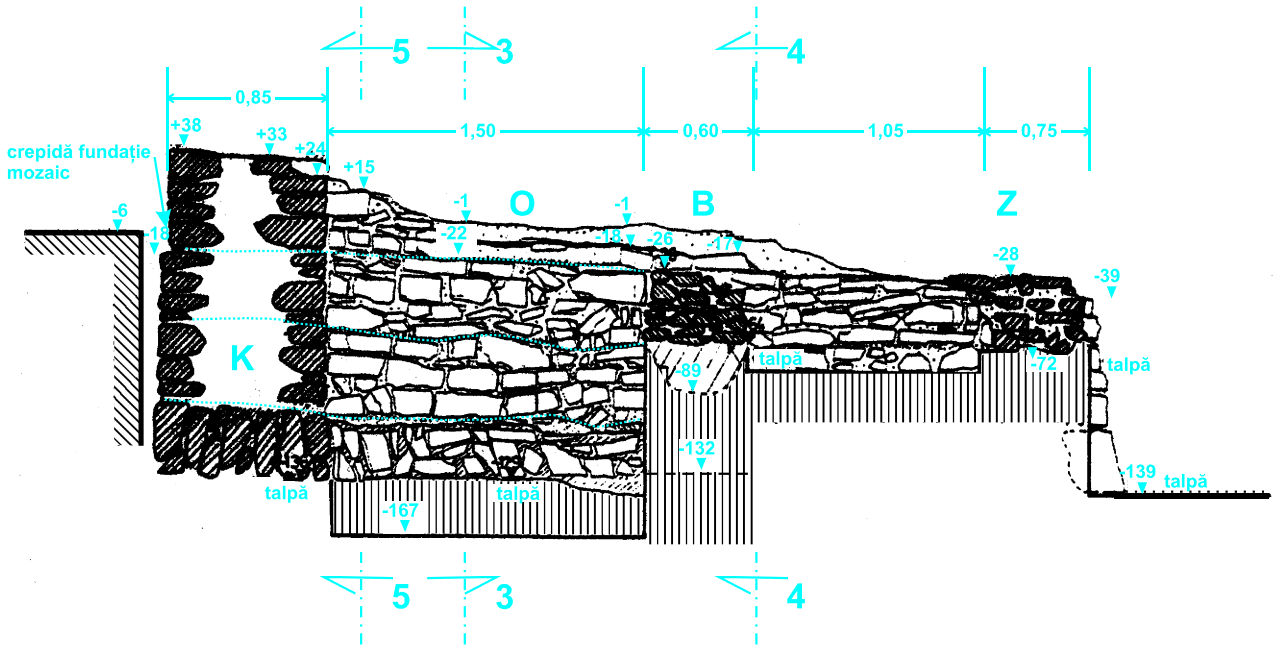

SECȚIUNE 2-2 - DESFĂŞURARE INTERIOARĂ ZID VEST (O)

Planşa 2. Desfăşurare interioară a zidului de sud (K) şi secţiune 2-2 - desfăşurare interioară zid vest (O)

Pl. 2. South wall inner display (K) and section 2.2 - west wall inner display (O)

https://biblioteca-digitala.ro

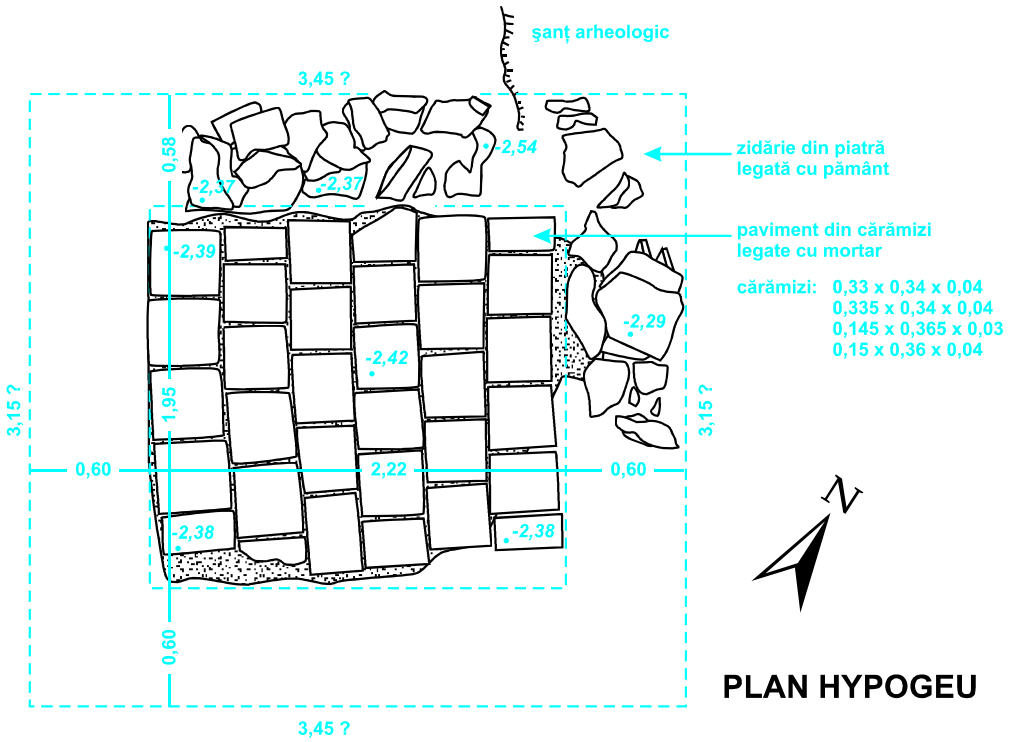

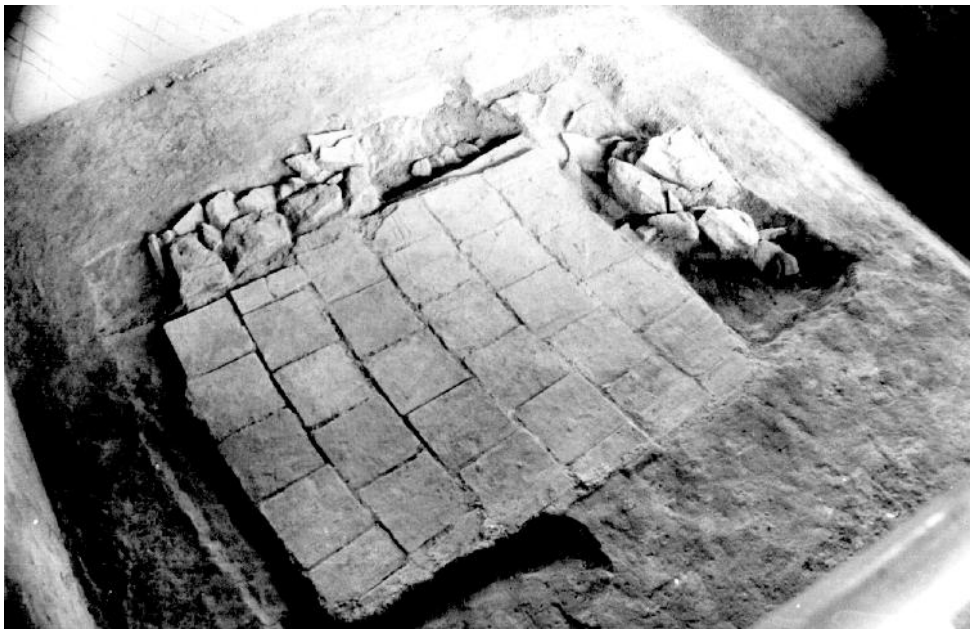

Planşa 3. Plan şi foto hypogeu (primul mormânt martiric)

Pl. 3. Hypogeum plan and photo (the first martyr tomb)

https://biblioteca-digitala.ro

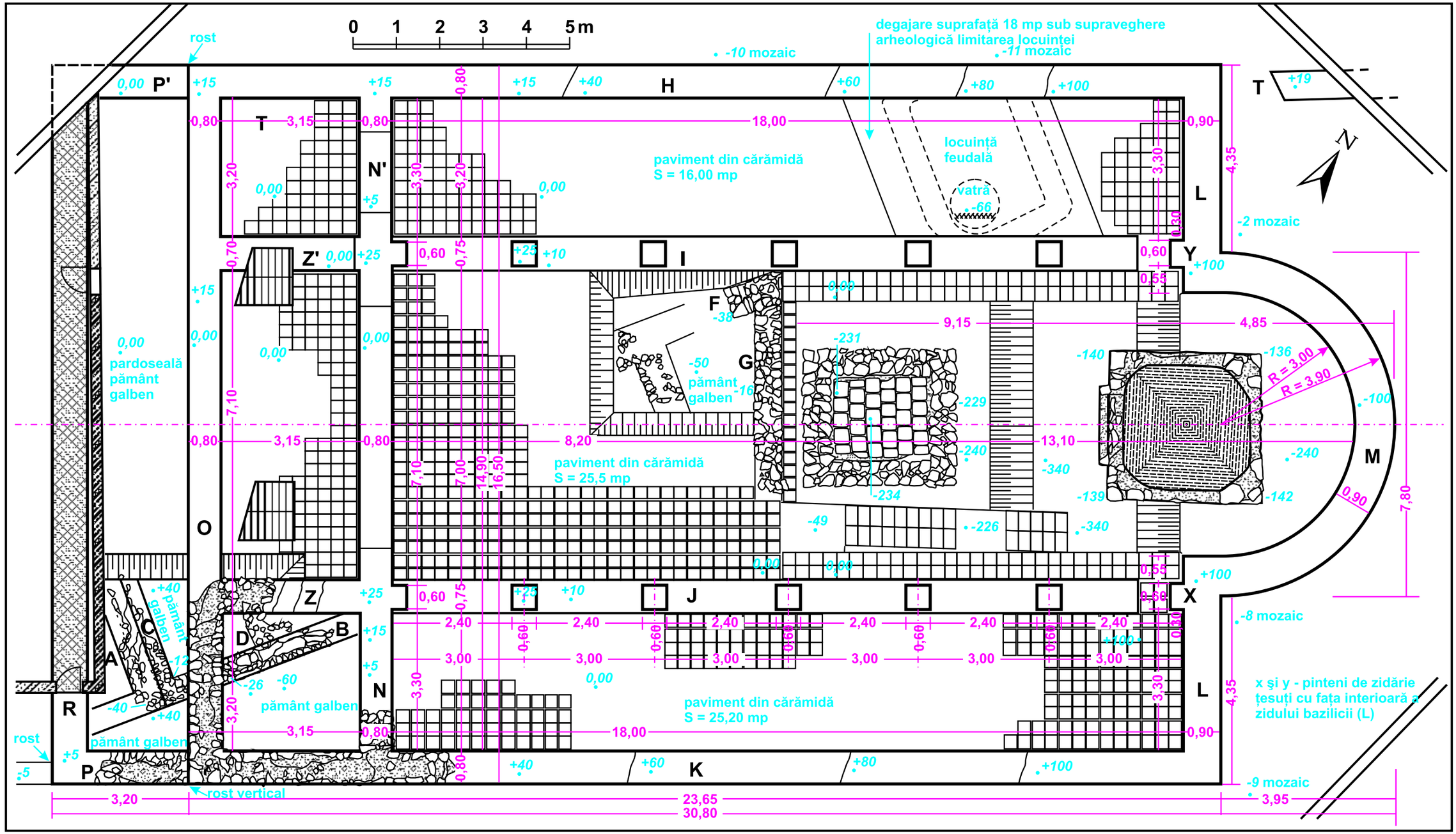

Planşa 4. Niculiţel - plan restaurare ansamblu bazilical (arh. A. Sion)

Pl. 4. Niculiţel – basilica assembly restoration plan

https://biblioteca-digitala.ro

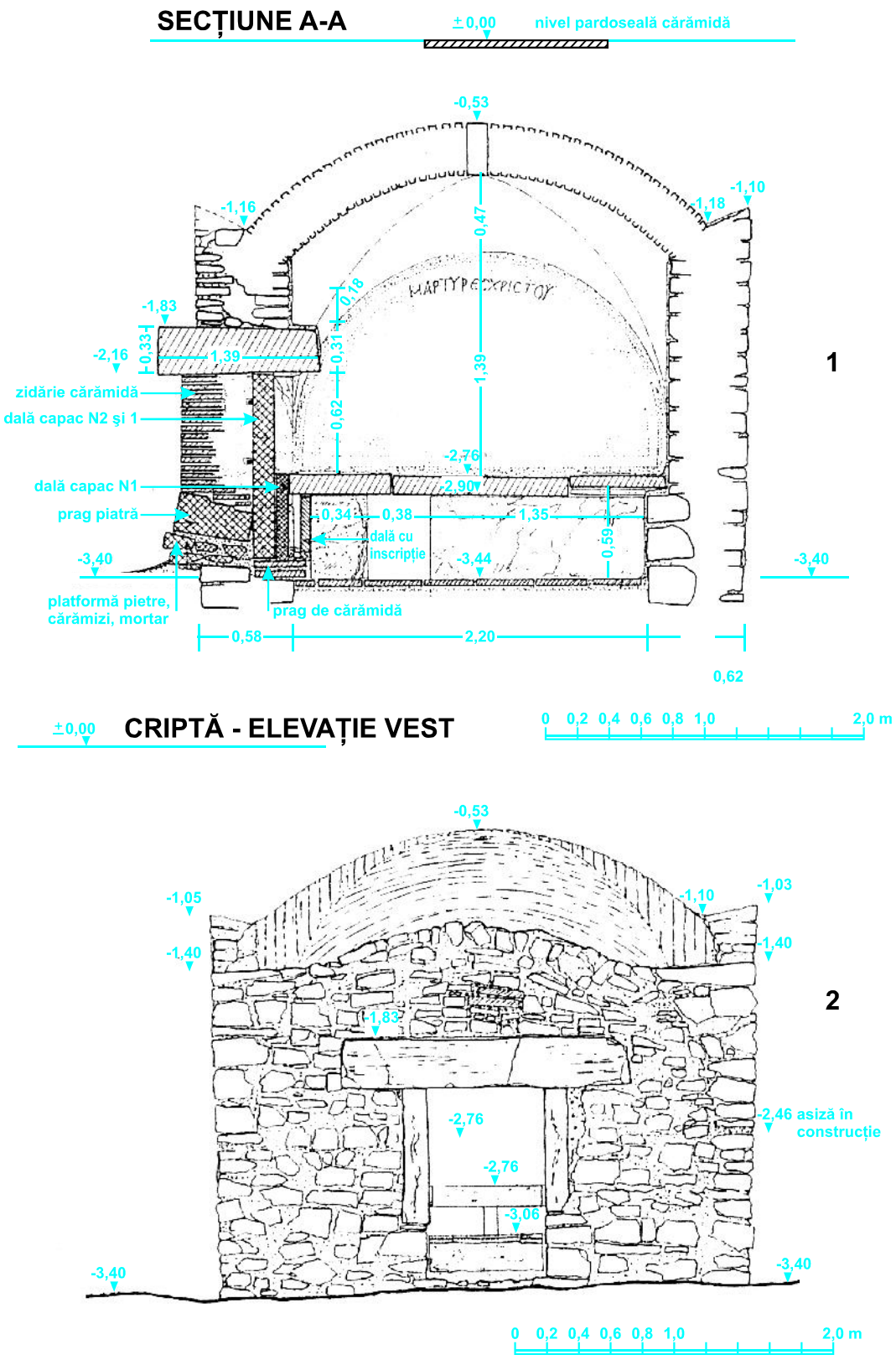

Planşa 5. Cripta martirică - secțiune A-A şi elevație vest

Pl. 5. Martyr crypt – A-A section and west elevation

https://biblioteca-digitala.ro

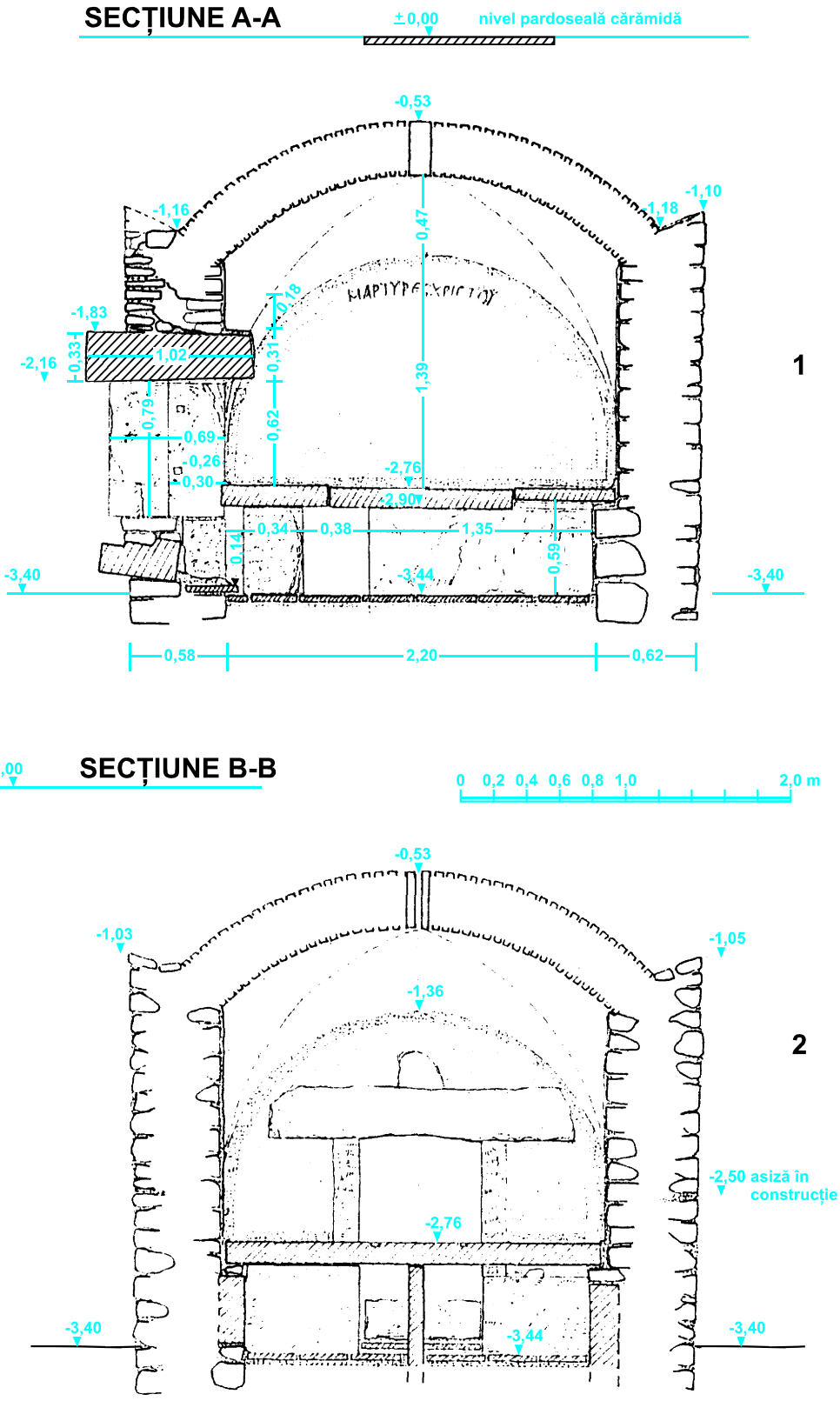

Planşa 6. Cripta martirică - secțiune A-A şi secțiune B-B

Pl. 6. Martyr crypt – A-A section and B-B section

https://biblioteca-digitala.ro

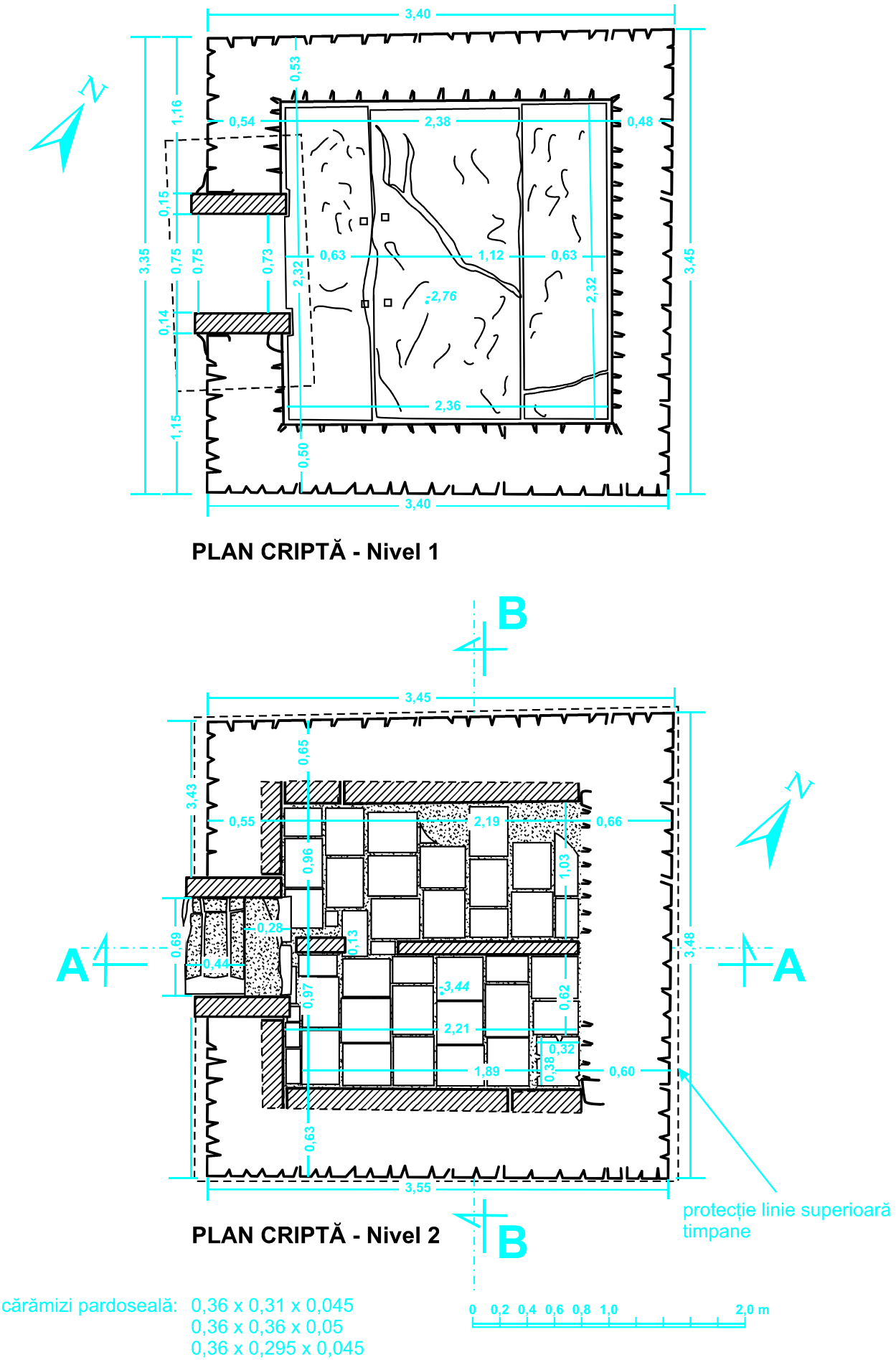

Planşa 7. Plan nivel 1 şi plan nivel 2

Pl. 7. Level 1 plan and Level 2 plan

https://biblioteca-digitala.ro

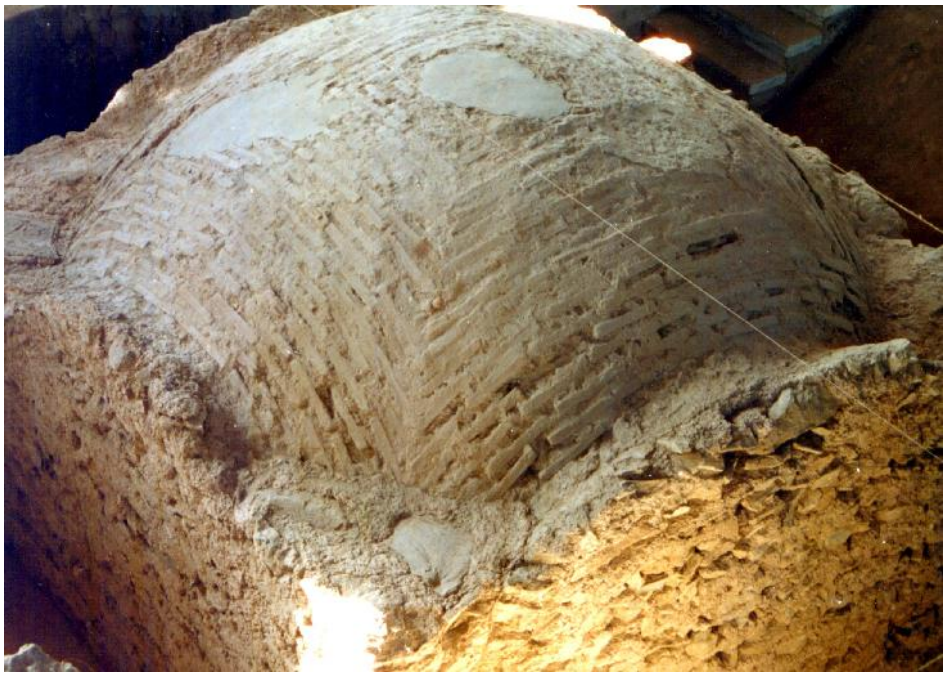

Planşa 8. Sistemul de construire a cupolei criptei martirice
Pl. 8. Construction system of the martyr crypt dome

https://biblioteca-digitala.ro

Planşa 9. Zona sanctuarului şi cripta martirică

Pl. 9. Sanctuary area and martyr crypt

https://biblioteca-digitala.ro

ISBN 978-606-565-101-2

https://biblioteca-digitala.ro